

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
NAXÇIVAN DÖVLƏT UNİVERSİTETİ

ÇAĞDAŞ AZƏRBAYCAN DİLİNİN MÜASİR PROBLEMLƏRİ

*RESPUBLİKA ELMİ KONFRANSININ
MATERİALLARI*

NAXÇIVAN-2021

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
NAXÇIVAN DÖVLƏT UNİVERSİTETİ

**“ÇAĞDAŞ AZƏRBAYCAN DİLİNİN
MÜASİR PROBLEMLƏRİ”**

MÖVZUSUNDA
RESPUBLİKA ELMİ KONFRANSININ
MATERİALLARI

30 oktyabr 2020-ci il

NAXÇIVAN - 2021

*Naxçıvan Dövlət Universitetinin Elmi Şurasının
30 dekabr 2020-ci il tarixli 5 sayılı qərarı ilə nəşr edilib.*

BURAXILIŞA MƏSUL: **Məftun İsmayılov**
*Naxçıvan Dövlət Universitetinin elmi katibi,
riyaziyyat üzrə fəlsəfə doktoru, dosent*

REDAKTOR: **Samir Tarverdiyev**

KONFRANSIN TƏŞKİLAT KOMİTƏSİ:

Sədaqət Həsənova - *filologiya üzrə elmlər doktoru, professor*
Əsgər Qədimov - *filologiya üzrə elmlər doktoru, professor*
Qənirə Əsgərova - *filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent*
İman Cəfərov - *filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent*

*Naxçıvan Dövlət Universiteti. “Çağdaş Azərbaycan dilinin
müasir problemləri” mövzusunda respublika
elmi konfransının materialları*

ƏBÜLFƏZ QULİYEV
ebulfezamanoglu@yahoo.com

ALİYƏ MUSAYEVA
AMEA Naxçıvan Bölməsi
İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutu

NAXÇIVAN DİALEKT VƏ ŞİVƏLƏRİNİN ÖYRƏNİLMƏSİ MƏSƏLƏLƏRİ

Məqalə Naxçıvan Muxtar Respublikasının mövcud olduğu dövrdə bölgənin dialekt və şivələrinin öyrənilməsi məsələlərinə həsr olunmuşdur. Bildiyimiz kimi, 1945-ci ildə Azərbaycan Elmlər Akademiyası yaradıldıqdan sonra respublikada dialektologiya məsələlərinin tədqiqi işi də xeyli canlandı. Bu fonda 1950-55-ci illərdə mütəmadi olaraq Naxçıvan bölgəsinə göndərilən dialektoloji ekspedisiya külli miqdarda dil materialı topladı. Bunun nəticəsində bölgənin dialekt və şivələrinin elmi tədqiqinin əsası qoyuldu. Nəhayət, 2002-ci ildə ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə Naxçıvan Bölməsinin təşkil olunması bu sahədə aparılan tədqiqat işlərinin sürətlənməsinə təkan verdi.

Açar sözlər: *Heydər Əliyev, Naxçıvan, dilçilik, dialekt, tədqiqat, müstəqillik illəri*

Key words: *Haydar Aliyev, Nakhchivan, linguistics, dialect, research, years of independence*

Ключевые слова: *Гейдар Алиев, Нахчыван, лингвистика, диалект, исследование, годы независимости*

Azərbaycan dili dünyanın zəngin dillərindən biri olmaqla uzunmüddətli tarixi inkişaf yolu keçmiş, şair və yazıçılar tərəfindən təkmilləşdirilərək bugünkü vəziyyətə gəlib çıxmışdır. Müstəqillik dövründə dövlət dili səviyyəsinə yüksəlmiş ədəbi dilimizin hərtərəfli fəaliyyəti üçün geniş imkanlar yaradılmış, onun tətbiqi və inkişafı dövlət qayğısı ilə əhatə olunmuşdur.

Məlumdur ki, dialekt faktları dilin tarixinin canlı nümunələridir. Eyni zamanda milli ədəbi dilimizin formalaşmasında yerli dialekt və şivələrin də öz rolu vardır. Ona görə də Azərbaycan dilinin dialekt və şivələri hələ XIX əsrdə elm adamlarının diqqətini cəlb etmiş, görkəmli Azərbaycan alimi Mirzə Kazımbəy ilk dəfə 1839-cu ildə Kazan şəhərində nəşr olunmuş “Türk-tatar dillərinin ümumi qrammatikası” əsərində Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrindən də bəhs etmiş, burada Quba və Dərbənd dialektlərindən bəzi nümunələr vermişdir. Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrinin tədqiqinə həsr olunmuş ayrıca tədqiqat əsərini isə N.Aşmarin 1926-cı ildə nəşr etdirmişdir. Belə ki, onun “Nuxa şəhəri türk şivələrinin ümumi icmal” adlı əsəri dialektoloji tədqiqatların tarixində ilk monoqrafik əsər sayılır. Aşmarinin ümumi rəhbərliyi altında yerlərə göndərilən proqram və təlimat əsasında 1930-cu ilə qədər Naxçıvan bölgəsi də daxil Azərbaycanın müxtəlif dialekt və şivələrinə aid 60 minə yaxın leksik vahid toplanmışdır. Toplanan materiallar əsasında “Azərbaycan türk xalq şivələri lüğəti” adlı əsərin birinci cildi (A hərfi) 1930-cu ildə, ikinci cildi (B hərfi) 1930-cu ildə nəşr olundu. Bundan sonra XX əsrin 30-cü illərində ilk elmi dialektoloji tədqiqat apararı İdris Zaman oğlu Həsənovun fəaliyyəti diqqəti cəlb edir. Amma o, 1937-ci il repressiyasına qurban getdiyi üçün bu iş yarımçıq qalmışdır. Azərbaycan elminə böyük zərbə vuran 37-ci il hadisələrindən sonra bu sahədə bir müddət sakitlik olmuş, elmi tədqiqat aparılmamış, 1943-cü ildə akademik M.Şirəliyev “Bakı dialekti” mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir. 1945-ci ildə Azərbaycanda Elmlər Akademiyasının təşkil olunması və ondan az sonra Dil və Ədəbiyyat İnstitutunun yaradılması dialektologiya sahəsində elmi tədqiqatların canlanmasına səbəb olmuşdur.

Bu elmi araşdırmalar fonunda 50-ci illərdə Azərbaycan Respublikasının dialektoloji baxımdan zəngin bölgələrindən biri olan cənub qrupuna daxil olan Naxçıvan Muxtar Respublikasının dialekt və şivələri də elm adamlarının diqqətini çəkmişdir. 1950-55-ci illərdə əsasən akademiyanın dilçi alimləri tərəfindən ekspedisiya yolu ilə bölgənin dialekt və şivələrinə aid külli miqdarda dil materialı toplanmışdır. Təfəsilatə varsaq, 1950-ci ildə B.M.İbrahimov, K.T.Ramazanov, T.B.Həmzəyev, H.A.Bayramov, A.Ə.Aslanov və E.M.Əlibəyzadə Ordubad rayonunun Aza, Bist,

“ÇAĞDAŞ AZƏRBAYCAN DİLİNİN MÜASİR PROBLEMLƏRİ”
MÖVZUSUNDA RESPUBLİKA ELMİ KONFRANSI

Biləv, Vələver, Vənənd, Dəstə, Dırmıs, Əylis, Kələki, Kotam, Gənzə, Nüsnüs, Sabirdizə, Tivi və yenə həmin ildə B.M.İbrahimov, K.T.Ramazanov, T.B.Həmzəyev, H.A.Bayramov, A.Ə.Aslanov və E.M.Əlibəyzadə Culfa rayonunun Boyəhməd, Bənəniyar, Qazançı, Qızılca, Əbrəqunus, Ərəfsə, Ərəzin, Kırna, Saltaq, Ləkətağ, Milax, Göydərə, Teyvaz, Xanağa (Xanəgah), Camaldın, Yaycı şivələrini, 1951-ci ildə K.T.Ramazanov, T.B.Həmzəyev Şərur rayonunun Alışar, Axura, Dəmirçi, Dizə, Yengicə, İbadulla, Kürçülü, Maxta, Püsyən, Sədərək, Xanlıqlar, Çərçiboğan, Yaycı, Kəngərli rayonunun Qarabağlar, Qıvraq şivələrini, 1953-cü ildə R.Ə.Rüstəmov, B.M.İbrahimov, K.T.Ramazanov, T.B.Həmzəyev və R.Ə.Süleymanov Şahbuz rayonunun Aşağı Qışlaq, Badamlı, Biçənək, Daylaqlı, Keçili, Kolanı, Kənd Şahbuz, Külüs, Kükü, Mahmudoba, Məzrə, Nursu, Qışlaq, Sələsüz, Türkeş, Şada şivələrini, 1954-cü ildə R.Ə.Rüstəmov, B.M.İbrahimov, K.T.Ramazanov, T.B.Həmzəyev Babək rayonunun Qaraçuq, Qoşadizə, Didivar, Nəhrəm, Cəhri, Çeşməbasar, Sirab, Şəkərabad, Naxçıvan (şəhər) şivələrini öyrənmişlər. 1955-ci ildə professor M.Ş.Şirəliyev, R.Ə.Rüstəmov, B.M.İbrahimov, K.T.Ramazanov, M.İ.İslamovun iştirakı ilə yekunlaşdırıcı ekspedisiya Naxçıvan Muxtar Respublikasında çalışmışdır.

Dialektoloji tədqiqatlardan aydın olur ki, Azərbaycan, o cümlədən Naxçıvan dialekt və şivələri uzun müddət üç istiqamətdə öyrənilmişdir:

1. Azərbaycan, həmçinin Naxçıvan dialekt və şivələrinin monoqrafik tədqiqidir ki, bu sahədəki işlər prof. M.Şirəliyev, R.Rüstəmov və K.Ramazanov tərəfindən tərtib olunmuş və 1956-cı ildə çapdan çıxmış “Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin monoqrafik tədqiqinə aid proqram” əsasında aparılmışdır;

2. Azərbaycan və Naxçıvan MR dialekt və şivələrinin dilçilik coğrafiyası əsasında öyrənilməsidir ki, bu sahədəki işlər M.Şirəliyev və R.Rüstəmov tərəfindən tərtib olunan və 1958-ci ildə çapdan çıxmış “Azərbaycan dilinin dialektoloji atlasının tərtibi üçün toplanmış materialların proqramı” əsasında aparılmışdır;

3. Azərbaycan, o cümlədən Naxçıvan MR dialekt və şivələrinin lüğətinin tərtib olunmasıdır ki, bu istiqamətdə də xeyli işlər görülmüşdür.

Bu proqram və metodik göstərişlər, tədqiqat üsulu ilə tədqiqat işlərini quran elm adamları təkcə 5 ildə Naxçıvan dialekt və şivələrinə aid material toplamaqla kifayətlənməmiş, bu tədqiqatın nəticələri ayrı-ayrı elmi məqalələrdə öz əksini tapmışdır. Dialekt materialları ümumiləşdirilib kitab halına salınanadək dialektoloqlarımızın bu istiqamətdə çap etdirdikləri məqalələrin bəzilərini nəzərdən keçirək: prof. M.Şirəliyevin “Naxçıvan dialekti (ümumi qeydlər)” (28), yenə onun “Şahbuz şivələrinin fonetikasi” (29), T.B.Həmzəyev “Ordubad rayonu dialektinin fonetik xüsusiyyətləri” (12), yenə onun “Ordubad dialektinin leksikası haqqında qeydlər” (13), yenə onun “Ordubad dialektinin morfolojiyasına aid bəzi qeydlər” (14), K.T.Ramazanovun “Noraşen (Şərur) rayonu şivələrinin bəzi xarakterik morfoloji xüsusiyyətləri haqqında” (24), R.Ə.Süleymanovun “Ordubad və Culfa rayon şivələrinin leksik xüsusiyyətləri” (26), R.Rüstəmovun “Şahbuz şivələrinin sintaksisi” (25), A.Həsənovun “Ordubad dialektinin bəzi xarakterik leksik və morfoloji xüsusiyyətləri” (8) və s.

Həmin dövrdə yuxarıda göstərilən elmi məqalələrin nəşri Naxçıvan dialekt və şivələrinin geniş tədqiqi istiqamətində atılan əməli addımlar idi. Məhz bu araşdırmaların ümumi yekunu olaraq 1962-ci ildə M.Şirəliyevin redaktorluğu ilə “Naxçıvan MSSR-in dialekt və şivələri” adlı monoqrafiya işıq üzü gördü (22). Həmin monoqrafiyada Naxçıvan qrupuna daxil olan dialekt və şivələrin fonetik, leksik, qrammatik xüsusiyyətlərinə dair elmi araşdırmalar öz əksini tapmışdır. Müqayisəli-tarixi üsuldən istifadə edilərək yazılan bu monoqrafiya Azərbaycan dialektologiyasının tarixində yeni bir mərhələ təşkil edir. Bir çox materiallar qohum dillərin faktları, türk dillərinə aid qədim yazılı mənbələr, Azərbaycan klassik ədəbiyyatının materialları ilə müqayisə edilmişdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, əsər kollektiv əməyin nəticəsi olaraq meydana çıxmışdır. Belə ki, əsərin ayrı-ayrı hissələri professor M.Şirəliyev (fonetika), K.T.Ramazanov (morfolojiya), R.Ə.Rüstəmov (sintaksis və Şahbuz şivələrinin mətnləri), B.M.İbrahimov (leksika, A-K hərfləri, mətnlər), A.H.Vəliyev (leksika, L-Ş hərfləri, terminlər) tərəfindən işlənib hazırlanmışdır.

Sonrakı dövrlərdə də Naxçıvan dialekt və şivələrinin tədqiqi ilə bir sıra alimlər məşğul olmuş, bu mövzuda monoqrafiya və namizədlik dissertasiyası yazmışlar. Bunlardan T.Həmzəyev,

Ə.Quliyev, K.İmamquliyeva, M.Zeynalov, M.Əhmədovun xidmətini xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Belə ki, T.Həmzəyev Ordubad dialektini (15), Ə.M.Quliyev Şahbuz şivələrini (19), M.Zeynalov dialekt və şivələrimizin məişət leksikasını (31), K.İmamquliyeva Şərur rayon şivələrini (16), M.Əhmədov Naxçıvan bölgəsinin dialekt leksikasını (2) tədqiq etmişlər.

Qeyd edildiyi kimi, müstəqillik illərində Naxçıvan dialekt və şivələrinin tədqiqi işi daha da genişləndirilmişdir.

Ümummillə liderimiz Heydər Əliyevin 7 avqust 2002-ci ildə imzaladığı Sərəncamla AMEA-nın Naxçıvan Bölməsi təşkil olunmuşdur. Naxçıvan regionunun maddi və mənəvi sərvətlərini daha effektiv şəkildə öyrənmək bölmənin 6 elmi-tədqiqat müəssisəsi qarşısında bir vəzifə olaraq qoyulmuşdur. Bu elmi-tədqiqat institutlarından biri də İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutudur. 7 şöbəsi olan bu institutun Dilçilik şöbəsinin plan işininin mövzusu Naxçıvan dialekt və şivələrini əsaslı surətdə yenidən elmi şəkildə tədqiq etməkdən ibarətdir. Keçən müddət ərzində şöbənin əməkdaşları vaxtaşırı ərəziyə elmi ekspedisiya təşkil etmiş, müəyyən miqdarda dialekt materialı toplamış, bu materialları kameral şəkildə öyrənmişlər. Artıq bu tədqiqatın bəzi nəticələri məqalə şəklində nəşr edilmişdir. Eyni zamanda “Naxçıvan dialekt və şivələri” adlı türkcə monoqrafiya (Naxçıvan ağzı) şöbənin əməkdaşı müxbir üzv Əbülfəz Quliyev tərəfindən Ankaradakı Türk Dil Qurumu nəşriyyatında iri həcmdə nəşr edilmişdir (6). Əbülfəz Quliyev Türkiyədə eyni zamanda “Naxçıvan ağızlarının söz varlığı” kitabını da nəşr etdirmişdir (7). Eyni zamanda professor Əbülfəz Quliyev Dilçilik şöbəsinin müdiri, dosent Nuray Əliyeva ilə birlikdə “Naxçıvan dialekt və şivələrinin lüğəti” adlı kitab nəşr etdirmişlər (23). Şöbənin müdiri dosent Nuray Əliyeva 15 ilə yaxındır dialekt və şivələrimizin tədqiqi ilə məşğul olur. O, 2010-cu ildə “Azərbaycan dilinin Şahbuz şivələri” mövzusunda dissertasiya müdafiə edərək filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsinə almışdır. O eyni zamanda həmin dissertasiya əsasında “Azərbaycan dilinin Şahbuz şivələri” adlı monoqrafiya nəşr etdirmişdir (3). Dosent Nuray Əliyeva dialektologiya sahəsində tədqiqatlarını genişləndirərək bölgənin dialekt leksikası mövzusunda daha ətraflı şəkildə araşdırmışdır. Bu tədqiqatın nəticəsi olaraq N.Əliyevanın 2018-ci ildə “Naxçıvan dialekt və şivələrinin etnoqrafik leksikası” adlı monoqrafiyası nəşr edilmişdir (4). O, hazırda “Naxçıvan dialekt və şivələrinin leksikası” mövzusunda yazdığı doktorluq dissertasiyasını başa çatdırmışdır. Şöbənin digər əməkdaşı dosent Zülfüyyə İsmayıl da dialekt və şivələrimizin intensiv tədqiqi ilə məşğul olur. O, uzun illərdir topladığı dialekt materiallarının tədqiqi əsasında “Naxçıvan dialekt və şivələrinin tədqiqi məsələləri” adlı monoqrafiya nəşr etdirmişdir (18). Z.İsmayıl doktorluq dissertasiyası üzərində çalışır. Dissertasiya işinin mövzusu “Naxçıvan dialekt və şivələrinin derivatologiyası (Şərqi Anadolu şivələri ilə müqayisədə)” adlanır. Şöbənin digər əməkdaşı Rəşad Zülfüqarov Ordubad və Culfa rayonlarının dialekt və şivələrinin terminoloji leksikasının tədqiqi ilə məşğuldur. O, 2016-cı ildə “Naxçıvan dialekt və şivələrinin terminoloji leksikası (Culfa və Ordubad rayonlarının dialekt materialları əsasında)” mövzusunda filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyası müdafiə etmişdir (31). Şöbənin digər əməkdaşı fəlsəfə doktoru Leyla Səfərova Culfa şivələrinin tədqiqi ilə məşğuldur. Bu yaxınlarda onun “Culfa şivələrinin fonetikasi” monoqrafiyası nəşr olunmuşdur (27). Bu baxımdan bu sahədə ümumiləşdirici əsərlərin nəşrini də xüsusilə qeyd etməliyik. Belə ki, şöbə əməkdaşı AMEA-nın müxbir üzvü Əbülfəz Quliyevin iştirakı ilə Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu əməkdaşlarının nəşr etdirdiyi “Azərbaycan dilinin Naxçıvan dialektoloji atlası” kitabı məhz bu tipli əsərlərdəndir (1).

Qeyd etmək lazımdır ki, son dövrlərdə muxtar respublikanın digər elm və təhsil ocaqlarının alimləri də dialekt və şivələrimizin tədqiqi ilə məşğuldurlar. İndi tədqiqatçılar qarşısında Naxçıvan Muxtar Respublikasının qonşuluğundakı Cənubi Azərbaycana və Şərqi Anadoluya aid dialekt və şivələri öyrənmək vəzifəsi də dayanmaqdadır. Təsədüfi deyildir ki, Naxçıvan Dövlət Universitetinin dosenti Qalibə Hacıyeva bu sahədə uzun illərdir tədqiqat aparır, bu araşdırmaları o, doktorluq dissertasiyası şəklində salmışdır. O, 2018-ci ildə “Naxçıvan dialekt və şivələrinin Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu dialektləri ilə müqayisəli tədqiqi” adlı doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir (9). Eyni zamanda Qalibə Hacıyevanın bu mövzuda iki monoqrafiyası nəşr olunmuşdur (10; 11). Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunun müəllimi Əhruz Mahmudova bir neçə ildir dialekt və şivələrimizin Şərqi Anadolu şivələri ilə müqayisəli tədqiqi ilə məşğuldur. O, 2018-ci ildə bu araşdırmaların nəticəsi

olaraq filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün dissertasiya müdafiə etmişdir (21).

Ölkə prezidentinin Naxçıvan Muxtar Respublikasının 95 illiyi haqqında imzaladığı sərəncam və Naxçıvan Ali Məclisinin Sədrinin imzaladığı Tədbirlər planı elm adamlarını yeni, aktual problemlərin öyrənilməsinə yönəltdi.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin Naxçıvan dialektoloji atlası. Bakı: Elm və təhsil, 2017
2. Əhmədov M.. Naxçıvan şivələrinin lüğəti. Atalar sözləri. Bakı: Atilla, 2001
3. Əliyeva N.Y. Azərbaycan dilinin Şahbuz şivələri. Bakı: Elm və təhsil, 2012, 192 s.
4. Əliyeva N.Y. Naxçıvan dialekt və şivələrinin etnoqrafik leksikası. Naxçıvan: Əcəmi, 2018, 201 s.
5. Əliyeva N.Y. Şahbuz şivələrində səs əvəzlənmələri // AMEA NB “Xəbərləri”, Naxçıvan, 2006, № 4.
6. Gülensoy T., Quliyev E., Küçüker P. Nahçıvan ağzı. Ankara: TDK yayınları, 2010
7. Guliyev E. Nahçıvan ağızlarının söz varlığı. Ankara Kültür və Turizm Bakanlığı yayınları, 2011
8. Həsənov A. Ordubad dialektinin bəzi xarakterik leksik və morfoloji xüsusiyyətləri // S.M.Kirov adına ADU-nun “Elmi əsərləri”. Dil və ədəbiyyat seriyası, 1957, № 6
9. Hacıyeva Q.Ə. Naxçıvan dialekt və şivələrinin Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu dialektləri ilə müqayisəli tədqiqi. Filol. elm. dokt. ...dis. avtoref. Bakı: 2018
10. Hacıyeva Q.Ə. Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu şivələrinin Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələri ilə fonetik və leksik müqayisəsi. Naxçıvan: Əcəmi, 2017
11. Hacıyeva Q.Ə. Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrinin morfoloji xüsusiyyətləri. Naxçıvan: Əcəmi, 2017
12. Həmzəyev T.B. Ordubad rayonu dialektinin fonetik xüsusiyyətləri // Azərb. SSR EA “Xəbərləri”, 1953, № 7
13. Həmzəyev T.B. Ordubad dialektinin leksikası haqqında qeydlər // Azərb.SSR EA “Xəbərləri” (ictimai elmlər seriyası), 1958, № 2
14. Həmzəyev T.B. Ordubad dialektinin morfolojiyasına aid bəzi qeydlər // S.M.Kirov adına ADU-nun “Elmi əsərləri”, 1958, № 4
15. Həmzəyev T.B. Ordubad dialekti. Filol. elm. nam. ...dis. Bakı, 1962
16. İmamquliyeva K.H. Noraşen rayon şivələri. Filol. elm. nam. ...dis. Bakı, 1987
17. İsmayıl Z. Naxçıvan dialekt və şivələrində qohumluq terminləri // AMEA NB “Xəbərləri”. Humanitar və ictimai elmlər seriyası. Naxçıvan, 2006, № 4
18. İsmayıl Z. Naxçıvan dialekt və şivələrinin tədqiqi məsələləri. Bakı: Elm və təhsil, 2018
19. Quliyev Ə.M. Şahbuz şivələrinin leksikası. Filol. elm. nam. ...dis. Bakı, 1984
20. Quliyev Ə.A. Naxçıvan dialekt və şivələrinin bəzi leksik xüsusiyyətləri // AMEA Naxçıvan Bölməsinin “Xəbərləri”. Humanitar və ictimai elmlər seriyası. Naxçıvan, 2006, № 4
21. Mahmudova Ə. Naxçıvan və Qars şivələrində (Şərqi Anadolu) heyvandarlıq leksikası. Filol. ü. f. d. ...dis. avtoref. Naxçıvan, 2018
22. Naxçıvan MSSR-in dialekt və şivələri. Bakı: Azərb. EA nəşriyyatı, 1962
23. Naxçıvan dialekt və şivələrinin lüğəti. Tərtib edənlər: Əbülfəz Quliyev və Nuray Əliyeva. Naxçıvan: Əcəmi, 2017
24. Ramazanov K.T. Noraşen rayonu şivələrinin bəzi xarakterik morfoloji xüsusiyyətləri haqqında // Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun əsərləri, 1953, V cild
25. Rüstəmov R.Ə. Şahbuz şivələrinin sintaksisi // Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun əsərləri, № VIII, 1957
26. Süleymanov R.Ə. Ordubad və Culfa rayonu şivələrinin leksik xüsusiyyətləri // Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun əsərləri, 1953, V cild
27. L.Səfərova. Culfa şivələrinin fonetikasi, Bakı: Elm və təhsil, 2019, 130 s.
28. Şirəliyev M. Naxçıvan dialekti (ümumi qeydlər) // Azərb. SSR EA “Xəbərləri”, 1949, № 5
29. Şirəliyev M. Şahbuz şivələrinin fonetikasi // Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun əsərləri, № VIII, 1957

30. Zeynalov M.Ə. Məişət leksikası (Naxçıvan qrupu dialekt və şivələrinin materialları əsasında). Filol. elm. nam. ...dis. Bakı, 1983
31. Zülfüqarov R. Ordubad dialektində səs dəyişmələri // AMEA NB "Xəbərləri". Naxçıvan, 2007, № 3

SUMMARY

A.Guliyev
A.Musayeva

**ISSUES OF STUDYING DIALECTS AND ACCENTS
OF NAKHCHIVAN**

The article is devoted to the study of dialects in the Nakhchivan Autonomous Republic. As we know, after the foundation of the Azerbaijan Academy of Sciences in 1945, the study of the dialectic issues in the Republic has also significantly improved. The dialectological expedition, which was regularly sent to the Nakhchivan region in the 1950s and 1955s, gathered a large amount of language materials. As a result this, the basis of the region's dialects was found. Finally, in 2002 with the initiative of national leader Heydar Aliyev, the organization of the Nakhchivan Branch contributed the speed up of research in this area.

РЕЗЮМЕ

A.Кулиев
A.Мусаева

**ВОПРОСЫ ИЗУЧЕНИЯ ДИАЛЕКТОВ И
ГОВОРОВ НАХЧЫВАНСКОЙ АР**

Данная статья посвящена по изучению актуальных проблем диалектов и говоров Нахчыванской АР. Как известно после образования академии наук Азербайджана работа в области диалектологии стала улучшаться. В этой рамке 1950-55 гг. организованы последовательные диалектологические экспедиции в регион и собраны в большом количестве языковые материалы. В результате этого заложены основы научное изучение диалектов и говоров региона. Наконец органиации нахчыванского отделения НАНА по инициативе нашего общенационального лидера Гейдара Алиева ускорил ведение исследовательских работ в этой области.

SƏDAQƏT HƏSƏNOVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti
sedagethesenova@gmail.com

ÇAĞDAŞ AZƏRBAYCAN DİLİNİN PROBLEMLƏRİ

Məlumdur ki, hər hansı bir elm sahəsində özünü göstərən inkişaf xüsusiyyətləri, problemlə və mübahisəli məsələlər onların tədqiqi zamanı daha tez üzə çıxır. Və belə məsələlərə aydınlıq gətirmək zəruridir. Bu anlamda, Azərbaycan dilçiliyi elminin müxtəlif sahələrinə aid olan problemlərin araşdırılması diqqəti çəkən məsələlərdəndir.

Hər hansı mövzu ilə bağlı mövcud elmi-nəzəri məlumatlardan başqa, konkret dil vahidləri böyük əhəmiyyətə malikdir. Ola bilər ki, hər hansı bir mövzu elmi ədəbiyyatlarda yetərli dərəcədə öz əksini tapmayıb. Belə olduqda həmin mövzu dil, material və faktları əsasında aydınlaşdırılır. Ümumiyyətlə, dilçilik elmində əsas sözü ayrı-ayrı fikirlərdən çox, faktlar söyləyir. Yəni elmi-nəzəri fikir və mülahizələrin faktik materiallarla əsaslandırılması önəmlidir.

Azərbaycan dili tarix boyunca inkişaf edən və bu prosesdə yeni-yeni keyfiyyətlər qazanan dillərdən biridir. Müxtəlif dövrlərdə bu dilin leksikası, üslub imkanları maraqlı faktlarla zənginləşmişdir.

Məqalədə müasir dövrdə dialektologiya, nitq mədəniyyəti və üslubiyyat problemlərindən danışılır. Bu məqsədlə Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğətindəki bir sıra mübahisələrə səbəb olan sözlər təhlil edilir, onların yanlış olaraq lüğətə salınması əsaslandırılır. Bəzi dialekt nümunələrinin ədəbi dilə gətirilməsinin faydalı olması göstərilir. Məqalədə, həmçinin nitq mədəniyyəti problemləri də qeyd edilir və mətbuatın dilindəki nöqsanlar təhlil olunur. “İdeal” jurnalının dilindən alınmış faktlar əsasında nitq mədəniyyətimizə xələl gətirən məsələlər sistemli şəkildə göstərilir.

Məqalədə üslubiyyat problemlərindən danışılarkən müxtəlif şairlərin yaradıcılığına müraciət edilir. Buradakı yeni yaranmış ifadələr, lüğətlərə düşməyən maraqlı sözlər, hikmətli fikirlər, ayrı-ayrı şairlərin qələminə məxsus olan frazeoloji birləşmələr araşdırmaya cəlb olunur. Həmin mövzuya aid problemlə məsələlər sistemli şəkildə təhlil edilir. Üslub keyfiyyətlərinə aid olan faktların çap olunmasının əhəmiyyəti göstərilir.

Açar sözlər: *dialekt, nitq mədəniyyəti, mətbuat, üslubiyyat, dil, problem*

Key words: *dialect, speech culture, press, style, language, problem*

Ключевые слова: *диалект, культура речи, пресса, стиль, язык, проблема*

Hər bir xalqın milli-mənəvi dəyərlərindən biri, hətta birincisi onun dilidir. Dil milləti məhv olmaq təhlükəsindən qoruyur. Ona görə də dilimizi öyrədən dilçilik elminin inkişafına diqqət edilməli, onun müxtəlif sahələrindəki problemlərin aradan qaldırılmasına səy göstərilməlidir. Sözsüz ki, bütün elmlərdə olduğu kimi, dilçilik elminin də müəyyən qədər problemləri vardır. Bunları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Dialektologiya ilə bağlı problemlər;
2. Fonetika ilə bağlı problemlər;
3. Morfologiya ilə bağlı problemlər;
4. Sintaksislə bağlı problemlər;
5. Nitq mədəniyyəti ilə bağlı problemlər;
6. Üslubiyyat problemləri.

Araşdırmanın predmeti dialektologiya, nitq mədəniyyəti və üslubiyyatla bağlı problemlərdir.

Dialektologiya ilə bağlı problemlər. Azərbaycan dialektlərinin tədqiqi, əsasən, XX yüzilliyin 20-ci illərindən başlamış, 40-cı illərdə bu sahədə gərgin işlər görülmüş, 50-ci illərdə nəşrlər həyata keçirilmişdir. İlk dialektoloji araşdırmalar fədakarlıq örnəkləri olsa da, təəssüf ki, onlardakı bəzi nöqsanlı cəhətlər indi də təkrar edilir və bu, elmdə qarışıqlıq və anlaşılmazlığa gətirib çıxarır. Bu nöqsanlar, əsasən, aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Danışığ fərqlərinə malik olan sözlər dialekt kimi qələmə verilir;

2. Dialektlərin aid olduğu bölgələrin göstərilməsində dəqiqlik prinsipi pozulur;
3. Ədəbi dil faktları dialekt örnəkləri kimi verilir;
4. Mənası və ya forması dəyişilmiş sözlər dialekt hesab edilir;
5. Uşaq sözləri dialekt kimi verilir;
6. Terminlər, xüsusilə də bitki adları ilə bağlı terminlər dialekt hesab edilir;
7. Yemək adları dialekt kimi qeyd olunur.

“Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti”ndə qeyd edilən nöqsanların hamısı ilə bağlı faktik materiallar mövcuddur. Bu anlamda, lüğət mətninə aid olan bir hissədən alınmış aşağıdakı faktları qeyd etmək mümkündür. Məsələn, dialekt kimi verilmiş “axda” sözü, əslində, dialekt faktı deyil, bu söz “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti” və “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə də qeydə alınmışdır. Fərq bundadır ki, dialektoloji lüğətdə bu söz ədəbi tələffüzə uyğun olaraq verilmişdir, yəni sözün ortasındakı “t” samiti danışqdakı kimi “d” şəklindədir. “Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti”ndə bu söz Şəki dialekti kimi “toxumsuz” və “çərdəyi çıxarılmış” mənələrindədir (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007, 17). İzahlı lüğətdə də söz həmin anlamdadır (Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, 2006, 83). Bu söz M.P.Vaqifin məşhur bir qoşmasında □ “Bayram oldu” cümləsi ilə başlayan əsərinin dilində də işlənmişdir:

Allaha bizmişik naşükür bəndə?
Bir söz desəm, dəxi qoymazlar kəndə.
Xalq batıbdır noğula, şəkərə, qəndə,
Bizim evdə axta zoğal da yoxdur.

Beləliklə, sözün tələffüz variantında göstərilməsi onun dialekt olduğunu əsaslandırma bilməz. Sözügedən faktlardan biri də “bayaq” zaman zərfinin tələffüz formasının dialekt hesab edilməsidir. Bu leksik vahid “bəax” şəklində Gəncə, Qazax dialekti kimi qeydə alınmışdır. “Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti”ndəki “becərtmax” sözü də belə faktlardandır. Bu söz Azərbaycan dilinin orfoqrafiya və izahlı lüğətlərində “becərtmək” kimi əksini tapmışdır.

Bundan başqa, dialektoloji lüğətdə elə sözlər var ki, onların aid olduqları bölgələrin göstərilməsində dəqiqlik prinsipinə əməl edilməmişdir. Məsələn, “bedahat” (yəni çətin, şuluqçu) sözü Cəbrayıl dialekti kimi qeyd olunmuşdur. Halbuki bu dialekt Naxçıvanda da işlənir, Gərməçataq kəndinin sakinlərinin dilində həmin söz aktiv mövqeli dialektlərdəndir. Bu baxımdan, Ağdam, Şuşa dialekti kimi verilən “buşqax” (evin bucağı) sözü də diqqəti çəkir. Həmin dialekt Naxçıvanda da (“puşqax” şəklində Şərurda) işlənir.

Lüğətdə ədəbi dilimiz üçün işlək olub bir qədər mənası dəyişmiş sözlər də yanlış olaraq dialekt hesab edilmişdir. Məsələn, “baba” sözü belələrdəndir. Bu söz “ata” anlamında Başkeçid, Təbriz, Füzuli dialekti hesab olunmuşdur. Məlumdur ki, türk dillərinin çoxunda “ata” əvəzinə “baba” sözü fəal mövqeli olmuş, lakin son zamanda bu mənada fəallığını itirmiş və indiki mənasında yenidən aktivləşmişdir.

“Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti”ndəki nöqsanlı cəhətlərdən biri ədəbi dil faktlarının dialektlər sırasında verilməsidir. Məsələn, lüğətdə tələffüz variantında “addama” kimi verilən, “adlama” sözü dialekt deyil, o, həm orfoqrafiya, həm də izahlı lüğətlərdə ümumişlək leksik-qrammatik vahid kimi qeyd olunmuşdur.

Tamamilə ədəbi dil faktı kimi işlənən və ədəbiyyatda qıfıl bənd aşırı şeiri janrının sinonimi olan “bağlama” sözü dialektlər arasına daxil edilmişdir. Bu məsələdən danışılarkən “bərə” sözünü də unutmamaq olmaz. Bu söz dialektoloji lüğətdə beş mənada verilmişdir (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007, 51-52):

1. Göyçay dialekti kimi “sahilə yaxın dayaz yer” mənasında;
2. Lənkəran və Kürdəmir dialekti kimi “bağ və ya bostanların arasından gedən cığır” mənasında;
3. Bakı, Füzuli, Göyçay, İmişli, Quba, Ucar dialekti kimi “kiçik arx” mənasında;
4. Qarakilsə, Qazax, Şəki, Tovuz dialekti kimi dörd anlamı göstərilmişdir:

- su arxının keçməsi üçün çəpərin altında düzəldilən yer, deşik;
- arxda ləklərə (Naxçıvan dialektində kərdilərə) su buraxılan yer;
- çəpərin keçid yeri;
- qoyunları sağmaq üçün düzəldilən yer.

5. Dərin olmayan yara.

Bu sözün ilk dörd mənasını dialekt kimi dəyərləndirmək olmaz. Bu baxımdan izahlı lüğətə müraciət edək.

İzahlı lüğətdə “bərə” sözü iki dəfə verilib və birincidə iki, ikincidə dörd mənanı əhatə edir (Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, 2006, 281). Bunlar aşağıdakılardır:

- I. 1. Ov gizlənilən yer, pusqu, marıq;
2. Çıxacaq yer, yol, aralıq;
- II. 1. Böyük çayların üstündə qurulan mütəhərrik körpü;
2. Bənd (çayda, arxda);
3. Sahildə gəmi dayanan yer;
4. Bağ və bostanların arasında qoyulan cığır.

Müqayisə və tutuşdurmalar göstərir ki, dialektoloji lüğətdə bu sözün yalnız Qarakilsə, Qazax, Şəki, Tovuz dialekti kimi dördüncü anlamını və beşinci məna variantını dialekt hesab etmək olar, qalan hallarda o, dialekt deyil, ədəbi dil faktıdır.

Dialektlərlə qarışdırılan ədəbi dil örnəklərindən biri də “cılız” sözüdür. O, hamıya bəlli olan leksik vahiddir və həm orfoqrafiya lüğətində, həm də iki mənada izahlı lüğətimizdə vardır.

Uşaq sözlərinin dialektlər sırasında verilməsi də diqqəti çəkən məsələlərdəndir. Dialektoloji lüğətdəki Qazax və Naxçıvan dialekti kimi (“pis” anlamında) verilən “bəci”, Bakı dialekti kimi qeydə alınan “bəbə” sözü belələrindəndir. Uşaq leksikasına aid olan son söz Naxçıvanda “bəbə” kimi işlənir.

“Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti”ndə Göyçay, Mingəçevir dialektləri kimi qeydə alınan üzüm növlərindən birinin adı olan “ağamiri” və Xanlar dialekti hesab olunan “boyçiçəyi” sözləri, əslində, botanika elmi ilə bağlı terminlərdir. Arıçılıqla bağlı olan “bərəmum” sözü də bu sıraya daxildir. Lakin o, lüğətdə Bakı dialekti kimi verilmişdir.

Təəssüf ki, lüğətdə bəzi yemək adları da dialekt hesab edilmişdir. Məsələn, “buğlama” kulinariya ilə bağlı ümumişlək sözdür və lüğətdə eyni anlamda, lakin Qazax dialekti kimi qeydə alınmışdır.

Sözügedən nöqsanların sayını artırmaq mümkündür. Belə ki, bu qeydlər dialektoloji lüğətin əlifbamızdakı ilk üç hərfə aid edilən hissəsindən seçilmişdir. Lüğətin bütün mətninə diqqətlə yanaşsaq, məsələ ilə bağlı daha çoxlu faktlar əldə edə bilərik. Qeyd edilənlər göstərir ki, Azərbaycan dialektologiyası elmi ilə bağlı yeni araşdırma və dərsləklərə ehtiyac vardır və Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğətinə bir daha diqqətli baxış keçirilməli və o, nöqsanlı cəhətlərdən təmizlənərək çap edilməlidir.

Dialektlər maraqlı vahidlərdir. Belə ki, onlar bəzən ədəbi dilimizə bir-birindən gözəl səslənən mənalı və maraqlı faktlar da verir. Ədəbi dilimizdəki dialektlərdən alınan “kəhriz”, “sayrışmaq”, “qəlbi”, “tərəcə” və s. kimi leksik vahidlər belələrindəndir. Hazırda dialektlərimizdə elə sözlər var ki, onların ədəbi dilə gətirilməsi heç də pis olmaz. Məsələn, Azərbaycan dialektlərinin Şərqi qrupuna daxil edilən “pəncərə” mənasında işlənən “ışıqlıq” sözü bu baxımdan çox önəmlidir və milliliyi ilə diqqəti çəkən vahidlərdəndir. Deməli, dialektlərin əsas özəlliklərindən biri də, lazım gəldikdə, onların ədəbi dilə material verməsidir.

Dil tariximizin dərinəndən öyrənilməsində, dilimizin estetik gözəlliyinin hərtərəfli şəkildə üzə çıxarılmasında, ədəbi şəxsiyyətlərin dilə münasibətinin, dilin qorunması, yad təsirlərdən uzaqlaşdırılması prosesinə necə xidmət etmələrinin və dilə qayğı məsələlərinə necə yanaşmalarının müəyyənləşdirilməsində dialektlər çox əhəmiyyətlidir. Dialektlərə məsuliyyət hissi ilə yanaşmaq, dilimizin müxtəlif tarixi mərhələlərdə xarakterik xüsusiyyətlərini öyrənmək və öyrətmək prosesində onlara dəyərli qaynaq kimi müraciət etmək, ədəbi dildə olmayıb məhəlli sözlərdə qorunub saxlanan vahidlərin dilə gətirilməsi haqqında düşünmək faydalı nəticələr verir.

Nitq mədəniyyəti problemləri. Heç bir tarixi dövrdə dil məsələləri ilə bağlı XX yüzillikdə

və XXI yüzilin əvvəlində olduğu qədər rəsmi sənədlər qəbul edilməmişdir. Bu, dövlətimizin dilimizə diqqət və qayğısını təsdiq edən faktlardır. Nitq mədəniyyətinin inkişafı üçün hazırda çox səmərəli işlər görmək mümkündür. Təəssüf ki, dilimizin müxtəlif istiqamətlərdə irəli getməsi üçün bu qədər yüksək dövlət münasibətinin göstəriciləri hamıya bəlli olsa da, kütləvi informasiya vasitələrinin nitqində bəzi yarıtmaz cəhətlər də diqqəti çəkir. Bir tərəfdən, nitq mədəniyyətimizi yüksəltməyə çalışmağa marağı olanlar bu prosesdə fədakarlıq göstərilərsə, digər tərəfdən, onun daha da möhkəmlənməsinə mane olan səbəblər üzə çıxır. Və təəssüf ki, nitq mədəniyyətimizin korlanmasına səbəb olanlardan ən önəmlisi bəzi çağdaş mətbuat orqanlarıdır. Bu anlamda, “İdeal” dərgisi, diqqəti çəkən mətbuat orqanlarındanır. Adanı bu barədə daha çox narahat edən dili qüsurlu mətbuatın – “İdeal” toplusunun təyyarə salonlarında təbliğidir. Sözsüz ki, təyyarədə insan darıxmamaq və bir növ, vaxtı öldürmək üçün istər-istəməz əlinin altındakı qəzetə, jurnala nəzər salmalı olur. Azərbaycanın dil, mövzu, maraq oyatmaq baxımından sanballı və layiqli mətbuat nümunələri olduğu halda, dilimizə, onun nitq mədəniyyətinə xələl gətirən mətbuat nümunələrinin reklamı nə dərəcədə düzgündür?

2016-cı ildə dərc edilən “İdeal” toplusundan bəzi faktlara nəzər salaq:

Yazın əsl rəngləri – sarı və yaşıl gözlərin makiyajında trend oldular (İdeal, 2016, 23).

Dolğun, cəsarətli və parlaq, onlar bir anda dəyişdirir və obrazı qramir edirlər (İdeal, 2016, 24).

Maraqlı detal – bu mövsümdə hətta ifadəli çalarlar belə dəqiq xülasələri tələb etmir (İdeal, 2016, 24).

Göz qapaqları pastel-çəhrayı gölgələrin yüngül duvağı ilə örtülmüş, dodaqlar isə təbii çalarlı çəhrayı dodaq boyası ilə vurğulanmışdır (İdeal, 2016, 26).

Dərginin 29-cu səhifəsində isə a “*bey rəngli dodaq boyası*” ifadəsi yazılmışdır.

Supreme Jeunesse Payot dərinin qocalmanın bütün əlamətləri ilə mübarizə aparır (İdeal, 2016, 32).

Parlaq, təbii və zərif, onlar bütün il sevincli yaz əhval-ruhiyyəsini təmin edəcək, güc və enerji verəcəklər və s.

Məlumdur ki, dilin leksikasının zənginləşməsində alınma sözlərin də böyük rolu vardır və dünyada məlum olan altı minə yaxın dil içərisində lüğət tərkibi yalnız öz sözlərindən ibarət olan dil tapmaq mümkün deyil. Xüsusilə də dünyanın hazırkı inkişaf və inteqrasiya mərhələsində belə dilin olması çətindir. Dünya xalqlarının ədəbi, mədəni, siyasi əlaqələri möhkəmləndikcə dilin də inkişafında fərqli cəhətlər özünü göstərir, dillər bir-birində söz alır və bir-birinə söz verir. Bu, dildəki təbii proseslərdən biridir. Bu gün dilimizdəki “hava” sözünün alınma olduğunu, bəlkə də çoxları bilmir. O cümlədən, “zəhmət”, “şəfəq” və s. kimi leksik vahidlər dilimizə o qədər doğmalaşmış ki, onları öz sözlərimizdən ayırmaqda çətinlik çəkənlər vardır. Lakin yeri gəldi-gəlmədi və gəlişinə ehtiyac duyulmayan sözlərin dilimizə gətirilməsi cəhdi normal hal deyildir. Məsələn, “İdeal” dərgisindən alınmış birinci nümunədəki “makiyaj” və “trend” sözlərinə ehtiyacımız yoxdur. Çünki milli dilimizə məxsus olan “bəzək” sözünün qarşılığına və uzun illərdən bəri alınma olsa da, dilimizdə bol-bol işlənən və artıq xalq tərəfindən qəbul edilmiş “marka” sözü olduğu halda, “trend” sözünün işlədilməsi dilimizə uğur gətirmir. Dilin leksikasının əcnəbi sözlərlə doldurulması onun zənginləşməsi demək deyildir, əksinə onun korlanmasına imkan yaradan bir prosesdir.

İkinci cümlədəki “qramir edirlər” ifadəsinin anlamını bu gün camaatdan soruşsaq, yəqin ki, on nəfərdən doqquzu, bəlkə də heç biri cavab verə bilməz. Həmin cümlədə durğu işarəsinin (vergülün) yerinə düşməməsi çaşqınlıq yaradır və üslub baxımından fikrin düzgün anlaşılmasına mane olur. Bu, təkcə sözügedən dərgiyə aid deyil. Təəssüf ki, son dövrün mətbuatında durğu işarələrinə yetərincə diqqət edilməməsi yazılı nitqimizin zəifləməsinə gətirib çıxarır.

Üçüncü nümunədə “dəqiq xülasələr” birləşməsi, dördüncü cümlədə “pastel-çəhrayı” və “vurğulanmaq” sözləri yerində işlənmədiyi üçün anlam daşıya bilmir.

Dilimizdə rənglərin böyük üslub imkanları vardır. Göy qurşağında olan gözəl rənglər hamımızın yaddaşına həkk edilib. Uşaqlıqda nənələrimiz göy qurşağını bizə çox sadə və təbii şəkildə öyrətmişlər. Biz göy qurşağına “Fatma nənənin hanası” deyərdik. O hananın içindəki rənglər bir-biri ilə növbələşirdi: qırmızı, narıncı, sarı, yaşıl, mavi, göy, bənövşəyi. Və biz göy qurşağı görünəndə bu rəngləri ardıcıl yadda saxlamaq üçün tez-tez bu cümləni təkrar edərdik: *Qarı nənə səksən yaşında*

“ÇAĞDAŞ AZƏRBAYCAN DİLİNİN MÜASİR PROBLEMLƏRİ” MÖVZUSUNDA RESPUBLİKA ELMİ KONFRANSI

məxməri gülə bənzər. Cümlədəki hər bir sözün ilk hərfi göy qurşağındakı rənglərin birinci hərfini bildirir. Xalqın verdiyi təhsil nə qədər də təbii və təsirlidir. Bundan başqa, Xalq şairi Rəsul Rzanın “Rənglər” silsiləsində rənglərin möhtəşəmliyini duyur, müsbət və mənfi çalarlarını öyrənirik. Əsasən, milli sözlərimizlə adlandırılan rənglər hamımıza tanışdır. Onlar arasında “bej” adlı rəng yoxdur. Bu adı rənglər arasına qatan publisistlər, yəqin ki, əcnəbi dilin sözündən istifadə etməklə yenilik yaratmaq iddiasındadırlar. Lakin xalq bunu yenilik kimi qəbul etmir, əksinə oyunbazlıq kimi qiymətləndirir.

Beşinci cümlədə fikir anlaşılmazlığı vardır. İlk baxışda “dərinin”, “qocalmanın” sözləri arasında durğu işarəsinin qoyulmalı olduğunu düşünürsən. Lakin bu işarəni təsəvvür edəndən sonra da, baxırsan ki, fikrin aydın olması üçün bu da kifayət deyil. Çünki cümlədə nitqin leksik norması pozulmuşdur. Əgər “dərinin” sözü “dəridəki” sözü ilə əvəz edilsəydi, nə isə başa düşmək olardı. Sonuncu cümlədə yanlış olaraq qoyulan durğu işarəsi cümlənin məzmununda qarışıqlıq yaradır, onun başa düşülməsinə əngəl olur. “İdeal” dərjəsi hansı dildədir və məqsədi nədir? Adətən, mətbuat orqanlarının istiqaməti adından sonrakı sətirdə yazılanlardan bəlli olur. Bu jurnalı isə yetərinə “tanıdacaq” bir şey tapmaq çətindir.

Jurnalın 10-cu səhifəsində diqqətimizi bir yazı çəkdi. Yazının adı belə idi: *Yeni seçim*. Lakin məqalənin adı Azərbaycan dilində olsa da, mətni rus və ingilis dillərində idi. 86-cı səhifədə isə “şık etmək” feilinin birinci tərəfi türk dilində verilmişdir. Bundan başqa, jurnalın dilində fonetik və qrammatik normalara da əməl edilməmişdir. “Tövsiyə” sözünün iki “y” samiti ilə yazılması, cansız isimlərlə ifadə olunan mübtədalara aid xəbərlərin cəm şəkilçisi ilə verilməsi və s. belə qüsurlardandır.

Qüsurlar qeyd edilənlərlə qurtarmır. Təəssüf ki, nitq mədəniyyətinin aşağı düşməsinə səbəb olan faktlar, əsasən, kütləvi informasiya vasitələrinin dilindədir.

Son dövrün bir neçə mətbuat orqanında müşahidə etdiyimiz (və hətta ötəri nəzər saldıqda üzə çıxan) “dreyf etmək”, “kumir seçimi”, “qekatomboy”, “ekstraditsiya etmək”, “sərhədlərin delimitasiyası”, “fandreyzinq şöbəsi”, “enosis məsələsi”, “ibadətə dalmaq”, “əcaib nonsens”, “meyitlərin eskimasiyası”, “cəmiyyətin dekadansı” kimi söz və ifadələrin işlənməsinə ehtiyacımız yoxdur. Bu gün “müzakirə” əvəzinə “panel” sözünün, “birləşmək” sözünün əvəzinə “ilhaq” və “enosis” sözlərinin işlənməsi dilimizin saflığına xəyanətdən başqa bir şey deyildir. Doğrudur, bəzən bu sözlər yalnız nitqdə qalır, dilə keçə bilmir. Nitq, doğrudan da, dilin sınaq meydanıdır. Lakin uzun müddət nitqdə işlənən sözlərin dilə keçməsi prosesi də mümkündür. Ona görə də, ilk növbədə, nitq mədəniyyətimizi qorunmalıyıq ki, nitqimizdən dilimizə gərəksiz sözlər keçməsin. Xeyli zamandır ki, kütləvi informasiya vasitələrinin dilində işlənən “ekskluziv”, “evokuasiya”, “təxliyə” kimi sözlər xalqın dilinə girə bilmir və bu, sevindirici haldır. “Xüsusi”, “önəmli” sözləri var olan yerdə “ekskluziv”, “köçmək, köçürmək” feilləri var ikən “evokuasiya”, “ayırmaq”, “boşaltmaq” kimi milli leksik-qrammatik dil vahidləri olduğu halda, “təxliyə” sözünün yadlığı qabarıq görünür. Son günlər televiziya verilişlərində işlənən “feyk” sözü də diqqəti çəkir. Bizim dilimizdə “saxta”, “yalan” sözləri olduğu halda, ingilis dilindən alınmış bu sözə ehtiyacımız yoxdur. Acınacaqlı haldır ki, bəzi ziyalılarımız dilimizə ingilis dilinin işğalını başladılar.

Bizim dilimizin süni şəkildə söz artımına ehtiyacı yoxdur. Ola bilər ki, bu gün dilimizdəki sözlərin sayı bəzi dillərdəki sözlərin sayından az olsun. Lakin bu, o demək deyildir ki, bizim dilimiz kasıbdır. Dünyanın ən zəngin dilindən istənilən mətni dilimizə çevirə bilirsən, hansı kasıblıqdan danışmaq olar? Dilimizdə sözlərin mənə çaları kəmiyyət və keyfiyyət baxımından o qədər yüksəkdir ki, hər hansı bir fikri lazımi səviyyədə ifadə etməkdə heç bir problemimiz yoxdur. Sözə ehtiyacımız yaranarsa, dialektlərimiz var olsun. Bu gün dialektlərimizdə ədəbi dilimizə keçməyə layiq olan o qədər söz var ki. Onsuz da, reklam və elanlarımızla dilimizi yetəri qədər korlayırıq, düzgün yazı və tələffüz qaydalarına əməl etmirik. Bu, azmış kimi dilimizə yatmayan lazımsız alınmalara da meydan açırıq.

Nitq mədəniyyəti problemlərindən biri də reklam, elan, bildiriş məqsədli yazılarda söz və ifadələrin yerinə düşməməsidir. Məsələn, tez-tez qarşılaşdığımız “təmizlik qutuları” ifadəsi məntiqsizdir. Çünki onlar təmizlik deyil, tullantı qutularıdır. İndiyə qədər onlar “zibil qutuları” adlanırdı. Son zamanlar, yəqin ki, bir qədər “mədəniləşdirmək” istəyi ilə “təmizlik qutuları”

adlandırılıb. Dilimizin izahlı lüğətindəki “zibil” sözü tör-töküntü, tullantı mənalarını ifadə edir (Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, 2006, 672). Bu söz kimsə tərəfindən qəbul edilmirsə, “tullantı qutusu” ifadəsi köməyə gələr. Çünki onlar təmizlik deyil, tullantı qutularıdır. “Ehtiyat”, “təbiiyyət”, “tövsiyə” sözlərinin iki y hərfi ilə yazılması da nöqsanlardan biridir.

Bundan başqa, klassik üslubda yazılmış əsərlərdən istifadə edərkən nitq qüsurlarına yol verilir. Məsələn, İ.Nəsiminin “Neylərəm” rədifli qəzəli muğam üstündə oxunur və qəzəlin mətlə beytində bir sözün yanlış deyilməsi fikrin düzgünlüyünə xələl gətirir:

Dilbər aydır, ey Nəsimi, sabit ol, etmə fəğan,

Mən bu gün səbr eyləsəm, danla fəğanı neylərəm? (Nəsimi, 2004, 142).

Maraqlıdır ki, bu qəzəldəki alınma vahidlər indi də anlaşılır. Lakin buradakı iki milli sözümlər günümüz üçün arxaik plana keçmişdir ki, indi heç işlənmədiyindən anlaşılması çətinidir. Bu, qədim milli sözlərimiz sırasına daxil olan “ayıtmaq” (demək) feilinin əsasında “aydır” sözüdür. Bu söz çağdaş dilimizdə indiki zamanda olan “demək” feilinin arxaik sinonimidir. İndi də muğam mətlərlərinin maraqlı nümunəsi kimi oxunan bu qəzəldə, təəssüf ki, sözün mənasının bilinməzliyindən onun əvəzinə aidliyi olmayan başqa bir söz – “öldü” sözü işlənir ki, bu, qəzəlin ümumi ruhuna tamamilə yaddır. Muğam ustaları son beytdəki “fəğan” sözünə əsaslanaraq “aydır” – “deyir” sözünü “öldü” sözü ilə əvəzləyirlər.

Üslubiyyət problemləri. Məlumdur ki, leksika və qrammatika ilə üslubiyyət faktları bəzən üst-üstə düşür və bu onların dilçiliyin müxtəlif sahələri olması və predmetləri ilə bağlıdır. Bədii məqsədlə işlənən dil vahidləri çox zaman daha fərqli, hətta lüğətlərdə olmayan anlamlarda işlənir ki, bu, dilimizin məziyyətidir. Sözsüz ki, hər bir ədəbi sima az və ya çox dərəcədə dildə öz izini qoyur. Bu iz daha çox onların seçkin anlamlarda işlətdikləri dil vahidləri və özlərinin yaratdığı ifadələrlə bağlıdır. Fikrimizcə, həmin ifadələrlə bağlı lüğət tərtib etmək zəruri məsələlərdəndir.

Üslubiyyətlə bağlı elə faktlar vardır ki, qrammatikadakı bəzi fikirləri alt-üst edir. Məsələn, İ.Nəsiminin yalnız xitablardan ibarət olan yeddi beytlik “Nigarım, dilbərim, yarım, ənisim, munisim, canım, rəfiqim, həmdərim, ömrüm, rəvanım, dərddə dərmanım” mətləbeytli bir qəzəli bu fikri təsdiq edir. Belə ki, bu qəzəldə heç bir müstəqil cümlə və beləliklə, bitkin fikirli bir misra ilə qarşılaşmırıq. Qəzəl 66 xitabdan təşkil olunub. Lakin diqqətə dəyər məsələ budur ki, bu fakt dilimizdəki bəzi nəzəri mühakimələri alt-üst edir. Belə ki, nəzəri dilçilikdə xitabın yalnız müraciət olunanı bildirməsi haqqında mülahizələr formalaşmışdır. Nəsiminin dilində isə hər bir xitab bir fikir, bitkin düşüncə örnəyi, dərin hiss, həyəcan açarıdır.

Üslubiyyətdə müəllifli frazeoloji birləşmələr diqqətə dəyər məsələlərdəndir. Onların araşdırılmalara ehtiyacı vardır. Sarı Aşıq deyir:

Mən Aşıq düşdü gözüm,
Gördüyün düşdü, gözüm.
Baxdı, yarı görmədi,
Gözümdən düşdü gözüm.

“Gözün gözdən düşməyi” çox uğurlu frazemdir və Sarı Aşığın dilinə xasdır.

Havalanmaq sözü də belə maraqlı dil-üslub vahidlərindəndir. M.P.Vaqifin dilindən aşağıdakı örnəklərə nəzər salaq:

Tərən könlüm yenə uca dağlara
Havalanıb, hərəgiz qonmaz bu yerdə (Vaqif, 2004, 23).

Könül deyil sən gördüyün havada (Vaqif, 2004, 40).

Çox gözəlsən, amma xoyundur yaman,
Baxmazsan üzümə mənim çox zaman,
Vaqif deyir, sənə əlindən aman!
Mən biçərə nə *havalı* sevmişəm! (Vaqif, 2004, 57).

Cəfridar sürməni çəkibdir gözə,
Havalanıb dəxi endirməz bizə (Vaqif, 2004, 82).

S.Vurğunun da dilində “havalanmaq” sözü var:

Könlüm keçir Qarabağdan,
Gah o dağdan, gah bu dağdan.
Axşamüstü qoy uzaqdan
Havalansın Xanın səsi,
Qarabağın şikəstəsi (Səməd Vurğun (I), 2005, 178).

Zəlimxan Yaqubun poeziyasındakı “Bu qız niyə havalanıb görəsən?” misrası bu baxımdan səciyyəvidir

Misralardakı *havalanmaq* sözlərinin hamısı eyni anlama malik deyil. Bədii dildə elə sözlər vardır ki, onların mənbəyini müəyyənləşdirmək çətindir. Məsələn, M.P.Vaqifin dilindəki “təmənnəşmək” sözü:

Olmayaydı belə səfərə çıxmaq,
Biz yar ilə danışmadıq, ayrıldıq.
Halallaşdı, himmətləşib dost ilə,
Təmənnəşib görüşmədik, ayrıldıq (Vaqif, 2004, 20).

(Burada haşiyə olaraq qeyd edək ki, “cəfridar” sözünə də lüğətlərdə rast gəlmədik).

M.P.Vaqifin dilindəki başa bir örnəyə nəzər salaq:

Başına döndüyüm toy adamları,
Siz də deyin toya gələn oynasın.
Adını demərəm, eldən ayıbdır,
Filankəsin qızı filan oynasın (Vaqif, 2004, 89).

“Filan” qrammatikada təyin əvəzliyidir və mütəxəssis fikirləri göstərir ki, o, isimləşmişdir. Lakin sözügedən misrada isimləşmiş və maraqlı bir üslub məqamında işlənmişdir. Diqqətə dəyər faktlardan biri də ismin hal şəkilçilərinin üslub keyfiyyətləridir:

Vaqifəm, görmüşəm bir türfə didar,
Çəkərəm görməyə bir də intizar,
Hər kəsin dünyada bir qibləsi var,
Mən də yönüm sənə sarı tutmuşam (Vaqif, 2004, 52).

Bu örnəkdə tamamilə fərqli bir faktla üz-üzə gəlirik. Məlumdur ki, istiqamət qoşmaları ismin yönülük halında olan sözlərlə işlənir. Vaqifin dilində isə “sənə sarı” əvəzinə “sənə sarı” işlənmişdir. Bu, ismin hal şəkilçilərinin də üslub imkanlarına mlikliyini göstərir. S.Vurğunun da dilində belə faktlar vardır. Məsələn:

Kür qırağı... Qarayazı... Göy çəmən...
Qoca palıd... Tüstülənən od, ocaq...
Saç ağardı, unutmadım sizi mən,
Hansı şair sizi bir də yazacaq? (Səməd Vurğun (III), 2005, 283) .

Son misrada təsirlik haldakı “sizi” əvəzliyi həmin mənada dilimizdə “sizdən” formasında işlənir. Dilimizdə elə sözlər vardır ki, onların dialektlərdən gəlməsi haqqında fikirlər formalaşmışdır. Məsələn, “sayrışmaq” feilinin S.Vurğun tərəfindən dialektlərdən alınmış dilimizə gətirilməsi və “yuvalanmaq” feilinə də ilk dəfə həmin şairin dilində rast gəlinməsi belə mülahizələrdəndir. Lakin araşdırmalar təsdiq edir ki, sözügedən leksik-qrammatik vahidlərdən “sayrışmaq” feilini ilk dəfə Aşıq Qurbaninin və Vaqifin dilində görürük. Məsələn:

Nə ola, bir şadlıq xəbəri gələ,
Yüklənə barxanam ellərə doğru.

Naşı ovçu bərə bəklər, əylənər,
Marallar sayrışar yollara doğru (Qurbani, 2008, 78).

Siyah zülfün buxaq altda qayrılır,
Ala gözlər can almağa sayrılır,
Canandan ayrılan candan ayrılır,
Xalq içində bir misaldı, sevdiyim! (Vaqif, 2004, 56).

“Yuvalanmaq” feilinə isə ilk dəfə Vaqifin dilində rast gəlirik

Ey siması tərən, sinəsi topğun,
Sonatək tellərin cığalanıbdır.
Başına dönməkdən əlmi götürürəm!
Can mürğü zülfündə yuvalanıbdır (Vaqif, 2004, 124).

Bədii dildəki bəzi ifadələr müxtəlif şairlər tərəfindən işlədildə onların müəllifi onun müəyyənləşdirilməsinə ehtiyac hiss olunur.

Vaqif, yad et səni yad eyləyəni,
Doğru sanma hər bir yaram deyəni.
Qoymaz göz önündən sevən sevəni,
Könüldən-könülə yollar görünür (Vaqif, 2004, 120).

Vaqifin bu şeirdəki son misrasını Azərbaycanın ilk Xalq şairi S.Vurğun da işlətməmişdir. Məlumdur ki, Xalq şairi S.Vurğunun 50 illik yubileyi keçiriləndə o, yataq xəstəsi idi və o, öz yubileyində iştirak edə bilmirdi. Tədbirə gələn dost-taşılarla, poeziya, elm və incəsənət adamları ilə radio vasitəsilə əlaqə saxlayan şair belə demişdir:

Gözüm gözünüzdən uzaq olsa da,
Könüldən-könülə yollar görünür (Səməd Vurğun (I), 2005, 120).

Azərbaycan klassiklərinin söz haqqındakı fikirləri çap olunub. Sonrakı dövrlərin söz sənətkarlarının belə fikirlərinin toplanıb çap olunması məqsədəuyğundur. Az şair tapılar ki, dil haqqında, söz haqqında münasibət bildirməsin. Məsələn N.Xəzri deyirdi:

Söz ucaldar bu cahanda insanı,
Əzizləyər bu cahan da insanı.
Vaxt olar ki, bircə anda insanı
Əlli ilin hörmətindən salar söz (Nəbi Xəzri, I c. 2004, 11).

Maraqlı məsələlərdən biri söz ustalarının qələminə məxsus hikmətli ifadə və fikirlərdir. Onları “müəllifli atalar sözləri” adlandırsa, yerinə düşər. Təkcə Aşıq Qurbanidən aşağıdakı aforizmlərə nəzər salaq:

Alçaq yerdən duman qalxar (Qurbani, 2008, 37).
Nökər olan cəfa çəkər (Qurbani, 2008, 37).
Söylə dərdi bilənlərə,
Dərd başına gələnlərə,
Hər üzünə gülənlərə
Etibar eləmək olmaz (Qurbani, 2008, 37).
Böyüklərdən əta, kiçikdən xəta,
Mərd iyid odur ki, dediyin tuta (Qurbani, 2008, 54).
Xain olan haqdan almaz payını (Qurbani, 2008, 56).
Hər kəs nə iş tutsa gələr başına,
Əl aparmaq olmaz haqqın işinə (Qurbani, 2008, 65).

Ortalıqda çuğul, kəzzab olmasa,
Dünya bahar olar, boran-qar olmaz (Qurbani, 2008, 80) və s.

Demək olar ki, söz ustalarının çoxunun dilində belə hikmətlər vardır və onların toplanıb çap olunması layiqli işlərdən biridir.

Bundan başqa, yeni söz-ifadə yaradıcılığı örnəkləri də diqqətdən kənar qalmamalıdır. Hazırda qarşıda duran işlərdən biri Molla Cumanın dilindəki *dərd qılncı, hicran ağnağı, könülün qərib qonağı, xəyalda hərlənmək, kamal möhtacı, sevdanın köhnəlməyi, hicran tapdağı, peşman dəftəri, möhnət çəmənli, Hüseyin Arifin dilindəki möhnət sınağı, yuxunun naz satmağı, duman dənizi, səyyar duyğular, atüstü ehtiram, qönçə niyyət, göziün düşərgəsi, bulud-bulud yuxu, dağın qaya qulağı, köhlən dağlar, cığır kəmənd, dözümlü paltar, duru duyğular, bir nağıllıq yalan, Qabilin öz qələminə məxsus qürur sırımaq, ləyaqət müəllimi, səviyyə fəlakəti, cəhalət qayığı, milli şərəfsiz, lal qəzəb, pərdəli kin-küdurət, əxlaq arşını, hərəkət dolu yazılar, neştər dolu, əqrəb dolu, gürzə dolu yazılar, vicdanın sərhədi, ixtiyar qulu, qərar qulu, qayda qulu, ağılın vərdişi, ağıl-qaralı mərmər dastan (Şəhidlər xiyabanı haqqında), ibrətamiz ehtişam, dəvə duyğusu, havakabab, yumruq möhürü, təsdiqə varmaq, laqeydlilik yükü, təsvirsiz təbəssüm, millətin şairinə heykəl borcu, əməl borcu, sabahki xələfə təməl borcu, asılılıq borcu, bəxtin nərd taxtası, etiraf elanı, yaltaq cəsarət, imza yarışı, haram əzəmət, quru böhtan, sərxoşluq toxumu, Nəriman Həsənzadənin dilindəki eşqin mənzili, ilahi ağrı, mənəvi qəsd, qul ləhcəsi, sısqə istedad, yalançı şöhrət, azadlıqdan qazanılan əsarət, istedad faciəsi, şeirimizin Həmzətov kürsüsü, mikrofon xanəndəsi, eşqin pedaqoji imtahanı, Eldar Baxışın dilindəki xəyalın qanadında çapmaq, dərdli neft, yaxşı adamların tənəzzülü, yaman adamların taraqqası, sözü minib çapmaq, sözün üstünə qar yağması, Musa Yaqubun dilindəki qismət çiçəyi, hörmət tərəzisi, sevda çiçəklərim düşüb qırğına, yağışın qərib səsi, ilahi baxış, ümid şeiri, ümid ulduzu, yaşıl həyəcan, mənəfe oyunu, söz dustağı, arzunu səməndə mindirmək, günəşin tellərini əmmək, aşkarlıq xoru, şeir bazarı, bənövşə sözü, dünyanın doğmalığı qolları, yol azan ümid, sırğa-sırğa damcılar, Fikrət Qocanın dilindəki qanunun lalı, gözəl dərd, zərif hövsələ, arzusun silahı, sərxoş qəm, soyuq mütilik, qaynar risk, hava hörmək, ömrün güney səması, xəyalın yüyrük yırğalamağı, Zəlimxan Yaqubun dilindəki məcnunluğun zilə qalxan çağı, eşqin Qıratı, məhəbbətin şahlıq taxtı, dərdin dastanı, xəstə sevgi, ölü həsrət, dolu düşüncələr, dəli duyğular, fikir dustağı, varaq yangısı, ayna ürək, duru könül, ağrı damarı, ah damarı, sözün yaşı (ili), dərdin pası, dərdin şahı, oyunbaz siyasət, Sabir Rüstəmخانının dilindəki ağıl çıraqları, dərd ağacı, tarixə dəllalliyə edən, sözün pası, torağayın səhər himni, sözlə körüklənmək, qul söz, şeirlə evdarlıq etmək, əqidə alveri, qan içəndə qorxmayanın sözdən qorxmaq müəmməsi, söz güdmək, sözə əvəz ehtiyac, özgənin havasını çaldıran, fitnə göyərtmək, dərd bağışlamaq, söz dəcəli, söz bayrağı, duyğuların əkinçisi, qəmin güllənməsi, düşüncənin güllənməsi, qisas baxışı, ölüm baxışı, intiqam məlhəmi, çəmən hanası, kürsü vədəsi, hərəcxana bayquşu, sözdən asılmaq, dərdə bələk gülməcə, xırdalar dünyası, söz bazarı, söz məzarı, söz xəstəliyi, söz yoluxucusu, qeybət itiləmək, qeybət üyütmək, qeybət məzarlığı, şeytan toxumu, tarixin hanası, inam yasağı, qəm tarixi, divanə həsrət, ruh dastanı, duyğu heykəli, yarpaq leysanı, səadət quruması, kədər boy atması, turşumuş gülüş, əzik sözlər, yurdun tarix hasarı, rüşvət məzənnəsi, siyasət qumu, cəhənnəmin filialı, cənnətin filialı, cəhənnəmçi, ruh dili, ürək bayrağı, tayfa mərəzi, dəli sevda, pul işığı, tarixin pası, əllərin dilsiz cavabı, ürəyin mərhəmət savabı, möcüzə sərgisi, etnomüştəbələr, retrokommunistlər, hədiyyə çocuqları, istəyin yazı, istək yaşı, əlacsız sükut, şeytan çömçəsi, şeytan ümidi, namus qalaları, lal yazılar və s. kimi onlarla, yüzlərlə təzə-tər dil-üslub faktlarını seçib ədəbi-bədii dilimizin məzənnəsi kimi araşdırma mövzularına çevirmək və lüğətlərinin təşkilini həyata keçirməkdir.*

Dilimiz bizim mənəvi kimliyimizdir, qürur yerimizdir, mədəni sərvətimizdir, varlığımızdır. İnsan vətənsiz yaşaya bilər, amma dilsiz yaşaya bilməz. Gəlin dilimizin qədrini bilək!

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı: Şərq-Qərb, 2007
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Bakı: Şərq-Qərb, 2006
3. “İdeal” dərgisi, 2016
4. Qurbani. Əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2008
5. Nəbi Xəzri. Seçilmiş əsərləri, I, II c. Bakı: Lider, 2004
6. Nəsimi. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Lider, 2004
7. Səməd Vurğun. Seçilmiş əsərləri. 5 cildə, I c. Bakı: Şərq-Qərb, 2005
8. Səməd Vurğun. Əsərləri, 5 cildə, III c. Bakı: Şərq-Qərb, 2005
9. Vaqif M.P. Əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2004

SUMMARY

Sadagat Hasanova

PROBLEMS OF THE MODERN AZERBAIJAN LANGUAGE

It is known that the features of development, problems and controversial issues in any field of science appear faster in the course of their research. And such questions need to be clarified. In this sense, the study of problems related to various areas of Azerbaijani linguistics is one of the issues of interest.

In addition to the available scientific and theoretical information on any topic, specific language units are of great importance. It is possible that some topic is not sufficiently reflected in the scientific literature. In this case, the subject is clarified on the basis of linguistic material and facts. In general, in linguistics, the key word is facts, not individual opinions. That is, it is important to substantiate scientific and theoretical views and opinions with factual materials.

The Azerbaijani language is one of the languages that has developed throughout history and acquired new qualities in this process. At different times, the vocabulary and stylistic possibilities of this language were enriched with interesting facts.

The article deals with the problems of dialectology, speech culture and modern style. For this purpose, a number of controversial words in the dialectological dictionary of the Azerbaijani language are analyzed, and their incorrect inclusion in the dictionary is justified. Several dialectal examples have been shown to be useful in literary expression. The article also highlights the problems of speech culture and analyzes the shortcomings of the language of the press. On the basis of facts taken from the language of the journal *Ideal*, the problems that harm our speech culture are systematically presented.

The article is devoted to the problems of style and refers to the work of various poets. The study involves newly formed expressions, interesting words that do not fit into dictionaries, wise ideas, phraseological combinations belonging to the pens of individual poets. The problematic issues related to this topic are systematically analyzed. The importance of publishing facts about stylistic qualities is emphasized.

РЕЗЮМЕ

Садакат Гасанова

ПРОБЛЕМЫ СОВРЕМЕННОГО АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА

Известно, что особенности развития, проблемы и спорные вопросы в любой области науки быстрее проявляются в ходе их исследования. И такие вопросы необходимо прояснять. В этом смысле изучение проблем, относящихся к различным областям азербайджанского языкознания, является одним из вопросов, представляющих интерес.

Помимо имеющейся научно-теоретической информации по любой теме большое значение имеют конкретные языковые единицы. Не исключено, что какая-то тема недостаточно

отражена в научной литературе. В этом случае предмет выясняется на основе языкового материала и фактов. Вообще, в лингвистике ключевым словом являются факты, а не отдельные мнения. То есть важно обосновать научно-теоретические взгляды и мнения фактическими материалами.

Азербайджанский язык - один из языков, который на протяжении истории развивался и приобретал в этом процессе новые качества. В разное время лексика и стилистические возможности этого языка обогащались интересными фактами.

В статье рассматриваются проблемы диалектологии, речевой культуры и стиля современности. С этой целью анализируется ряд спорных слов в диалектологическом словаре азербайджанского языка, и оправдывается их неправильное включение в словарь. Было показано, что некоторые диалектные примеры полезны в литературном выражении. В статье также освещаются проблемы культуры речи и анализируются недостатки языка прессы. На основе фактов, взятых из языка журнала «Идеал», систематически представлены проблемы, наносящие вред нашей речевой культуре.

Статья посвящена проблемам стиля и обращается к творчеству различных поэтов. В исследовании участвуют новообразованные выражения, интересные слова, не укладываемые в словари, мудрые идеи, фразеологические сочетания, принадлежащие перьям отдельных поэтов. Систематически анализируются проблемные вопросы, связанные с этой темой. Подчеркивается важность публикации фактов о стилистических качествах.

BƏDİİ DİLİN ZƏNGİNLƏŞMƏSİNDƏ TƏKRARLARIN ROLU

Məqalədə bədii dilin zənginləşməsində təkrarların rolu araşdırılmışdır. Təkrarlar işlənmə məqamlarına görə də fərqlənir. Belə ki, həm adi təkrara, həm də bədii məqsədlə işlənən təkrarlar vardır. Dilçilik elmində eyni sözün iştirakı ilə formalaşan təkrarlar əsl təkrar hesab olunur. Təkrarın bu növü ədəbi dilin funksional üslublarının çoxu üçün səciyyəvidir. Daha çox məişət nitqi və bədii üsluba xas olan tam təkrarlar bədii dildə tez-tez qarşılaşdığımız vahidlərdəndir, qrammatik təkrarlardır, lakin göründüyü kimi bədii mətnin məna yükünü daşımaqda, fikri tamamlamaqda və onun tərzini təqdim etməkdə müəyyən dərəcədə rol oynayır. Təkrar sözlərlə formalaşan mürəkkəb nitq hissələri həm səslənməsi, həm də mənanı çoxaltması ilə seçilir. Bədii dildə təkrar hər hansı bir zərurətin xüsusi olaraq vurğulanması məqsədi daşıyaraq bədii priyom kimi işlədilir. Araşdırmalar göstərir ki, bədii dildə leksik təkrar (sözlərin iki dəfə və ya daha artıq işlənməsi) sintaktik təkrardan (söz birləşməsi və ya cümlələrin iki dəfə və ya daha artıq işlənməsi) daha fəaldır. Dilçilik elmində sözişlətmə hadisəsi kimi maraqlı yaradan təkrar, sözsüz ki, məqamında olan söz, ifadə və ya cümlənin yenidən işlənməsidir ki, bu, tautoloji prosesdən uzaq, məntiqlə təşkil olunmuş uğurlu bədii münasiblik örnəyidir. Təkrar nitqi ağırlaşdıran lüzumsuz təkrardan fərqli olaraq, məna genişlənməsi ilə səciyyələnir və dili ekspressivləşdirir.

Açar sözlər: *Qrammatik təkrar, bədii təkrar, ahəngdarlıq, yarımçıq təkrar, tautoloji*

Key words: *grammatical repetition, artistic repetition, harmony, incomplete repetition, tautology*

Ключевые слова: *грамматический повтор, художественный повтор, гармония, неполный повтор, тавтология*

Dilin inkişafı prosesində leksikanın fonetika və qrammatika ilə müqayisədə daha çox dəyişməsi məlumdur. Bu dəyişmə dilin sadələşməsinə və zənginləşməsinə də təsir edir. Leksika hər zaman inkişaf meyil və xüsusiyyətləri ilə seçilən sahələrdəndir. Onun dolğunlaşmasında bədii dilin böyük rolu vardır. Bədii dil milliliyimizi qoruyan etibarlı mənbələrdən biridir. Belə ki, elmi və publisistik əsərlərlə müqayisədə alınmalara ən az yer verən bədii dildir. Bədii dilin zənginliyi leksik sistemin bollaşmasına ciddi təsir göstərir. Digər tərəfdən də, dildəki bir sıra faktorlar bədiiliyin zənginliyini əsaslandırır. Bu baxımdan, təkrarların da müəyyən qədər rolu vardır.

1. Qrammatik təkrarlar

Təkrarlar işlənmə məqamlarına görə də fərqlənir. Belə ki, həm adi təkrara, həm də bədii məqsədlə işlənən təkrarlar vardır. Bu baxımdan, onları şərti olaraq iki qrupa ayırmaq mümkündür:

1. Qrammatik təkrar;
2. Bədii təkrar.

Qrammatik təkrarlar müxtəlif nitq hissələrinə aid olan sözlərdir. Onlar tərkib baxımından təkrar hesab olunur. Yəni onların tərkibində ya təkrar olunan hissələr, ya da müstəqil sözlər mövcuddur. “Təkrar” termini dilçilikdə geniş və dar mənada işlənir. Demək olar ki, dünyanın bütün dillərində təkrara az və ya çox dərəcədə rast gəlmək olar” (1, 79).

Mütəxəssislər tərəfindən, təkrarlar, əsasən, mürəkkəb söz qrupuna aid edilir. Lakin Azərbaycanca təkrarlarla bağlı dərin, hərtərəfli və dəqiq araşdırma aparən professor Musa Adilovun fikrincə, “... hər cür təkrarın mürəkkəb sözlərlə eyniləşdirilməsi təkrara birtərəfli yanaşmanın nəticəsidir” (Adilov 2010, 79).

Azərbaycan dilçiliyində tam və yarımçıq olmaqla təkrarlar iki qrupa ayrılır. Maraqlıdır ki, dilimizdə sifətin fonetik yolla formalaşan çoxaltma dərəcəsinə aid örnəklər yarımçıq təkrarlar sırasına daxil edilir. Onların tərkibində bütünlüklə olmasa da, sözün bir hissəsinin təkrar işlənməsi yuxarıdakı fikrə haqq qazandırır. Fikrimizcə, “yaşıl” və “yamyaşıl” sözlərini eyniləşdirmək olmaz. Belə ki,

onlarda təkçə forma dəyişməsi müşahidə edilmir, həm də sözün əvvəlinə düşən heca vurğusu mənanı dərinləşdirir və bu, dilə, xüsusilə də bədii əsərlərin dilinə obrazlılıq verir. Ümumiyyətlə, bədiiliyin güclənməsində sözün tərkibindəki qismən təkrarların əhəmiyyəti az deyil. Aşağıdakı misralara nəzər salaq:

Yenə də yamyaşıl geyinir dağlar,
Göz kimi durulur qaynar bulaqlar (Vurğun 2005, 272).

Əgər birinci misradakı “yamyaşıl” sözünün əvəzinə “yaşıl” işlənsəydi, bədiilik bu qədər yüksək olmazdı. Bu mənada, dildə bədiiliyi təmin edən leksik-qrammatik vahid kimi təkrarlar əhəmiyyətli mövqeyə malikdir. Qismən təkrarlarla müqayisədə tam təkrarlar daha üstün mövqedir. Dilçilik elmində eyni sözün iştirakı ilə formalaşan təkrarlar əsl təkrar hesab olunur. Təkrarın bu növü ədəbi dilin funksional üslublarının çoxu üçün səciyyəvidir. Daha çox məişət nitqi və bədii üsluba xas olan tam təkrarlar bədii dildə tez-tez qarşılaşdığımız vahidlərdəndir.

Ağıl kəsə-kəsə, göz görə-görə,
Ha bu dəyirmanı fırlat boş yerə.
Bu “ötür-ötürə”, “qaytar-gətirə”,
Gülsəm öldürərlər, gülməsəm ölləm (8).

Misralardakı “kəsə-kəsə”, “görə-görə”, “ötür-ötürə” sözləri tam təkrarlara aiddir. Haqqında bəhs etdiyimiz sözlər qrammatik təkrarlardır, lakin göründüyü kimi bədii mətnin məna yükünü daşımaqda, fikri tamamlamaqda və onun tərzini təqdim etməkdə müəyyən dərəcədə rol oynayır. Təkrar sözlərlə formalaşan mürəkkəb nitq hissələri həm səslənməsi, həm də mənanı çoxaltması ilə seçilir:

Ceyran dırnaqlarıyla daranmış cığırıları,
Təbiətin əliylə yaranmış cığırıları,
Könlünə körpəlikdən o tanış cığırıları
Söylə gözləri nəmli, kimə tapşırıb gəldin?
Ah çəkib qəmli-qəmli kimə tapşırıb gəldin? (Rüstəm 2005, 45).

Burada ismin təsirlik halında olan “cığırılar” sözü təkrar işlənərək rədif yaratmış, “qəmli-qəmli” zərfi isə qrammatik məna ilə yanaşı, bədii keyfiyyət göstəricisinə çevrilmişdir.

2. Bədii təkrar

Bədii dildə daha çox üslubi təkrarlardan danışılır və onlar “təkrir” termini ilə ifadə olunur. Təkrir üslubi fiqur və ya bədii üsul olaraq qədimliyi, müxtəlif poetik çalarları və fəallığı ilə seçilən emosionallıq vasitəsidir:

Bir gözələ gözüm düşdü,
Mən dönərəm, könül dönməz.
Ruhum getdi, əqlim çaşdı,
Mən dönərəm, könül dönməz (Cümə 2006, 37).

Örnəkdəki iki dəfə işlənən “Mən dönərəm, könül dönməz” misrası sintaktik təkrarın xarakterik nümunələrindəndir. Belə təkrarların bədiilik keyfiyyətləri aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Nitqə dinamiklik vermək;
2. Məqsədin düzgün çatdırılmasına xidmət etmək;
3. Fikri əsas ideyaya istiqamətləndirmək;
4. Hiss və duyğuları təsirli ifadə etmək;
5. Poetik dilin melodikliyi təmin etmək və s.

Bədii dildə təkrar hər hansı bir zərurətin xüsusi olaraq vurğulanması məqsədi daşıyaraq bədii priyom kimi işlədilir. Araşdırmalar göstərir ki, bədii dildə leksik təkrar (sözlərin iki dəfə və ya daha artıq işlənməsi) sintaktik təkrardan (söz birləşməsi və ya cümlələrin iki dəfə və ya daha artıq işlənməsi) daha fəaldır. Bu baxımdan, aşağıdakı nümunə xarakterikdir:

Çoxlarına bir bənövşə iylədir,

*Çoxlarını gecə-gündüz göynədir,
Çoxlarını dırnaq üstə oynadır,
Çoxlarına tambur çalan dünyadı (Cümə 2006, 107).*

Leksik təkrarlar söz təkrarı olsa da, onların elə məqamları var ki, ifadə etdiyi semantik yük bəzən ən böyük sintaktik vahidin gücündən çox olur. Məsələn, aşağıdakı nümunədə dinamikası ilə diqqəti çəkən “gözəl” sözünün ən gözəl anlamları verilmişdir və bu təqdimatda təkrarlıq hadisəsi böyük rol oynayır:

*Gözəl, bircə, gözəl, dayan burada,
Gözəl dərdim gözəl deyim sənə, get.
Gözəl günüm gözəl qoydun qarada,
Gözəl, rəhmin gözəl eylə mənə, get (Cümə 2006, 140).*

Ümumiyyətlə, leksik təkrar bədii mətnə musiqi tonu verir və diqqətin yönünü özünə çəkir:

*Həqiqəti pıçıltıyla dedilər
Haylı-küylü yalanların içində.
Həqiqəti daim başda gördülər,
Oda düşüb yananların içində (Kəsəmənli 2004, 174).*

İstər leksik, istərsə də sintaktik təkrar müəyyən cümlə mühitində rellaşaraq bədii keyfiyyət qazana bilir. Onların struktur-semantik mahiyyəti dilin bədii imkanları ilə ortaya çıxır.

Klassik və çağdaş poetik nümunələrdə sintaktik təkrarlar da az deyil. Məsələn, aşağıdakı şeirdə misra daxilində müstəqil cümlələrin təkrarı maraqlı anaför örnəkləri yaratmışdır:

*Adam var, əslü bəy, yekəlik bilməz.
Adam var, gədadır, bəyi bəyənmez,
Adam var, quzudur, dindirsen, dinmez,
Adam var, danışsa, məhəbbət artar.
Adam var, yumşaldar daşdan betəri,
Adam var, fitnəynən qırar qətəri,
Adam var ki, yaxın dostdan ötəri
Özün oda tullar, dəryaya atar (Cümə 2006, 129).*

Dilçilik elmində sözişlətmə hadisəsi kimi maraq yaradan təkrar, sözsüz ki, məqamında olan söz, ifadə və ya cümlənin yenidən işlənməsidir ki, bu, tautoloji prosesdən uzaq, məntiqlə təşkil olunmuş uğurlu bədii münasiblik örnəyidir. Təkrir nitqi ağırlaşdıran lüzumsuz təkrardan fərqli olaraq, məna genişlənməsi ilə səciyyəələnir və dili ekspressivləşdirir.

Poetik dildə təkrar təkcə tərənnüm hissələrində deyil, həm də təsvir hissələrində də verilir. Nəriman Həsənzadənin yaradıcılığında alınmış aşağıdakı örnəkdə də belədir:

*Uşaqlar küşüdü,
uşaqlar söyüşdü,
bir az da döyüşdü.
Böyükler qarışdı,
ürəklər bulandı.
Uşaqlar barışdı,
böyükler utandı (Həsənzadə 2004, 298).*

Əslində, sözün və ya ifadənin təkrar işlənməsi qrammatik baxımdan standart normadan kənara çıxma hesab olunur. Lakin bu, bədii dildə poetik potensiyanı üzə çıxarır. Təkrarlar qənaət prinsipinə əməl etməsə də, poetik dildə ahəngdarlıq, ritm yaratmaqda qiymətli sintaktik fiqurlardandır. Dildəki leksik-qrammatik vahidlərin bədii mühitdə incəliklərinin ifadə olunmasında təkrarın müxtəlif növləri mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bundan başqa, bədii mətnin oxucuya təsirində də onların rolu az deyil. Bədii dil qrammatikanın sintaksis bölməsi ilə daha çox bağlıdır. Bu, belə bir fikri əsaslandırır ki,

bədiilikdə fonetik və morfoloji vasitələrdən çox leksik və sintaktik vahidlərin əhəmiyyəti çoxdur. Maraqlıdır ki, bədii dildə xitabların təkrarı da diqqəti çəkir. Sintaktik əlaqələrlə cümlə üzvlərinə bağlanmayan xitab məntiq və intonasiya baxımından müəyyən əlaqələrə malikdir. İntonasiya ilə cümlə və ya misraya bədiilik gətirən xitab poeziyada müəllif münasibətini üzə çıxarmağa xidmət edir:

Şöhrətim ey vətən, şanıım ey Vətən,
Sən mənim adımı ellərə yaydın.
Ürəyim ey Vətən, canım ey Vətən,
Mən şair olmazdım sən olmasaydın (Rüstəm 2005 (1), 67).

Dildə elə təkrarlarla qarşılaşırıq ki, onlar qrammatik əlamətlərlə formasını dəyişsə də, təkrarlıq funksiyasından uzaqlaşmır. Süleyman Rüstəmin aşağıdakı misralarında “şair” sözünün yiyəlik hal və xəbərlilik şəkilçisi ilə işlənməsi onun təkrarlıq vəzifəsini dəyişə bilmir:

Rəssamın öz fırçası, öz rəngi var,
Şairin öz xətti, öz ahəngi var.
Şairəm, xoşbəxtlərin övladıyam,
Könlümün yalnız o taydan dərdi var... (Rüstəm 2005(1), 180)

Təkrarların tədqiqi göstərir ki, onlar, əsasən, söz və ya ifadənin iki dəfə işlənməsi ilə formalaşır. Lakin bədii dildə sintaktik vahidlərin hətta üç dəfə işlənməsi məqamları ilə də rastlaşırıq:

Yuxulu illərim oyandı yenə,
Sanki ilk gəncliyim qovuşdu mənə -
Nə deyim, nə deyim, nə deyim sənə,
Oduna yananı tanımadınmı? (Rüstəm 2005 (2), 161).

Nəticə. Araşdırma təkrarın həm qrammatik, həm də bədii vahid olduğunu təsdiq edir. Müxtəlif şairlərin əsərlərinə aid olan nümunələr bütün təkrarların bədiilik yaratma funksiyasına malikliyini göstərir.

ƏDƏBİYYAT

1. Adilov M. Əsərləri, I cild. Bakı: Elm və təhsil, 2010
2. Həsənzadə N. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2004, 335 s.
3. Kəsəmənli N. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2004, 255 s.
4. Molla Cümə. Əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2006
5. S.Rüstəm. Seçilmiş əsərləri, 3 cildə, I cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 256 s.
6. S.Rüstəm. Seçilmiş əsərləri, 3 cildə, II cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 328 s.
7. S.Vurğun. Seçilmiş əsərləri, 5 cildə, III cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 423 s.
8. <https://news.day.az/culture>

SUMMARY

Ganira Asgarova

THE ROLE OF REPEATS IN THE ENRICHMENT OF ARTISTIC LANGUAGE

The article explores the role of repetition in enriching the literary language. Repetitions also differ for the place of their usage. There are, for example, repetitions that are used for both regular repetition and artistic purposes. In linguistics, repetitions formed by the repeated use of the same word are considered true repetitions. This type of repetition is common in most functional styles of the literary language. Complete repetitions, which are more common in everyday speech and artistic style, are among the units we often encounter in literary language. Grammatical repetitions play a role in conveying the meaning of an artistic text, in completing its idea, and in representing its style. The complex parts of speech formed by repetitive words differ in both pronunciation and

multiplication. In the literary language, repetition is used as an artistic technique to emphasize a need. Research shows that in literary language, lexical repetition (processing of two or more texts) is more active than syntactic repetition (text processing or processing of two or more texts). What is of interest in linguistics as a spoken phenomenon is, of course, the reworking of words, expressions or sentences in their place, which is the basis of successful artistic correspondence, organized logically, far from the tautological process. Repetition, as opposed to unnecessary repetition, which exacerbates speech, is characterized by the expansion of the meaning and expressiveness of language.

РЕЗЮМЕ

Ганира Аскерова

РОЛЬ ПОВТОРОВ В ОБОГАЩЕНИИ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ЯЗЫКА

В статье исследуется роль повторения в обогащении литературного языка. Повторы также различаются по месту использования. Есть, например, повторы, которые используются как для обычного повторения, так и в художественных целях. В лингвистике повторы, образованные путем повторного использования одного и того же слова, считаются истинными повторами. Такой тип повторения характерен для большинства функциональных стилей литературного языка. Полные повторы, которые более характерны для повседневной речи и художественного стиля, входят в число единиц, которые мы часто встречаем в литературном языке. Грамматические повторы играют определенную роль в передаче значения художественного текста, в завершении его идеи и представлении его стиля. Сложные части речи, образованные повторяющимися словами, отличаются как своим произношением, так и умножением значения. В литературном языке повторение используется как художественный прием с целью подчеркнуть какую-либо потребность. Исследования показывают, что в литературном языке лексическое повторение (обработка двух или более текстов) более активно, чем синтаксическое повторение (обработка текста или обработка двух или более текстов). Что представляет интерес в лингвистике как разговорном явлении, так это, конечно, переработка слова, выражения или предложения на их месте, что составляет основу успешной художественной корреспонденции, организованной логически, далеки от тавтологического процесса. Повторение, в отличие от ненужного повторения, усугубляющего речь, характеризуется расширением смысла и выразительности языка.

ARİFƏ ZEYNALOVA
Naxçıvan Dövlət Universiteti
arifezeynalova9@gmail.com

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNİN İNKİŞAFINDA PROFESSOR YUSİF SEYİDOVUN BƏZİ ELMİ MÜLAHİZƏLƏRİ

Azərbaycan dilçiliyində, ədəbi dilinin inkişafında böyük xidmətləri olan dilçi alimlərdən biri də prof. Y.Seyidovdur.

Məqalədə professor Y.Seyidovun elmi irsi araşdırılmış, alimin yazdığı əsərlərin elmi əhəmiyyəti barədə mülahizələr, fikirlər söylənilmişdir.

Azərbaycan linqvistikasının müxtəlif sahələrinə aid tədqiqat əsərləri yazan professor Y.Seyidovun elmi yaradıcılığı dilçiliyimizin üç əsas istiqamətində inkişaf etmişdir: qrammatika məsələləri, yazıçı və dil məsələləri, Azərbaycan dilinin tədrisi məsələləri.

Məqalədə hər üç sahə üzrə aparılan tədqiqat əsərlərinə dair təhlillər aparılmış, Y.Seyidovun Azərbaycan qrammatikasına verdiyi töhfələr göz önünə çəkilmişdir.

Açar sözlər: *Y.Seyidov, Azərbaycan dili, ədəbi dil, ədəbiyyatşünaslıq, qrammatika məsələləri*

Key words: *Y.Seyidov, Azerbaijani language, literary language, literary criticism, grammar issues*

Ключевые слова: *Ю.Сейдов, азербайджанский язык, литературный язык, литературная критика, вопросы грамматики.*

Azərbaycan dili öz qədimliyi, əhatə dairəsinin genişliyi, zənginliyi ilə dillər içərisində xüsusi mövqeyə malik bir dildir. Bu dil müəyyən tarixi mərhələlərdən keçmiş, zəngin leksik fondu, geniş ifadə imkanlarına malik olan, türk dilləri içərisində özünəməxsus yeri olan dildir. Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında görkəmli şəxsiyyətlərin, söz ustalarının, yaradıcı insanların xidmətləri böyükdür.

XX yüzillikdə Azərbaycan dilçilik elminin müxtəlif sahələrində genişmiqyaslı tədqiqat əsərləri yaranmışdır. Bu sahədə Bəkir Çobanzadənin xidmətləri, onun dilçiliyimizə verdiyi töhfələri daha böyük əhəmiyyət kəsb edir. B.Çobanzadənin davamçıları olan Ə.Dəmirçizadə, M.Şirəliyev, M.Hüseynzadə kimi dilçilər Azərbaycan dilçiliyinin inkişafında böyük xidmətlər göstərmiş, məktəb yaratmışlar. Bu məktəbin görkəmli nümayəndələrindən biri də doğma Naxçıvanımızın, Azərbaycanımızın tanınmış dilçi alimi prof. Y.Seyidovdur.

Y.Seyidov Naxçıvan MR Şərur rayonunun Yengicə kəndində böyüyüb başa çatmış, yaşadığı çətinliklərə baxmayaraq, savadı, elmi dünyagörüşü ilə Azərbaycanın sayılıb-seçilən şəxsiyyətlərindən biri olmuşdur. O, 200-dən artıq elmi əsərin, 30-dan çox dilçilik kitablarının müəllifidir. Professor Y.Seyidov görkəmli azərbaycanşünas, türkoloqlardan biridir. Onun elmi yaradıcılığı dilçiliyimizin üç əsas istiqamətində inkişaf etmişdir: 1.Qrammatika məsələləri; 2.Yazıçı və dil məsələləri; 3.Azərbaycan dilinin tədrisi məsələləri. Professor, həmçinin Azərbaycan qrammatikasında ilk dəfə feilin təsriflənməyən formalarının elmi mahiyyətini izah etmişdir. Y.Seyidovun elmi yaradıcılığında ədəbi şəxsiyyətlərə maraq çox güclü olmuşdur. Alimin “Klassik Azərbaycan şairləri söz haqqında”, “Yazıçı və dil”, “Sözün şöhrəti”, “Sözün qüdrəti”, “Sözün hikməti” və s. bu kimi monoqrafiyaları Azərbaycan ədəbi dil məsələlərinə həsr edilmiş, ədəbi dil məsələlərində S.Vurğun, R.Rza yaradıcılığının əhəmiyyətini önə çəkmişdir.

Azərbaycan dilçiliyinin və ədəbiyyatşünaslığının inkişafında böyük xidmətləri olan Y.Seyidov Azərbaycan filologiyası tarixində ilk dəfə yazıçı və dil problemlərinin nəzəri əsaslarını işləyib hazırlamış, söz ustalarının dilimizin inkişafında rolunu müəyyən etməyə çalışmışdır. Azərbaycan dilçiliyində bir çox ilklərin müəllifi olan professor Y.Seyidov “Azərbaycan dilində hər iki tərəfdən oxunanda eyni cür səslənən sözlər” məsələsini dilimizə gətirmiş, mükəmməl əsər yazmışdır. Azərbaycanda linqvistik təhlillərin bədii əsərlər üzərində həyata keçirilməsi məhz Y.Seyidovun adı ilə bağlıdır.

Alim “Söz birləşmələri”, “üslubların birləşməsi problemi” mövzusunda mükəmməl araşdırmalar aparmış, fundamental əsərlər yaratmışdır. 1996-cı ildə Y.Seyidovun çapdan çıxmış “Nəsiminin dili” monoqrafiyasında İ.Nəsiminin dili morfolojiya və sintaksis istiqamətində təhlil edilmiş, nitq hissələri, söz birləşmələri və cümlə üzrə geniş tədqiqat aparılmışdır. Həmçinin alim göstərir ki, Nəsiminin dili Azərbaycan ədəbi dilinin, hətta ümumən Azərbaycan ədəbi dilinin XIV əsr mərhələsinin mənzərəsini əks etdirir və bu cəhətdən böyük maraq doğurur. Əsərdə Nəsimi dilinin xüsusi adlar aləmi də geniş araşdırılıb təhlil edilmişdir. İ.Nəsiminin 600 illik yubileyi ilə bağlı çap olunmuş elmi məcmuəsində böyük Azərbaycan şairinin Azərbaycan ədəbiyyatında, ədəbi dilimizin inkişafında, dil fədaisi olduğunu göstərmiş, onun dilinin Şərqdə böyük şöhrət tapması məsələlərini önə çəkmişdir. Professor qeyd edir ki, “Nəsimi azərbaycanca şeirin əsasını qoymaqla, bu sahədə ilk ciddi addım atan və Azərbaycan dilinə yüksək poeziya dili hüququ verən ilk böyük sənətkardır”. Bu fikirləri ilə Y.Seyidov Nəsimi dili haqqında ən düzgün, ən dəyərli elmi qiyməti vermişdir.

Professor Y.Seyidov İ.Nəsiminin dili ilə bağlı araşdırmasında şeirin tələblərinə baxmayaraq, çox möhkəm və qaydalı söz sırasını görür, bu faktın yalnız Nəsimi dilini deyil, bütövlükdə Azərbaycan ədəbi dilini səciyyələndirdiyini düşünür və həmin fikri xarakterik dil materialları ilə əsaslandırır. Alimin Nəsiminin dili haqqındakı fikirləri ədəbi dilin təyinediciliyi baxımından da çox sanballıdır. Araşdırmada aşağıdakı mükəmməl fikirlərin çoxluğu diqqəti çəkir: “...Nəsiminin dilinin elmi-tarixi baxımdan həqiqi tədqiqi şairin dil-üslub dairəsindən çıxıb, dövrün ədəbi dilini öyrənmək üçün tarixi yazılı abidə rolunu oynayır. O, əslində, öz əsrindən də əvvələ keçir və əvvəlki əsrlərdə Azərbaycan ədəbi dilinin müəyyən inkişaf yolu keçməsi haqqında gümanı təsdiq edir”.

Bədii üslubda müxtəlif sənətkarların bir-birindən təsirlənməsi təbii hadisələrdən biridir və bu təsirin hansı şairdən qaynaqlanması onun sənətkarlıq səviyyəsinin yüksəkliyindən xəbər verir. Bu mənada Ş.İ.Xətai, Həbib, söz mülkünün sultanı M.Füzuli kimi böyük sənətkarların Nəsimi təsirindən qurtarmaması həmin məsələ ilə bağlıdır. Mütəxəssislər bu siyahıya M.P.Vaqifi də daxil edirlər. Burada, sözsüz ki, əsas rol söz oynayır, sözün yaratdığı təsir heç bir təsirlə müqayisə edilə bilməz. Elə buna görə söz, yaşayışın bünövrəsi, dünyanın başlanğıcı hesab edilmişdir. Y.Seyidovun Nəsiminin dili ilə bağlı araşdırması şairin dilindəki bir sıra leksik-qrammatik faktların arxaikləşmə prosesinə məruz qalsa da, hətta bəzi qrammatik formalarda dəyişiklik özünü göstərsə də, XIV yüzillikdəki Azərbaycan ədəbi dilinə xas olan bir çox mühüm xüsusiyyətlərin indi də davam etdiyini, çağdaş dilimizin Nəsimi dili ilə bağlılığını təsdiq edən mükəmməl qaynaqlardan biridir.

Professor Y.Seyidovun İ. Nəsiminin dili haqqında tədqiqatları yazıçı və dil probleminin, klassik irsimizin araşdırılmasında mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Y.Seyidov araşdırmalarında dərin elmi-nəzəri təhlillərdən başqa, mövzu ilə bağlı yeni araşdırmalara istiqamət vermişdir. “Nəsiminin dili” monoqrafiyasında alim digər məsələlərlə yanaşı, şairin dilindəki tərkiblərdən danışaraq diqqəti budaq cümlələrə çəkmiş və onların araşdırmalara layiqliyini əsaslandırmış, beləliklə də, yeni tədqiqatlara yol açmışdır.

Professor Y.Seyidov həm orta məktəb şagirdləri, həm də ali məktəb tələbələri üçün bir çox maraqlı dilçilik əsərləri, dərsliklər yazmış, universitetlərin filologiya fakültələrinin tədris planını əsas götürmüşdür. Bu fakültələrin tələbələrinin geniş filoloji hazırlıqlı mütəxəssislər olacaqlarını, onların arasından dilçi tədqiqatçıların yetişəcəyini nəzərə alaraq professor Y.Seyidov Azərbaycan dili üzrə nəzəri məlumatları daha geniş, daha dolğun vermiş, maraqlı tədqiqat əsərləri yazmışdır.

Dilçiliyin bütün şöbələrini - fonetika, leksikologiya, morfolojiya, sintaksis – dərinlən bilən Y.Seyidov bu sahədə tədqiqatlarını həm Azərbaycan, həm də rus dili, digər xarici dil fakültələri üçün də nəzərdə tutmuşdur. Bu əsərlərdə fonetik, leksikoloji və qrammatik məlumatları tamamlamaq, möhkəmləndirmək və s. məqsədlərlə verilmiş tapşırıqlardan əlavə, tələbələrin rəhbərliyi altında nitqini daha da inkişaf etdirmək, lüğət ehtiyatını zənginləşdirmək, ümumən Azərbaycan dilində oxumaq, yazmaq və danışmaq vərdisləri yaratmaq üçün müxtəlif məzmunlu, müxtəlif həcmli şeirlər, hekayələr, şair və nasirlər haqqında məlumatlar verilmişdir. Bütün bunlar professor Y.Seyidovun xalqını, dilini, vətənini böyük məhəbbətlə sevdini, necə dərin bilik, bacarığının olmasını təsdiqləyən əsas amillərdəndir.

Azərbaycan dilçiliyi elminin tanınmış nümayəndələrindən biri olan professor Yusif

Seyidovun xidmətlərini dövlətimiz hər zaman yüksək qiymətləndirmiş, Azərbaycan Respublikası Dövlət Mükafatına, R.Rza adına beynəlxalq mükafata layiq görmüş, elmi uğurlarına görə BDU-da “İlin alimi” adı almışdır. Professor Y.Seyidovun elmi irsi bundan sonra da araşdırılacaq və gələcək nəsillər onun elmi əsərlərindən yetərincə bəhrələnəcək, inkişaf etdirəcəklər.

İnanırıq ki, yüzlərlə yetirmələri, davamçıları Y.Seyidov elmini daha da yüksəklərə ucaldacaq, bu elm işığını sönməyə qoymayacaqlar.

ƏDƏBİYYAT

1. Y.Seyidov. Nəsiminin dili. Bakı Universiteti, 1996
2. Y.Seyidov. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfolojiya. Bakı: 2002
3. Y.Seyidov. Ədəbi tənqid və bədii dil. Bakı: Yazıçı, 1986
4. Y.Seyidov. Klassik Azərbaycan şairləri söz haqda. Bakı: Gənclik, 1977
5. C.Qəhrəmanov. Nəsimi “Divanı”nın leksikası. Bakı: Azər nəşr, 1970

SUMMARY

A.Zeynalova

SOME CONSIDERATIONS ABOUT THE STUDY OF THE SCIENTIFIC HERITAGE BY PROFESSOR J.SEYİDOV

Professor J.Seyidov is one of the scholars - linguists who has great achievements in the development of Azerbaijani linguistics and literary language.

The article highlighted the considerations and thoughts about the scientific importance of the works written by professor Y.Seyidov, as well as about the scientific research conducted by the scientist.

The scientific work of professor J.Seyidov, who wrote research works related to different spheres of Azerbaijani linguistics, was mainly developed in three directions: problems of grammar, problems of a writer and language, problems of teaching Azerbaijani language.

The article analyzed the conducted research in all three areas, and highlighted the contribution of J.Seyidov to the grammar of the Azerbaijani language.

РЕЗЮМЕ

А.Зейналова

НЕКОТОРЫЕ РАССУЖДЕНИЯ ОБ ИЗУЧЕНИИ НАУЧНОГО НАСЛЕДИЯ ПРОФЕССОРОМ Я. СЕИДОВЫМ

Профессор Я.Сеидов является одним из ученых языковедов имеющих большие заслуги в развитии Азербайджанской лингвистики и литературного языка.

В статье были освещены рассуждения и мысли о научной важности произведений написанных профессором Я. Сеидовым, а так же о научных исследованиях проведенных ученым.

Научное творчество профессора Я.Сеидова, который написал исследовательские произведения относящиеся к разным сферам азербайджанской лингвистики, в основном было развито в трех направлениях: проблемы грамматики, проблемы писателя и языка, проблемы преподавания Азербайджанского язык.

В статье были проведены анализы относительно проведенных научных исследований во всех трех сферах, и был подчеркнут вклад Я.Сеидова в грамматику азербайджанского языка.

MEHRİBAN ƏSƏDULLAYEVA (QULİYEVA)

Naxçıvan Dövlət Universiteti
quliyeva.mehriban@list.ru

XIX ƏSR NAXÇIVAN ƏDƏBİ MÜHİTİ NÜMAYƏNDƏLƏRİNİN YARADICILIĞINDA SATİRİK ÜSLUB

Məqalədə XIX əsr Naxçıvan ədəbi mühiti nümayəndələrinin yaradıcılığında ictimai-siyasi dövrün mənzərəsinin satirik dil ilə ifşası, bu özünəməxsusluğun tələbindən irəli gələn yeni deyim tərzinin, ifadə üsulunun əsərlərdə qoyuluşu əks olunmuşdur.

XIX əsr Azərbaycan milli mədəniyyətinin, xüsusən ədəbiyyat sahəsindəki inkişaf mərhələlərindən biri kimi yadda qalmışdır. Məqalədə həmçinin həm ədəbiyyat, həm də dilçilik sahəsində mövcud olan mövzu ilə əlaqəli araşdırmalara nəzər salınmış, satiranın bədii ədəbiyyatda yeri haqqında elmi konsepsiyalar tarixi xronoloji aspektdə, satirik poeziyanın inkişafındakı rolu dəyərləndirilmişdir.

Açar sözlər: *Naxçıvan, satirik poeziya, satirik üslub, klassik dil, bədii dil*

Key words: *Nakhchivan, satirical poetry, satirical style, classical language, literary language*

Ключевые слова: *Нахчыван, сатирическая поэзия, сатирический стиль, классический язык, литературный язык*

XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında satira, dram və nəsr mərhələsi kimi yadda qalmışdır. Ədəbi-ictimai fikrin formalaşmasına təsir edən maarifçi görüşlərin yaranması və inkişaf etməsi, realist-satirik ədəbiyyat və satirik şeirlərin xalq poeziyasında yer alması güclənir, ictimai həyatın aktual problemləri ədəbiyyatda öz əksini bədii şəkildə tapırdı. XIX əsrin ədəbi mənzərəsini ümumiləşdirən M.İbrahimov yazır: “Mirzə Fətəli Axundov bir tərəfdən Azərbaycan ədəbiyyatının mütərəqqi ənənələrinə əsaslanaraq, onun realist cərəyan və axtarışlarını inkişaf etdirir, digər tərəfdən rus və Avropa mütərəqqi realist ədəbiyyatının təcrübəsindən ustalıqla, həqiqi yaradıcı sənətkar kimi istifadə edərək XIX əsrin ortalarındakı Azərbaycan cəmiyyətinin zəruri, mənəvi ehtiyac və tələblərinə cavab verən Azərbaycan tənqidi realizmini yaratdı” (s.5, 10). Bildiyimiz kimi, XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda mövcud problemlər, əsasən, realist satirada öz əksini tapmışdır. Satirik dilin kəskin olmasını dəyərləndirən Ağamusa Axundov yazırdı: “Satira dili bədii dilin ən mürəkkəb, ən çətin cümləsi dərin mənaya malik olmalı, təsvir olunan ictimai və şəxsi eyiblərə qarşı acı gülüş ifadə etməlidir” (s.34, 1).

Satira Azərbaycan realist ədəbiyyatının mühüm qollarından biri, onun tərkib hissəsidir. Xalq həyatı ilə xalqın azadlıq mübarizəsi ilə bağlı olması, varlığı real əks etdirməsi sayəsində satirik cərəyan ədəbiyyat tariximizdə çox şərəfli yer tutmuşdur (s.109,7). Fəqir Ordubadi, Aslanxan Gövhər, Qüdsi Vənəndi, Hüseyn Nadim Naxçıvani, Usta Zeynalabdin Nəqqaş kimi ziyalılar yaradıcılıqlarında satirik şeirlərə müraciət etmiş və yaddaqalan nümunələr yaratmışdılar. Tənqidi realizm metoduna söykənən Fəqir Ordubadi “Şikayətnamə”, “Kürdün çul satması” satiralarında dövrün ictimai mühitindəki eybəcərlikləri ifşa etmişdir. Fəqirin dilində elə söz və ifadələr var ki, sərtliyi ilə seçilir, onlarda aydın satirik tendensiya var; bunlar həcv meyilli, giley-güzar əhvalı bədii nitq faktlarından fərqli olaraq, əsl ictimai məzmunlu satira materialıdır. Fəqir Ordubadinin “Kürdün çul satması” satirasında işlətdiyi rus-Avropa mənşəli sözlər vasitəsilə tipin öz dili ilə ifşası əsas yer tutur. Çar üsuli-idarəsinin müstəmləkəçi siyasəti danışmaq dilinə təsir etdiyini də bu misralarda aydın görmək olur:

Vermisən ol çula sən üç “xoroşo”, bir “malades”,
Veririk hər kəsə, verməzlər bizə bircə soğan.
Ya pulu, ya çulu ver, istəmirik biz “xoroşo”,
“Malades” qarnımızı sir eləməz, istəri nan (s.61, 6).

Yazılı ədəbiyyatımızda satira ilk dəfə həcv şəkilində təzahür edərək, uzun müddət yaşaya bilmişdir. Ə.Dəmirçizadə rus dili vasitəsi ilə dilimizə daxil olan Avropa sözlərinin XIX əsrdən etibarən daxil olmasını qeyd edərək yazır: “XIX əsr satiranın yaradılması ilk dəfə olaraq, ədəbi dilə rus-Avropa sözlərini də gətirdi. Çünki bu dövrdə yaranan satiranın əsl hədəflərindən biri də çar çinovnikləri, çar üsuli-idarəsi idi” (s.33, 3). Çoxəsirlik bir tarixə malik olan Azərbaycan ədəbiyyatında həcvlər əksər hallarda ictimai xarakterdən uzaq idi, fərdi xarakter daşıyırdı. Düşmənçilik məqamında ayrı-ayrı şəxslərə yazılan həcvlərə Naxçıvan ədəbi mühiti nümayəndələrinin yaradıcılığında da rast gəlinir.

Qüdsi Vənəndi atalar sözlərindən məharətlə istifadə edərək “Suda boğulan saman çöpündən yapışar” ifadəsini “Biri qərq olsa, ona lazımədir səyi tələş” şəklində dəyərləndirmişdir:

Xəlv içində bu məsəldir, yapışarsan kola sən,
Pirsən, Qüdsi, məzəmmət yer yox səndə, yeri,
Dust-düşmən kimi gər görsən onu, bir pülə sən (188, 8).

Folklor nümunələrindən, xalq danışığı dilindən götürülən “pülə” sözü üfürmək mənasındadır. Bu misralarda dostun, düşmənin kim olmasını “bir yoxla” mənasında verilmişdir. Nizami Cəfərov klassik üslubla xalq danışığı üslubun bir-birinə nüfuz etməsinə qiymət verərək yazır: “Klassik üslubdakı xəlqi əlamətlərin folklor üslubu tərəfindən həzm edilməsi təkcə ifadə planında deyil, məzmun planında da gedir (s.111, 12).

XIX əsr Naxçıvan ədəbi mühiti nümayəndələrinin yaradıcılığında “gər”, “xəlv”, “dust”, “dutarəm”, “vəli”, “ərz etmək”, “dust-düşmən”, “cəfəng-doğruluq” kimi klassik dildən alınan sözlərin çoxluğu, omonim, sinonim, antonim, frazeoloji birləşmələrlə süstlənmiş bədii ifadələr dilimizin zəngin söz xəzinəsindən xəbər verir.

Qüdsinin “Molla olsan da əgər, türkünməşəl, çox süləsən” beytində (s.188, 8) mollanın gözü tox olması halda hər şeyə tamah salan olmasını tənqid atəşinə tutur. Süləsən Naxçıvan dialektində sülənən, qarı-qarı gəzən, avaralanan, birtəhər baş saxlayan, hər şeyə tamah salan mənasındadır. Ədəbiyyatda gülüşün ən şiddətli bir şəkli olan satira keçmişin sinifli cəmiyyətində ictimai eyib və bəlaları tənqid etməkdə ən güclü bir silah olmuşdur (s.190, 9).

Hüseyn Nadim Naxçıvani dövrünün hadisələrinə ayıq gözlə baxmağı bacaran, haqsızlığa etiraz səsinə ucaldığı üçün zaman-zaman təqiblərə məruz qalmış, Nehrəm kəndinin qlavası və digər varlı şəxslər tərəfindən təqib olunmuş, hətta hansı səbəbdənsə İrəvan qubernatoru onu həbs etdirmişdir. Həbsdən azad olduqdan sonra Bağdad və Kərbəla şəhərlərində ziyarətgahlarda olmuşdur. Kərbəla şəhərində Məhəmməd Füzulinin də məzarını ziyarət edən Nadim öz hiss-həyəcanını sadə, təsirli, bədii dildə vermişdir:

Füzuli, dur ayağa, qəmə giriftarəm, ağlaram,
Dəstgirəm sənintək ruzgardə, xarəm, ağlaram.
Qəbrin üstə baş əydim, qüssədən qanla dolub könlüm,
Solub gülüstanda güllərim, səntək zarəm, ağlaram.
Cismi-pakin xak olubdur qürbəti-Kərbibələdə,
Lal oldu dilim, yox bir sözüm, əzadarəm, ağlaram.
Eşq eyləyib dərbədən bu munisü yarü Nadimi,
Kəhrəba kimi soldu gül yüzim, biyarəm, ağlaram (s.21, 5).

Qəzəldə “qüssədən qanla dolub könlüm”, “kəhrəba kimi soldu yüzim” kimi metaforalar cansız predmetlərə aid keyfiyyətlərin canlılara aid edilməsi hesabına yaranmışdır.

Baxmayaraq ki, Hüseyn Nadimin şeirlərinin dili danışığı dilindən çox hallarda uzaqdır, dini şeirlərində demək olar ki, belə hallar daha qabarıqdır. Buna baxmayaraq bəzi şeirləri anlaşılıqlı və sadə bir dildə qələmə alınmışdır. Qüdsi Vənəndinin yaradıcılığında da bu hallar müşahidə olunur. Şeir dilinin bədiiliyini artırmağa səy göstərən Qüdsi Vənəndi də, digər tərəfdən onu ağırlaşdırmış, anlaşılmaz qəliz sözlərə, ərəb-fars tərkiblərinə çox yer vermişdir:

Hərçənd nəhvü sərfdə mahirdi Molla Dəstəqi,
Lakin ədəb çox görməyüb ömründə əsla Dəstəqi.
Kərbasi-hicdəh zər ilə molla olan molla degül,
Təhsili-əxlaq et, deyim molla sənə ta, Dəstəqi.
Hər zihəyatə lazimə əvvəl ədəb təhsilidir,
Bir pula dəyməz sözlərin, olsan Məsiha, Dəstəqi (s.173, 8).

Molla Dəstəqinin oxuyub təhsil alsa da, ədəbdən uzaq olduğunu, geyiminin zər-ziba olması insanın molla olmasına dəlalət etməməsini diqqətə çəkərək, insanın ədəbli, əxlaqlı olmasının vacibliyini vurğulayır. Əgər ədəbin yoxsa Məsiha (Məsiha, İsa peyğəmbərin klassik dildə tez-tez işlənən ləqəbi) olsan da xeyri yoxdur, danışıq dilində “bir pula dəyməzsən” sözləri ilə tənqidini bir qədər qüvvətləndirir.

Qüdsi Vənəndi yaşadığı dövrün haqsızlıqlarını pərişanlıq ifadə edən bədii təsvir və ifadələrin köməyi ilə satirik boyalarla təqdim etməyi bacarmış, insanın xarici gözəlliyini deyil, daxili aləminin gözəl olmasının vacibliyini poetik misralarda əks etdirir:

Qorxuram incinəsən, yoxsa sözüüm çoxdu deyim,
Desəm olmaz nə qədər sən dediyin xanə əvəz,
Bivəfa, əhdşikənlikdə səni tək görürəm,
Necə kim, hüsində yox Yusifi-Kənanə əvəz.
Aldadaram özümü şövqi-vüsəlinlə, vəli,
Görmədim bir gün ola vəslini hicranə əvəz (s.174, 8).

Nə əhdinə vəfa gördüm, nə qövlündə sədaqət mən, degül təşbihi-naqis, söyləsəm hərgəh səba, Cəfər (s.17, 8). “Naci Nəbi Naxçıvaniyə” yazdığı şeirdə əhd, vəfa, sədaqət kimi insana xas olan keyfiyyətlərin Cəfərdə olmamasını, tənqidini bir qədər də qüvvətləndirərək “təşbihi-naqis” (Allahın sifətlərinin məxluqatın sifətləri kimi olduğunu qeyd edərkən buna təşbih də deyilir) insani sifətlərdən məhrum olduğu ilə tənqid edir.

Qüdsi Vənəndi də Azərbaycan klassik sənətkarları kimi öz dövründəki haqsızlıq və zülmü tənqid etməkdə bir o qədər də sərbəst olmamışdır. Qoluzorbalıların, arxalıların, varlıların onun əl-qolunu bağlayacağından ehtiyat etmiş, həmin şəxsləri üstüörtülü, dolaylı ifadə üsulları ilə tənqid atəşinə tutmuşdur:

Bir pud düğü gər olsa müyəssər, bizə göndər,
Gər göndərər olsan onu, xoştər bizə göndər,
Turşutma qabaq, abı-həyat olsa da işməm,
Gər zəhr ola, mərdanə, dilavər, bizə göndər (s.179, 8).

Didaktik xarakterdə olan Qüdsi Vənəndinin şeirlərində klassik dildən gələn lirik, obrazlı ifadələrin çoxluğu müşahidə olunur. Qüdsi Vənəndinin bədii yaradıcılığı ərəb və farsca olan nümunələrlə zəngindir, bu da onun dilinin daha da ciddi araşdırılmasını tələb edir. XIX əsr Azərbaycan satirik şairlərinin yaradıcılığında vətənin və xalqın taleyini əks etdirən nigarançılıq, ana dili məsələsi, elm-maarif və cəhalətin qarşı-qarşıya durması, zalım və nankor dövlət məmurları kimi məsələlər diqqət mərkəzində idi. Öz nöqsanlarını görə, duyan, düşünən və yazan yetkin xalq Molla Nəsrəddin lətifələrinin də ruhunu, bu müdrik lətifələrin sətiraltı mənalərini dərinlən duyur, klassik satirik ənənələrin inkişaf yollarını mərhələ-mərhələ öyrənib həyata tətbiq edirdi (s.122, 2).

Şifahi xalq yaradıcılığının zəngin xəzinəsində - ayrı-ayrı bayatı və aşığı qoşmalarında, eləcə də xalq dramalarında istehza və kinayə ilə dolu satirik gülüşlərə tez-tez rast gəldiyimiz kimi, yazılı ədəbiyyatda, xüsusən böyük klassiklərin əsərlərində də bəzən feodal zülmü əleyhinə yazılan satirik parçalara təsadüf etmək olur (s.209, 4). Ağamusa Axundov gülüş hədəfinə çevrilən obrazların təsvirində xalq dilinin zənginliklərinə nüfuz etməyin vacibliyini vurğulayaraq yazır: “Məhz buna görə də satirik əsərin müəllifindən xalq dilinin zənginliklərinə dərinlən bələd olmaq, hər sözdən sərrast

bir güllə kimi istifadə etmək bacarığı da tələb olunur” (s.34, 1).

Tofiq Hacıyev XIX əsr satira dilini səciyyələndirərək yazır: “Satira dili bədii üslubun bütün səviyyələrinin–fonetik tələffüz, leksik-frazeoloji və morfoloji-sintaktik qatlarının normaca müəyyən-ləşməsində həlledici iş görür. Satirik nitqin aşılacağı norma bədii üslubun vasitəsilə, onun aparıcılığı və kütləvililiyi sayəsində bütünlüklə ədəbi dil səviyyəsini əhatə edir” (s.104, 14).

Klassik ədəbiyyatla və şifahi xalq yaradıcılığı ilə bağlı olan satira realizmin inkişafı ilə bağlıdır. Naxçıvanlı şairlərin yaradıcılığında da mühitin eybəcərliklərinə, haqsızlığına, xalqa zülm edən bəylər, xanlara qarşı mübarizə dolğun ifadəsini tapmışdır.

Naxçıvanlı ədiblər müxtəlif bədii üslublara müraciət etmiş, eyni zamanda həmin üslubları fərdi yaradıcılığı püxtələşdikcə bir-birindən gözəl sənətkarlıq nümunələri ilə ortaya çıxarmışdılar. Onların şeirlərində sadəlik, canlılıq, obrazlılıq, konkretlik, xalqdan gəlmə ritm, intonasiya, ahənglə yanaşı, sadə və zərif yumor müşahidə edilir. Ədəbi mühit nümayəndələrinin şeirlərinin leksik tərkibi, bir sıra ifadələrin, deyim tərzinin müxtəlifliyi diqqəti cəlb edir. Xalq deyimlərindən, loru sözlərdən istifadəyə sıx yer verən ədiblər satirik şeirlərini sadə fikirlərlə tamamlayırdılar.

Obrazlı təfəkkür, bədii təsvir vasitələrinə müraciət, oynaq qafiyələr klassik üslubda yazan şairlərinin bədii üslubunda yer almışdır. XIX əsr Naxçıvan ədəbi mühiti nümayəndələrinin yaradıcılığında da ictimai ziddiyyətlərin tənqidinə də geniş yer verilirdi. Bu baxımdan Qüdsi Vənəndinin, Fəqir Ordubadinin, Usta Zeynalabdin Nəqqaşın, Məhəmmədqulu Salikin və Aslanxan Gövhərin yaradıcılığı daha da maraqlıdır.

Aslanxan Gövhərin həcvsayağı mahiyyət daşıyan şeirində yoxsullara zülm edən və öz şəxsi mənfəəti üçün müxtəlif hiylələrə əl atan İsmayıl bəyi satira dili ilə məsxərəyə qoyub gülür və şeirə ictimai məzmun verir. Aslanxan Gövhərin şifahi xalq şeiri tərzində qələmə aldığı əsərlərində yoxsul ictimai təbəqələrə zülm edən harınlamış var-dövlət sahibləri, zəhmət adamlarının hesabına yaşayan tüfeylilər tənqid olunurdu:

Gövhər qələm tutub yazhayzdadır,
Onun da xəyalı vəsfi-nazdadır,
Zəhmət çəkmək, alın təri bizdədir,
Dövlətlilər füqəranı dağıtdı (s.15, 13).

Usta Zeynalabdin Nəqqaş İslam dininin müqəddəs qanunlarından öz şəxsi məqsədləri üçün istifadə edən və xalqı əsarətdə saxlayan cəhalətpərəstləri tənqid edirdi:

Ali-Süfyan dövlətindən geydiyiz narincudır,
Bəs ki, siz nar əhlisiz, axır sizi nar incudur (s.15, 13).

Usta Zeynalabdin Nəqqaş yuxarıdakı beytdə “narincudur” sözünü rəng mənasında, “nar incudur” sözünü isə klassik ədəbiyyatın dilindən gələn “nar” (od, atəş, cəhənnəm, dərd, qəm) qəm əhlisiniz, sizi dərd incidir mənasında işlətməmişdir. Musa Məsimli satirik dilə xalq hikmətinin qarışmasını belə ifadə edir: “Doğrudanda da, xalq hikməti xalqın gülüşü, istehzası və rişxəndi ədəbiyyatda böyük qüvvəyə çevrilir. Yüzlərlə atmacalarda və lətifələrdə satira və yumor son dərəcə qüvvətli silaha çevrilir” (s.5, 11). Ədalətsizliklə dolu zəmanədə nifrətlə qamçılaman Nəqqaşın “Qara pul” rədifli şeirində haram yolla qazanılan pulun sinifli cəmiyyətdəki pozucu rolu satira dilində xitab edərək “öyrək” tənqid atəşinə tutur:

Ey olan ənfəsi-afaqidə sultan, qara pul,
Ey olan həşrə kimi raziqi-dövrən, qara pul.
Nə nəbatat, nə cəmadata səni oxşadıram,
Sənsən aləmdə yəqin saniyi-şeytan, qara pul (s. 15, 13).

Qüdsi Vənəndinin satirik şeirlərində xalqımızın bədii təfəkkürünün məhsulu olan leksik birləşmələrə tez-tez rast gəlirik. Qüdsi xalq dili ifadələrindən, şeirlərinin məzmununa uyğun istifadə etməklə yanaşı, həm də öz məqsədinə, tiplərinin təsvir etmə səciyyəsinə uyğun olaraq, özünəməxsus yeni bədii ifadələrdən istifadə etmişdir:

Mənzili-xani ki, gördüm, ona çox şükr elədim,
Onu cənnəti, bunu mən qəteyi-niyrən tapdım.
Tapılırdı o dağılmışda genə nanü penir,
Bu yıxılmışda nə su, nə acı qəlyan tapdım.
Süfreyi-xan döşənibdir dedilər, çox baxdım,
Aşı yox, pilovu yox, bir quruca xan tapdım (s.16, 13).

Fəqir Ordubadi “Naxçıvanın abü havasını məzəmmət” adlı satirik-tənqidi mənzuməsində “cəfa”, “məta”, “vəba”, “xuda” kimi klassik dildə tez-tez işlədilən qafiyələrdən istifadə etmişdir: Yayın orta ayı saldım yolumu Nəxçivana,

İsti çəkirdi mənə, eylədi min cövrü cəfa...
Yox o şəhr içrə xərid etməli bir türfə məta,
Ğeyri-titrətməvü qızdırmavü taunü vəba.
Leyk tərif eləyim sizlərə mən adəmini,
Mini asivü günahkar, biri mərdi-xuda.
Xanları sahibi-ehsani-mürüvvətədi, hünər,
Bəyləri sahibi-izzətədi, səxavətədi, əta.
O ki, alimləridir, etməz öz elminə əməl,
O ki, zahidləridir, sahibi-dəstarü əsa.
Seyyidi pürteməvü dərvişi də şorba tökən,
Əsnafı püstəni istər iki hoqqayə sata (s.18-17, 13).

Yaşadığı mühitin mənzərəsini canlandırmağa çalışan şair müxtəlif bədii vasitələrdən istifadə edərək xanların, bəylərin, saxta din adamlarının təsvirini verməyə çalışmışdır. Şair “ənfəsi-afaqidə”, “raziqi-dövrən”, “saniyi-şeytan” kimi izafət birləşmələrindən istifadə edərək klassik şeirdən gələn lirik-ciddi, obrazlı söz və ifadələrə yer vermişdir.

XIX əsr Naxçıvan ədəbi mütində şairlərin müxtəlif məmləkətlərə səfərləri zamanı qələmə aldıkları mənzum səfərnəmələrində də ictimai ziddiyyətlərin tənqid olunmasında sələfləri kimi qatı həcvlərdən istifadə etməmişdilər. Bu məsələyə aydınlıq gətirən Akif Əli yazır: “XIX əsr satiriklərinin əsas xidmətlərindən biri həm də ondan ibarət idi ki, bu şair və yazıçılar ötən əsrlərdən miras qalmış satira anlayışını qəliz söyüş, qarğış, dad dolu ucuz həcvçilikdən təmizləyərək, onun yolunu ictimai mahiyyət daşıyan yüksək zövqlü bədii nümunələr istiqamətində müəyyənləşdirə bildilər” (s.55, 2).

Fəqir Ordubadi, Aslanxan Gövhər, Qüdsi Vənəndi, Hüseyn Nadim Naxçıvani, Usta Zeynalabdin Nəqqaş kimi şairlərin yaradıcılığında ictimai satiranın dəyərli nümunələri sənətə gətirilir, hakim dairələrin özbaşınalığından və iqtisadi güzəranın ağırlığından bədii dildə, obrazlı ifadələrlə söz açılırdı. XIX əsr Naxçıvan ədəbi mühitimizin yaradıcılığında satirik üslubun araşdırılması ədəbi-bədii dilimizi öyrənmək üçün ən dolğun, ən zəngin bir xəzinədir.

ƏDƏBİYYAT

1. Ağamusa Axundov. Dil və üslub məsələləri. Bakı: Gənclik, 1970, 103 səh.
2. Akif Əli. Mirzə Ələkbər Sabirin satira sənətkarlığı. Bakı: Təhsil, 2012, 256 səh.
3. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Dörd cildə. III cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 336 səh.
4. Feyzulla Qasımzadə. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: Elm və təhsil, 2017, 552 səh.
5. Hüseyn Nadim Naxçıvani. Divan. Bakı, 2012, 716 səh.
6. Qarayev N.S. XIX əsr Azərbaycan ədəbi məclisləri. Bakı: Nurlan, 2012, 325 səh.
7. Qasım bəy Zakir (məqalələr məcmuəsi). Bakı: 1985, 208 səh.
8. Qüdsi Vənəndi. Divan. 2 cildə, I cild. Bakı: Elm və təhsil, 2014, 428 səh.

9. Mirbağirov K. Seyid Əzim Şirvani. Bakı: Elm, 1959, 234 səh.
10. Mirzə İbrahimov. Böyük satira ustası. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı: 1966, səh.94.
11. Musa Məsimli. Azərbaycan ədəbiyyatında satira. Azərbaycan Tərcümə Mərkəzi, Bakı: 1994, səh.136
12. Nizami Cəfərov. Füzulidən Vaqifə qədər. B.; Yazıçı, 1991, 186 səh.
13. Salik Ordubadi. Gülşəni-vəhdət. Divan. Naxçıvan: Əcəmi, 2010, 248 səh.
14. Tofiq Hacıyev. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. II hissə. Bakı: Elm, 2012, 392 səh.

SUMMARY

Mehriban Asadullayeva (Guliyeva)

SATIRICAL STYLE IN THE WORKS OF THE REPRESENTATIVES OF THE NAKHCHIVAN LITERARY ENVIRONMENT OF THE XIX CENTURY

The article reflects the satirical language of the socio-political period in the works of the representatives of the literary environment of Nakhchivan in the XIX century, the new style of expression, the method of expression in the works, the peculiarities of the art of expression.

In the article as well the researches connected with the theme and exists both in history of literature and linguistics are looked through, the scientific concepts about the place of the satire in fiction are presented in the historical-chronological aspect, the role of the satirical poetry in the development of belles-lettres is grounded.

РЕЗЮМЕ

Мехрибан Асадуллаева (Кулиева)

САТИРИЧЕСКИЙ СТИЛЬ В ТВОРЧЕСТВЕ ПРЕДСТАВИТЕЛЕЙ ЛИТЕРАТУРНОЙ СРЕДЫ НАХЧЫВАНА XIX ВЕКА

В статье отражен сатирический язык общественно-политического периода в творчестве представителей литературной среды Нахчывана XIX века, новый стиль выражения, способ выражения в произведениях, особенности художественного выражения.

В статье также рассматриваются исследования, проведенные на данную тему в сфере литературоведения и лингвистики, с историко-хронологического аспекта предоставлены научные взгляды, занимаемом в художественной литературе, а также обосновывается значимость роли сатирической поэзии в развитии художественной литературы.

СОВРЕМЕННЫЙ ВЗГЛЯД НА ПРОБЛЕМУ
«А.С.ГРИБОЕДОВ И АЗЕРБАЙДЖАН»

В статье дипломатическая деятельность русского поэта А.С.Грибоедова исследуется на основе его писем, дневниковых записей, официальных рапортов. В связи с проблемой к исследованию привлечены и обобщены взгляды русских и азербайджанских литературоведов, ученых и историков.

Ссылаясь на существующие историко-филологические факты, выясняются причины и мотивы противоречивого отношения к А.С.Грибоедову в русском и азербайджанском обществе. На основе исторических фактов и достоверных источников устанавливается роль русского дипломата в переселении армян из Ирана на территории Азербайджана – Нахчывана и Нагорного Гарабаха после заключения Туркменчайского договора.

Исследование обращений А.С.Грибоедова к разным официальным лицам и инстанциям по поводу того, что армяне завладеют навсегда землями, куда их на первый раз пустили, дает основание утвердить, что он не был организатором переселения армян из Ирана в Гарабах.

Açar sözlər: A.S.Griboyedov, diplomat, məktub, gündəlik qeydləri, rəsmi raport, Türkmənçay müqaviləsi, ermənilərin Naxçıvan və Qarabağa köçürülməsi, gəlmələr, ərazilərin işğalı, müstəqillik, əsassız ərazi iddiaları

Key words: A.S.Griboyedov, diplomat, letter, diaries, official report, Turkmanchay Treaty, resettlement of Armenians to Karabakh and Nakhchivan, alien, occupation of lands, independence, groundless territorial claims

Ключевые слова: А.С.Грибоедов, дипломат, письмо, дневниковые записи, Туркменчайский договор, переселение армян в Нахчыван и Гарабах, пришлые, захват территорий, независимость, необоснованные территориальные притязания

Жизнь и творчество А.С.Грибоедова в азербайджанском литературоведении в основном рассматривается с позиции его дипломатической деятельности. Его популярность как драматурга оказалась «вторичной» по сравнению с его политической и государственной деятельностью. Это, прежде всего, связано с ролью Грибоедова в истории нашего народа, в подписании Туркменчайского договора, с миграционными процессами – переселением армян из Персии в Азербайджан, начавшемся в регионе после заключения данного договора.

Чтобы понять эти неоднозначные оценки деятельности Грибоедова, следует обратиться к фактам истории, непосредственно связанным с русско-иранскими взаимоотношениями и войнами. Исследования, отражая двойное отношение к Грибоедову в советское время, когда даже в трудах, написанных азербайджанскими литературоведами, интересы азербайджанского народа растворялись в интересах советской России и в постсоветское время, когда исследование отдельных писем и документов, впервые включенных в сборник «Сочинения» поэта С.А.Фомичевым, приоткрывающих завесу над сложным периодом в истории Азербайджана, дают возможность более объективному освещению участия русского дипломата в событиях того времени и его отношения к ним. Но ситуация осложняется тем, что «некоторые тайны жизни драматурга уже едва ли когда-нибудь будут раскрыты... дважды были уничтожены практически все его бумаги. Первый раз – в 1826 году, когда после восстания декабристов Грибоедов перед своим арестом сам жег их, а второй – во время тегеранской резни 1829 года» (1, с. 3, 77), причиной которой стал Якуб Маркарян.

Известно, что с 22 января по 2 июня 1826 года А.С.Грибоедов находился под следствием по делу декабристов. Однако никаких обвинений против него не выдвинули. Более

того, выяснилось, что задолго до декабристского путча А.С.Грибоедов вышел из масонской ложи, отказавшись от какого либо сотрудничества с ними. После возвращения в сентябре 1826 года на Кавказ А.С.Грибоедов выступает уже как государственный деятель и выдающийся дипломат. В 1827 году вышло предписание Грибоедову отвечать за дипломатические отношения с Персией и Турцией. Александр Грибоедов принимает участие в вопросах гражданского управления на Кавказе, составляет «Положение по управлению Азербайджана»; при его участии были основаны в 1828 году «Тифлиссские ведомости», открыт «рабочий дом» для женщин, отбывающих наказание. А.С.Грибоедов составляет вместе с П.Д.Завелейским проект об «Учреждении Российской Закавказской компании», чтобы поднять промышленность региона. В 1828 году Грибоедов принимает участие в Туркманчинском мирном договоре, заключенном с Персией. Затем он назначается полномочным министром в Персию. А.С.Грибоедов рассматривал это не как «монаршую милость», а как «политическую ссылку», как «чашу страданий», которую ему предстояло испить. В августе 1828 года в Тифлисе, перед отъездом в Персию, Грибоедов обвенчался с Н.А.Чавчавадзе. Оставив жену в Тавризе, выехал с посольством в Тегеран. Здесь он стал жертвой заговора, причиненного со стороны армян. Во время истребления русского посольства в Тегеране А.С.Грибоедов был убит. Тело его было перевезено в Тифлис и похоронено на горе святого Давида. Так Россия потеряла великого деятеля литературы. Впереди еще были смерти Пушкина, Лермонтова (2).

Отметим, что обстоятельства погрома русской миссии описываются по-разному, однако «Мальцов был очевидцем событий, и он не упоминает о гибели Грибоедова, только пишет, что человек 15 оборонялись у дверей комнаты посланника, что было убито 37 человек в посольстве (все, кроме него одного) и 19 тегеранских жителей. Риза-Кули пишет, что был убит Грибоедов с 37-ю товарищами, а из толпы было убито 80 человек. Тело Грибоедова было настолько изуродовано, что его опознали только по следу на кисти левой руки, полученному в дуэли с Якубовичем» (3).

На проблему «Дипломатическая деятельность Грибоедова в Азербайджане» свет проливают письма, путевые заметки, официальные рапорты и другие записи, вышедшие из-под пера писателя в период с 1818 по 1829 год, которые запечатлели факты деятельности поэта и дипломата и, которые не могут быть подвергнуты сомнению. Общеизвестно, что в 1816 году Грибоедов поступает на службу в коллегию иностранных дел, а спустя некоторое время его назначают секретарем русской дипломатической миссии в Тегеране. С.Шамилов в статье «...Дела твои бессмертны...» раскрывает дипломатическую деятельность Грибоедова, его сотрудничество с А.Бакихановым, которых помимо службы сблизил совместные занятия языком и литературой, на которых Грибоедов изучал персидский, а Бакиханов совершенствовал свои знания в русском языке и литературе. «Особенно сотрудничество Бакиханова с автором «Горя от ума» Грибоедовым положительно повлияло на творчество обоих писателей» (4, с. 9).

Говоря о служебных отношениях Бакиханова и Грибоедова, Шамилов пишет: «В приготовлениях к первой поездке непосредственное участие принимал Бакиханов... В некоторых из этих бесед (с Аббасом Мирзой) участвовал А.А.Бакиханов... В беседах Грибоедова с Бакихановым была высказана мысль о составлении общеземной карты, но эта идея осталась неосуществленной» (5, с. 103). Ученый подробно раскрывает роль Грибоедова в заключении «Туркменчайского договора»: «непосредственным участником осуществления и автором проекта был Грибоедов», «В обсуждении проекта участвовали Грибоедов и А.Мирза со своими советниками», «В мирных переговорах с Наибом Султаном (псевдоним А.Мирзы) Грибоедов, умело используя присущие ему широту мышления и дипломатическое искусство», справедливо заключая, что «Пожалуй из русских интеллигентов-просветителей той поры никто не оставил столь глубокого следа в духовном климате Азербайджана, как Грибоедов» (5, с. 105).

В статье «А.С.Грибоедов в Азербайджане», опубликованной к 150-летию со дня его гибели, М.Садыхов анализирует письма и путевые записи поэта, находя в них примечательные

сведения о культуре и быте азербайджанского народа. Ученый рассматривает малоизвестные стороны жизни Грибоедова, связанные с его пребыванием на Кавказе и в Азербайджане. По путевым записям русского дипломата автор определяет маршрут его поездки по Азербайджану.

Несомненный интерес представляют и его письма к друзьям и знакомым. Так, в «Путевых письмах к С.Н. Бегичеву» (1819) описан путь из Тифлиса в Персию, пролежавший через Казахский район, Дилижанское ущелье, Нахчыванский край. На границе Грузии и Азербайджана Грибоедов обращает внимание на «прекрасное произведение архитектуры» – «Красный мост» и передает его название по-азербайджански – Сенаккюрпи» (6, с. 119).

Отметим, что передача в источнике топонима «Красный мост» как «Сенаккюрпи» не имеет никакой связи с имевшемся в нашем современном лексиконе словом «сыныг». Если вспомнить написание стечения гласных «нг» (донуз-донгуз, дениз-денгиз) на древних огузских языках и связь моста с названием саксов, древних тюрков (7, с. 279), то можно прочесть как «Саккюрпи» и заключить, что употребленное Грибоедовым название «Сенаккюрпи» является искаженным образцом услышанного им тюркского слова.

В сентябре 1819 года Грибоедов едет из Персии в Тифлис через Нахчыван, затем «по ущелью реки Алинджа», «около знаменитой Змеиной горы (в другом месте Грибоедов называет ее Иланлы даг – Г.А.), отсюда поднялись в селение, именуемое Казанчи». Грибоедов пробрался через горы Карабаха, был в Барде, Шамхоре. М.Садыхов считает, что он побывал также в Белоканах, Закаталах, Нухе (Шеки), Куткашене (Гебеле). Письма и путевые записки Грибоедова насыщены многочисленными сведениями историко-краеведческого характера о Нахчыванском крае; здесь он более продолжительное время был и в 1827 году, когда вел дипломатические переговоры с Турцией и Персией. В записи «Эриванский поход» (от 23 июня 1827 года) он так описывает Нахчыванский край: «Проходим версты 4 в малое ущелье, как ворота Шарурских гор. Прекрасная открывается обработанная страна; множество деревень и садов; хлеба поспели, некому снимать...» В другой записи от 26 июня того же года Грибоедов упоминает: «8 верст от Нахичевани пригорок. Оттуда пространный вид Нахичеванской долины, к северо-востоку Карабахские горы. Эйлан-даг и две другие ей подобные горы за Араксом (Аразом – Г.А), далее к западу Арарат (Агры – Г.А.). Сам Нахичевань стоит на длинном возвышении...» (8, с. 119-120).

М.Садыхов говорит о личных контактах Грибоедова с азербайджанцами, отмечая, что Бакиханов как переводчик выполнял ряд серьезных поручений русской делегации во время подготовительных работ по заключению мирной конвенции с Ираном, вместе с Грибоедовым он принимал активное участие в переговорах с персидским двором. О дипломатической деятельности Бакиханова писал Паскевич министру иностранных дел К.В.Нессельроде: «В персидскую войну службою Аббас-Кули Аги я был особенно доволен: совершенное знание его персидского языка и неутомимая деятельность принесли много пользы. Через него шла почти вся переписка с Персидским двором и, таким образом, сделались ему известны все сношения наши с Персией и весь ход нашей персидской политики. Следовательно, Аббас-Кули Ага может пригодиться нам и вперед» (8, с. 120). В записках, письмах, официальных рапортах Грибоедова А.Бакиханов упоминается несколько раз, например, «Рано поднимаемся; жар ужасный. Рассказ Аббас-Кули, что Елисаветпольское сражение дано на могиле поэта Низами» (8, с. 254).

Следует отметить, что знакомством с Бакихановым не ограничивался круг личных контактов Грибоедова с представителями азербайджанской литературы. По этому поводу М.Садыхов приводит интересные сведения: «Об «...азиатской дружеской беседе Мирза-Джана» читаем в одном из писем Грибоедова от декабря 1825 года, – Мирза-Джан, азербайджанский поэт, известный импровизатор: автор «Горя от ума» сообщает нам о певце Алияре. Знал он и поэта Фазиль-хана из Южного Азербайджана: и, наконец, в Петербурге Грибоедов совершенствовал свои знания в области персидской филологии с помощью азербайджанского ученого и поэта М.Дж.Топчибашева, работавшего в университете. Также

известно, что в окружении Грибоедова были такие лица, как Эсан-хан Нахичеванский, Келбали-хан Нахичеванский, Назарали-хан Афшарский и др.» (9, с. 120-121). По этому поводу М.Садыхов отмечает и в дальнейших исследованиях: «Бакиханов, Мирза-Джан, Фазиль-хан, многие азербайджанцы, служившие в русских войсках... создавали вокруг поэта-дипломата поэтическую атмосферу...» (10, с. 60). Тем самым, в истории русско-кавказских и русско-азербайджанских литературных связей Грибоедову, личность которого окружена множеством тайн и легенд, отводится значительное место – он знал Азербайджан, принимал самое непосредственное участие в разработке различных проектов использования его экономических ресурсов.

Личность Грибоедова окружена множеством тайн и легенд, возникновение которых – результат безвозвратно утерянных писем и документов, способных пролить свет на те или иные обстоятельства жизни и деятельности дипломата, сыгравшего определенную роль в политической жизни России, Персии, Кавказа и Азербайджана. Как подчеркивает М.Якубова в рецензии «Стирая «белые пятна» на новое издание сочинений Грибоедова, поиски исследователей затрудняет отсутствие Академического издания сочинений Грибоедова, поскольку трехтомное собрание его произведений, осуществленное Н.К.Пиксаковым еще в 1913-1917 годах, как и более поздние издания, подготовленные В.Орловым, А.Л.Грушуниным и др., не охватывают все письма и документы. В 1988 году в Москве, в издательстве «Художественная литература» были изданы «Сочинения» Грибоедова с вступительной статьей, комментариями С.А.Фомичева, куда впервые были включены и путевые дневники, и письма Грибоедова, среди которых исследователь выделяет ряд документов, освещающих ранее не изученный период в жизни Грибоедова, относящийся к концу 1828 года – сентябрь-декабрь (когда он написал 46 писем и документов, 32 из которых впервые становятся достоянием широких читательских масс), отмечая в их числе такие важные документы, как отношения к И.Ф.Паскевичу от 23 сентября, 1 и 23 октября и др., где речь идет о вопросах, связанных с послевоенным урегулированием отдельных спорных моментов между Россией и Персией.

Для азербайджанских читателей примечательны попытки Грибоедова сохранить целостность Азербайджана, его критическое отношение к переселению армян из Ирана на территорию нашей страны. Так, М.Якубова приводит документ от 1 октября, где Грибоедов критически относится к политике царского правительства в вопросе переселения персидских армян на территорию Азербайджана, в частности, в Нахчыван и Карабах: «В Нахичеванской области нашел я более беспорядка и притеснений от переселения армян...», или «здесь армянам, **пришельцам** (здесь и далее курсивы мои – Г.А.), лучше, нежели в ином месте, где я их встречал...» (11, с. 127). А в «Записке о переселении армян из Персии в наши области» Грибоедов отмечает, как **переселенцы-армяне** захватили азербайджанские земли: «**Армяне** большею частью **поселены на землях помещичьих мусульманских...**» (8, с. 388).

Как и свидетельствуют исторические документы, после заключения мирного договора оставались спорные вопросы, касавшиеся судеб народов, населявших приграничные территории. В другой статье М.Якубовой «В ответе перед будущим» анализируются критическая оценка Грибоедовым отдельных статей договора, мнение дипломата о XIV и XV статьях, содержащих условия переселения армян, последние его письма. Так, Грибоедов в письме от 23 сентября 1828 года к генералу И.Ф.Паскевичу Грибоедов писал: «Не почитаю излишним изложить мое мнение насчет трех статей Туркменчайского трактата, которые до сих пор тракуются превратно с обеих сторон. Статей XII предоставлен трехлетний срок тем из подданных обеих держав, которые имеют недвижимую собственность по обе стороны Аракса и которые в течение сего времени могут свободно продавать и обменивать оную. О свободе переселяться тем или другим не сказано ни слова». Далее в статье приводится мнение дипломата о XIV и XV статьях договора, содержащих условия переселения. В одном из последних писем Грибоедова, отправленных из Нахчывана («Переправа на Араксе через Джульфу») объективно отмечается неприязнь местного населения к неоправданным

переменам, производимым новым правлением: «Нами никто не доволен... У беков и ханов мы власть отнимаем, а взамен даем народу запутанность чужих законов» (11, с. 123). Грибоедов предлагает осуществить неотложные меры с целью предотвращения нарастания недовольства в местном населении. Таким образом, письма и дневниковые записи Грибоедова свидетельствуют не только о глубоком знании им характера и нравов населяющих Азербайджан народов, но и о зорком видении им трагических последствий, к которым привели шаги русского правительства.

На волне общественного подъема в республике в связи с обретением независимости и суверенитета и, как следствие этого, усилением национальных приоритетов, явно ощущается попытка новых подходов, нового осмысления и толкования исторических фактов, событий, а также их участников. В этом смысле отношение общественности к Грибоедову далеко неоднозначно. Различие выражается, прежде всего, в оценке к его политической и государственной деятельности, связанной с его ролью в истории Азербайджана.

В год 200-летия со дня рождения Грибоедова общественность ознакомилась обстоятельным документально-публицистическим очерком «Смерть дипломата, или истокам конфликта в Карабахе» профессора Г. Гулиева, который, учитывая круг вопросов, связанных с деятельностью Грибоедова-дипломата в один из наиболее значительных и важных периодов в истории Азербайджана, рассматривает характер поступков его работы как дипломата, с тем, чтобы оценить ее значение для Азербайджана, в свете современных притязаний на его территориальную целостность. Ответ на первую часть этих вопросов может быть один. Не вызывает никаких сомнений, что Грибоедов, как подданный и дипломатический посланник царя, стремился наилучшим образом защищать интересы своей родины: «Участвуя в осуществлении Туркменчайского трактата..., Грибоедов, прежде всего, руководствовался интересами Российского государства, которому подчинил и все свои личные пристрастия, симпатии и антипатии, и судьбы остальных людей и свою собственную жизнь» (12, с. 106).

В этом вопросе убедительными представляются и сами факты биографии Грибоедова. «Он (Грибоедов – Г.А.) был откомандирован на Кавказ не в «политическую ссылку», а для участия в самых важных и значительных для империи событиях русско-иранской войны и всех дипломатических актах, с ней связанных», и с весьма успешным исходом войны с Персией и переговоров о мире, в котором «главная роль принадлежала Грибоедову, он был награжден чином, орденом и деньгами» (13, с. 195). Понятно, что для такого дела «неблагонадежных» и «заговорщиков» не посылают. Говоря о непосредственной роли Грибоедова в Туркменчайском договоре, Г. Гулиев ссылается на «Историю Азербайджана»: «русская дипломатия ставила вопрос о присоединении к России также южных областей Азербайджана. Эта мысль была высказана Грибоедовым, считавшим необходимым обеспечить независимость южных областей Азербайджана от Ирана... Представители России настаивали на полном присоединении к ней Тебризского, Марагинского, Хойского и Урмийского ханств» (13, с. 113). Но «Россия спешила закончить переговоры с Ираном, ввиду надвигавшейся войны с Турцией, опасаясь, что турецкая армия может проникнуть... на Кавказ» (14, с. 174).

Из истории также известно, что это требование вызвало противодействие Англии, не желавшей усиления влияния России на Востоке. Говоря о позиции Грибоедова в этом вопросе, Г. Гулиев пишет: «Сумей он добиться своих требований, которые, безусловно, были требованиями его правительства, сегодня не было бы проблемы «двух берегов», разделивших один народ» (13, с. 113-114). По существу, это была одна из попыток дипломатическим путем воссоединить Азербайджан, и Грибоедов стремился объединить (пусть в пределах России) Азербайджан. Г. Гулиев выясняет и вопрос, который на сегодня остается дискуссионным: кто был инициатором переселения армян в Карабах и на другие азербайджанские земли, и какую роль в этом сыграл Грибоедов? Судя по интонации донесений Грибоедова, по тем критическим и резким оценкам в вопросе переселения армян, отмечая негативные моменты, трудные последствия с ним связанные, невозможно допускать, что переселением руководил

он сам. Исходя из этого, ученый утверждает, что «...эта инициатива исходила из правительственных кругов (Николай I, граф Нессельроде, генерал Паскевич), и она была подхвачена армянскими лидерами – Аргутинским, Лазаревым и др., которые эту инициативу активно начали претворять в жизнь, пользуясь пунктами Туркменчайского договора» (13, с. 129).

После захвата территорий азербайджанских ханств царские чиновники стали поощрять армянскую иммиграцию в новые владения Российской империи, увеличивая, таким образом, христианское население, хотя и не православное. Начало крупных переселений относится к войнам 1827-1829 годов, когда Россия всерьез взялась за покорение двух огромных мусульманских империй: Ирана и Османской империи. Эриванская губерния (ныне – Республика Армения) в 1827 году была провинцией Персидской империи, большинство населения которой составляли мусульмане, главным образом, азербайджанцы. В период боев русские войска уничтожили, либо изгнали с исконных земель приблизительно третью часть мусульман Эриванского ханства. Их заменили армянами из Персии и Османской империи.

Одной из заметных областей армянской иммиграции стало Карабахское ханство. В связи с этим один из характерных и замалчиваемых документов – принадлежащую перу Грибоедова «Записку о переселении армян из Персии в наши области» (1828). Главным побудителем этой эмиграции упомянут в записке полковник Л., состоявший при Паскевиче для особых поручений, за которым скрыт Лазарь Якимович Лазарев, один из семейства купцов Лазарянов. Грибоедов так характеризует полковника Лазаряна: «Полк. Л. помышлял только о сочинении прокламаций, довольно неуместных, между прочим, о формировании регулярного Армянского ополчения, полагая даже включить в круг своих замыслов, хотя благонамеренно, но неогбдуманно, и самый Карабах, и прочие области».

Русский посланник Грибоедов подчеркивает в своих сообщениях, что «помещение армян в Карабахе сделано бессмысленно, нерадиво и непростительно», **«бедным недодано, богатым передано», «армяне большею частью поселены на землях помещичих мусульманских»**. И сочувственно мусульманам добавляет: «Летом это еще можно было допустить. Хозяева, мусульмане, большею частью находились на кочевьях и мало имели случаев сообщаться с **иноверными пришельцами**». **«Временно пристроенные на первый раз»** армяне теснили мусульман **«чувствительно»**, и Грибоедов откровенно предупреждал графа И.Ф.Паскевича и князя М.З.Аргутинского, заведовавшего **«водворением пришельцев»**, о **«внушениях, которые должно делать мусульманам, чтобы помирить их с нынешним их отягощением, которое не будет долговременно...»**

Таким образом, истинное лицо армян заключается в том, что они испокон веков стремятся приумножить свои территории прежде за счет земли турок и азербайджанцев. Многие десятилетия на этих землях оседали гонимые из разных концов армяне, чаще их именовали переселенцами, а большей частью это были беженцы. Переселению армян с территорий, где им угрожала опасность, особенно способствовали сначала царские власти, затем большевистская Россия, оказывая содействие своим единоверцам. Так на родных землях турок и других мусульманских народов армяне-переселенцы постепенно и уверенно стали считать себя коренными жителями и, руководствуясь этими фальшивыми геопостулатами в совокупности с давним и главным их лозунгом – «Великая Армения от моря и до моря» – дашнакская Армения не раз покушалась на турецкие и азербайджанские земли, устраивая там массовое убийство и резню. Сегодня каждому известно, что тысячи армянских семей переселились из Ирана в Карабах и на другие азербайджанские земли. О том, каким последствиям приведет переселение, Грибоедов писал в отмеченной выше «Записке...», о чем сегодня умалчивают армянские идеологи, хотя они в советское время щедро повествовали о переселении армян из Ирана на территории Азербайджана, благодаря **«русско-армянскому фактору»** (15).

Таким образом, Российская империя завоевывала азербайджанские земли, на которые впоследствии переселялись армяне из Турции и Ирана. Хотя ни в самом трактате 1805 года, ни в последующих документальных источниках, как Гюлистанский (12 октября 1813 года) и

Туркменчайский (10 февраля 1828 года) договоры, заключенные между Россией и Ираном, нет ни единого упоминания об армянах или армянских владениях в Карабахе, якобы переходящих в подданство России.

В статье «А.С.Пушкин, А.С.Грибоедов и Азербайджан» Г.Гулиев так объясняет мотивы неоднозначного отношения в современном Азербайджане к Грибоедову: «Мнения, привязывающие его к имперской политике царизма на Кавказе и подчеркивающие его участие в переселении армян в Карабах и на земли других азербайджанских ханств, отошедших к России, входят в противоречие с отношением к нему тех, кто видит в нем проводника политики самодержавия, которое, в сравнении с властями Ирана было более гуманным и приемлемым для азербайджанского населения». На основе внимательного исследования писем и записок дипломата к разным лицам и инстанциям по поводу того, что «армяне завладеют навсегда землями, куда их на первый раз пустили» и «положение азербайджанского населения, которое вынуждено было потесниться и уступить часть своих земель пришельцам», ученый утверждает, что «истина же состоит в том, что Грибоедов не был ни организатором, ни участником переселения армян из Ирана в Карабах, а лишь свидетелем...» (16, с. 35). А причину противоречивого отношения к Грибоедову можно видеть в том, что советское литературоведение и историческая наука, по вполне понятным причинам сглаживающие шероховатости и противоречия в вопросе присоединения Азербайджана к России или в оценке роли и значения деятельности Грибоедова на Кавказе, не смогли, а лучше сказать, и не стремились создать объективный портрет этого русского поэта и дипломата.

В нашем литературоведении освещается и проблема освоения литературного наследия Грибоедова в Азербайджане, который «оставался в сознании людей рубежа двух веков признанным классиком, создателем бессмертной комедии» (17, с. 109). Так, М.Якубова рассматривая проблему, заключает: «первыми азербайджанцами-читателями «Горя от ума» предположительно можно считать видных просветителей А.Бакиханова и М.Дж.Топчибашева..., которым он, возможно, сам читал по тогдашней традиции свою комедию», обосновывая свою мысль тем, что «Грибоедов в своих кавказских путевых записях не раз упоминает имя Бакиханова, причем часто в связи с литературными проблемами», и «поэт Топчибашев был адъюнкт-профессором персидского языка Петербургского университета. С его помощью Грибоедов изучал восточные языки» (18, с. 111). Далее автор выискивает следы влияния грибоедовской комедии в творчестве писателей Азербайджана, заявляя, что он имеется и в комедии М.Ф.Ахундова «Молла-Ибрагим-Халил», и в трагедии А.Ахвердиева «Несчастный юноша».

Исследования азербайджанских ученых по затрагиваемой проблеме, со временем способствующие пополнению исторических фактов, дают возможность опровергнуть существовавшие односторонние и стереотипные оценки личности Грибоедова и позволяют говорить о гуманистической направленности его миссии как государственного деятеля и человека. Отмеченные исследования, посвященные дипломатической деятельности А.С.Грибоедова, позволяют прийти к выводу, что оставленные русским дипломатом ценные документы подтверждают необоснованность притязаний армян на наши земли.

ЛИТЕРАТУРА

1. Грибоедов А.С. «Горе от ума» / Составление, вступительная статья, комментарии Э.Л.Безносова. М.: Дрофа, 2003, 224 с.
2. <http://www.griboedov.net/bio.shtml> Из биографии А.С.Грибоедова.
3. <http://www.griboedow.net.ru/lib/sa/author/100002> Из воспоминаний Мальцева.
4. Бакиханов А.А. Сечилмиш ясярляри / Тяртиб едани, фарс дилиндян тяржцмяляр, мцгяддимя, гейд вя шящрлярин мцяллифи Мяммядаба Султанов. Баку: Аврасийа Пресс, 2005, 488 с.
5. Шамилов С. Дела твои бессмертны. «Литературный Азербайджан», 1974, № 6, с. 100-105
6. Садыхов М. А.С.Грибоедов в Азербайджане. «Литературный Азербайджан», 1979, № 2, с. 118-121

7. Ящмядов Т.М. Азәрбайжан топонимикасынын ясаслары. Баку: Университет няшриййаты, 1991, 312 с.
8. Грибоедов А.С. «Горе от ума». Письма и записки. Баку: Маариф, 1989, 401 с.
9. Садыхов М. А.С.Грибоедов в Азербайджане. «Литературный Азербайджан», 1979, № 2, с. 118-121
10. Садыхов М.З. Русские писатели об Азербайджане. Русско-азербайджанские литературные связи первой трети XIX века. Баку: Гянджлик, 1970, 144 с.
11. Якубова М. В ответе перед будущим. «Литературный Азербайджан», 1990, № 5, с. 122-124
12. Гулиев Г. Смерть дипломата, или к истокам конфликта в Карабахе. «Литературный Азербайджан», 1995, № 1-6, с. 102-140
13. Ревякин А.И. История русской литературы XIX века. Первая половина. М.: Просвещение, 1977, 559 с.
14. Иванов Р.Н. Оборона Баязита: правда и ложь. М.: Герои отечества, 2005, 224 с.
15. Ениколопов И.К. Грибоедов и Восток. Ереван: Айастан, 1974, 158 с.; Грибоедов и Восток. Баку: Азербайджан, 1998, 184 с.
16. Гулиев Г. А.С.Пушкин, А.С.Грибоедов и Азербайджан. «Литературный Азербайджан», 1999, №4-6, с. 33-36
17. Долгополов Л.К., Лавров А.В. Грибоедов в литературе и литературной критике конца XIX – начала XX века / Грибоедов А.С. Творчество. Биография. Традиции. Редактор С.А.Фомичев. Ленинград: Наука, 1977, с. 109-130
18. Якубова М. Еще в начале века. «Литературный Азербайджан», 1984, № 12, с. 111-112

XÜLASƏ

Hüseyn Adıgözəlov

“A.S.QRİBOYEDOV VƏ AZƏRBAYCAN” PROBLEMİNƏ MÜASİR BAXIŞ

Məqalədə rus şairi A.S.Qriboyedovun diplomatik fəaliyyəti onun məktubları, gündəlik qeydləri, rəsmi raportları əsasında araşdırılır. Problemlə bağlı rus və Azərbaycan ədəbiyyatşünaslarının, alim və tarixçilərinin fikirləri təhlilə cəlb edilir, ümumiləşdirmələr aparılır.

Mövcud tarixi-filoloji faktlara istinadən rus və Azərbaycan cəmiyyətində A.S.Qriboyedova qarşı ziddiyyətli münasibətin səbəb və motivləri aydınlaşdırılır. Türkmənçay müqaviləsinin bağlanmasıdan sonra ermənilərin Azərbaycanın Naxçıvan və Dağlıq Qarabağ bölgələrinə köçürülməsində rus diplomatının rolu tarixi faktlar və mənbələr əsasında müəyyənləşdirilir.

A.S.Qriboyedovun müxtəlif rəsmi şəxslərə və instansiyalara ermənilərin ilk dəfə buraxıldıqları Azərbaycan torpaqlarına yiyələnəcəklərindən narahatlığını bildirən müraciətlərinin təhlili onu deməyə əsas verir ki, o, ermənilərin İrandan Qarabağa köçürülməsinin təşkilatçısı olmamışdır.

SUMMARY

Huseyn Adigozalov

A MODERN LOOK AT THE PROBLEM "A.S.GRİBOYEDOV AND AZERBAIJAN"

The article examines the diplomatic activity of the Russian poet A.S. Griboyedov on the basis of his letters, diaries and official reports. Opinions of Russian and Azerbaijani scientists and historians on the problem are analyzed and generalized.

Referring to the existing historical and philological facts, the reasons and motives of the contradictory attitude to A.S. Griboyedov in Russian and Azerbaijani society have been clarified. The role of the Russian diplomat in the resettlement of Armenians to the Nagorno-Karabakh region of Azerbaijan after the signing of the Turkmenchay Treaty is determined on the basis of historical facts and sources.

The analysis of A.S. Griboyedov's appeals to various authorities and instances expressing concern that the Armenians would occupy the Azerbaijani lands where they were resettled for the first time suggests that he was not the organizer of the resettlement of Armenians from Iran to Karabakh.

UŞAQ ƏDƏBİYYATI VƏ YAZILAN ƏSƏRLƏRİN DİLİ

Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının tarixi çox qədimdir. Azərbaycan ədəbiyyatı yarandığı gündən uşaq ədəbiyyatı da onun tərkib hissəsi kimi yaranmış bu günümüzdə kimi gəlib çatmışdır. Uşaqlar üçün yazılmış əsərlərin süjeti sadə, dili aydın və xəlqi olmalıdır ki, bağça və məktəb yaşlı uşaqların nitqlərinin, bədii zövqlərinin və dünyagörüşlərinin inkişafına kömək etsin. Ana dilində yalnız dərsləklər deyil, sinifdən xaric oxu üçün kitabların yazılması qayğısına da qalmalıyıq. Biz pedaqoq alimlər bu sahədə olan ziyalılar şairlər, yazıçılar necə yazmaqla yanaşı, həm də nə yazmaq, hansı janrda yazmaq barədə düşünməli, eyni zamanda uşaq ədəbiyyatının bütün əhatə və çalarlığı ilə inkişaf etdirməliyik. Ana dilimizdə yazılmış dərs vəsaitlərinə baxsaq, görərik ki, primitiv nüanslara uşaqlar daha maraqlı göstərmir. Çünki uşaqlar dövr-zamanla ayaqlaşaraq çox irəlidədirlər. Bu gün uşaq dərsləklərinə baxsaq, görərik ki, uşaq nəyi öyrənir? Və biz nəyi verirək uşağa?

Acar sözlər : ədəbiyyat, uşaq, nitq, şair, əsər

Key words: literature, children, speech, poet, work

Ключевые слова: литература, дети, речь, поэт, произведение

Uşaq ədəbiyyatında yeni dil, yeni estetika, yeni baxış və ifadə qatına adlama prosesi müstəqillik dönməsinin payına düşür. Uşaqlarımızda milli müəyyənlik, milli düşüncə və eyni zamanda ana dilimizə sevgi formalaşdırmaq istəyi, ücrəngli bayrağımız, himnimizlə öyünmək, Vətən, hür, azadlıq duyğulu mətnlərin daha çox üstünlük təşkil etməsi, çağdaş uşaq ədəbiyyatının aparıcı istiqaməti olmalıdır.

Uşaq ədəbiyyatı uşaq şüuruna nitqlər yolu ilə daxil olur. Uşaqlar üçün yazılan bədii əsərlər ana dilində qələmə alınmalı, azyaşlı və yeniyetmə oxucuların yaş səviyyələri, milli xüsusiyyətləri və anlama qabiliyyətləri nəzərə alınmalıdır. Uşağın daxili duyğularını, sevincini, əzablarını, psixoloji-ruhi yaşantılarını bütöv şəkildə ortaya qoyan əsərlərə ehtiyacımız böyükdür. Bu problem bütün dövrlərdə olduğu kimi, bu gün də aktual olaraq qalmaqdadır. Uşaq ədəbiyyatının keçdiyi yol, inkişaf qanunauyğunluğu, mövzu və problem dairəsi haqqında çox bəhs edilib. Bəs bu gün çağdaş uşaq ədəbiyyatının problemləri, mövzu dairəsi nədir, hansılardır?

Hazırda Azərbaycan uşaq ədəbiyyatımız özünəməxsus inkişaf yolu keçməkdədir. Uşaq ədəbiyyatı dünyası öz mövzuları və süjetləri, fərqli qəhrəmanları, dili və üslubu olan bir ədəbiyyat kimi inkişaf edir. Müstəqillik dövründə Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının bir neçə yaradıcı nəslə böyük ədəbiyyat meydanında öz sözünü deməkdədir. Qarabağ faciəsi, işğal olunmuş yurd yerlərimizin, şəhid olan oğullarımızın obrazı, onların vəsfi, tərənnümü, bir də dünyanı bürüyən texnoloji sivilizasiyanın uşaq baxışlarında dərkə. Diqqət eləsək, görərik ki, elə bizim müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatını qapsayan mövzulardır. Xalqın və millətin taleyində elə taleyüklü məqamların ifadə, vəsf, tərənnüm anı gəlir ki, bütün ədəbiyyatın ruhu, ovqatı eyni amala, eyni məramla qulluq etmiş olur.

XX əsrin əvvəllərində maarifpərvər ziyalıları - müəllim və yazıçıları uşaq mətnləri yazmağa təhrik edən səbəblərdən biri də məktəblərdə şagirdlərin mütaliəsi üçün qıraət kitablarının yoxluğu idi (2.s,45). Ona görə maarifpərvər yazıçılar ana dilində yalnız dərsləklər deyil, sinifdən xaric oxu üçün kitabların yazılması qayğısına da qalırdılar. Bu ziyalıları uşaq ədəbiyyatının bütün əhatə və çalarlığında inkişafı düşündürürdü. Yəni necə yazmaqla yanaşı, həm də nə yazmaq, hansı janrda mətn meydana qoymaq barədə narahatlıqlarını izhar edirdilər. Yalnız uşaq şeirləri, təmsillər, nağıllar deyil, həm də güclü hekayələrin yazılması onları düşündürən səbəblər idi.

Yeni tipli məktəblərin meydana çıxması, ana dilində dərslək və dərs vəsaitlərinin yaranması, maarifçilik dalğasının geniş intışarı, mətbuat şəbəkəsinin genişlənməsi, xüsusilə uşaqlar üçün jurnalların nəşrə başlaması - bütün bunlar uşaq ədəbiyyatının inkişafına təkan verən amillər idi.

(7.s,35). Bütöv bir ziyalı zümərəsinin milli təəssübkeşliyi sayəsində yaradılan uşaq ədəbiyyatı məhz sağlam və təməlli başlanğıcdan nəşət tapdığı üçün bu gün də yaşama və var olma gücündədir. Bütün sahələrdə olduğu kimi, uşaq ədəbiyyatına münasibətdə də kəmiyyət dərəcəsi keyfiyyətə nisbətən qat-qat artıq olan bir durumda yaşayırıq.

Azərbaycan çocuk edebiyatının zəngin bir tarixi vardır. Bu edebiyat her zaman yazarları, şairləri, tərbiyəçiləri, pedaqoqları, edebiyatşünasları düşündürmüşdür. (6.s,73) Çocuq edebiyatı küçüklerin, orta yaş çocukların, genclerin dünyagörüşlərinin yükselişinde ilgi alanlarının büyümesinde ahlak ve meneviyyatının gelişmesinde ve nihayet bedii zövqünün cilalanmasında çocuq edebiyatının rolü çok büyüktür.

İstiqlaliyyət devrinin talebine uyğun olaraq milli mənafeələr mövkeyindən Azərbaycancılıq, Türkcülük mefkuresi zemininde kurulması günü en önemli meselelerindendir. Çocuk edebiyatı XIX asırdan sistemli olarak bir elm kimi öğrenilse de demek lazımdır ki, genel edebiyatın dahil hissəsi kimi ta eski zamanlardan bu günümüzedek büyük bir yol kat etmiş, çocuq edebiyatının gelişmesinde ve ideya estetik tərbiyesinde mühim rol oynamışdır. Uşaq ədəbiyyatı uşaqları zəngin mənəvi və estetik zövqə malik, zəmanəsinin ən humanist biliklərinə yiyələnən yetkin bir insan kimi tərbiyə etməlidir. Bu insan öz xalqının mübarizələrlə zəngin tarixi keçmişinə dərinləndən bələd olmalı, bu günün tələb etdiyi ideallarla ayaqlaşmağı bacarmalı, vətənpərvərlik və vətəndaşlıq ideyalarını hər şeydən uca tutmalıdır.

Uşaq ədəbiyyatı uşaqları zəngin mənəvi və estetik zövqə malik, zəmanəsinin ən humanist biliklərinə yiyələnən yetkin bir insan kimi tərbiyə etməlidir (7.s,38). Bu insan öz xalqının mübarizələrlə zəngin tarixi keçmişinə dərinləndən bələd olmalı, bu günün tələb etdiyi ideallarla ayaqlaşmağı bacarmalı, vətənpərvərlik və vətəndaşlıq ideyalarını hər şeydən uca tutmalıdır. Ana dilini qoruyub saxlamaq və uşaqlara sevdirmək Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının ən böyük tarixi nailiyyətidir. Əsl uşaq ədəbiyyatı - ən yaxşı ana dili dərslidir. Vətənpərvərlik - uşaq ədəbiyyatının canı və ruhudur. Uşaq ədəbiyyatı Azərbaycan ədəbiyyatının əbədi Vətəniyyəsidir. Sadə və aydın ana dilində yazılmış və vətənpərvərlik üstündə köklənmiş Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı xalqımızın müstəqil dövlətçilik uğrunda mübarizəyə hazırlanmasına şəərəflə xidmət etmişdir.

Yazıcılar Birliyində də mütəmadi keçirilirdi uşaq ədəbiyyatına dair müşavirələr. Müxtəlif yaradıcılıq müşavirələri keçiriləndə uşaq ədəbiyyatı da həmişə diqqət mərkəzində olurdu.

Azərbaycanda nəşr olunan uşaq jurnalları da "Günəş", "Göyərçin", "Göy qurşağı" və s. jurnallar uşaq ədəbiyyatı anlayışını, bilavasitə uşaqlar üçün yazılan, bədii, elmi-bədii və elmi-kütləvi əsərləri özündə birləşdirən yaradıcılıq sahəsi olsa da, yalnız bunlarla məhdudlaşmır (3.s,57). Buraya, həmçinin böyüklər üçün yazılan, lakin uşaqların da mütaliə edə biləcəyi əsərlər də daxil edilə bilər. Bu əsərlər uşaqların mənəvi, əxlaqi və estetik tərbiyəsində, dünyagörüşlərinin genişlənməsi və formalaşmasında əsaslı rol oynayır.

Uşaqların böyük həyata hazırlanmasını uşaq ədəbiyyatı olmadan təsəvvür etmək mümkün deyildir. Bu məqamda uşaq ədəbiyyatı övladlarını yaşdan-yaşa, addım-addım irəli aparmaq, düşündürmək, tərbiyə etmək vəzifələrini yerinə yetirən valideynlərin də işini həyata keçirir. Uşaq ədəbiyyatı uşaqlığın bütün mərhələlərinin bələdçisi və sükançısıdır. Bir sözlə, uşaq ədəbiyyatı əsl məktəb, uşaq yazıçısı isə ən yaxşı müəllimdir (1.s,28). Ən kamil uşaq əsərləri ən çox yadda qalan dərslərdir. Uşaqların ətraf aləm haqqındakı ilkin təəssüratları ailə mühitində formalaşmaqda olan tərbiyəvi keyfiyyətlərin üstünə gəlir və onu daha da zənginləşdirir. Bağça dövrü - məktəbəqədər tərbiyə isə uşaqların ailədə və ətraf aləm vasitəsilə əxz etdikləri məlumatları, ilkin bilgiləri, öyüdləri cəmləşdirməklə bərabər, həm də onlara bədii əsərlər, mahnı və musiqi ilə əlaqədar əlavə biliklər verərək onları məktəbə hazırlayır. Bağçalar uşaqların ilk şeir, hekayə və mahnı məktəbləri funksiyalarını həyata keçirir. Ona görə də bağça tərbiyəsi uşaq aləminin formalaşdırılmasında mühüm mərhələdir (5.s,15). Nə qədər çətin olsa da, sovet dövründə də uşaq ədəbiyyatımız ciddi bir inkişaf yolu keçmişdir. Sovet ideologiyasının təsiri ilə yaranan uşaq ədəbiyyatı nümunələri ilə bir sırada, bu dövrdə Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının xəzinəsinə əbədi olaraq daxil olmuş şeir və hekayələr yazılıb nəşr edilmişdir.

Yekun olaraq söyləmək lazımdır ki, bu gün uşaq ədəbiyyatının inkişafı problemi, vəziyyəti,

ümumiyyətlə, əldə olunan son nailiyyətlər də araşdırılıb tədqiq edilməli, üzə çıxarılmalı yeni nəsillə çatdırılmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Aslanov E. El-oba oyunu, xalq tamaşası. Bakı: 1984
2. Azərbaycan folkloru antologiyası, Naxçıvan folkloru (tərtib edənlər T.Fərzəliyev, M.Qasımlı). Bakı: 1994
3. Azərbaycan folkloru. Məktəblər üçün seçmələr (Tərtib edəni və ön sözün müəllifi B.Abdulla). Bakı, 2005.
4. Babayev İ., Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı: 1970
5. Xəlil Z. Əsərləri, I c. Uşaqlar üçün şeirlər. Bakı: 2008
6. Xəlil Z. Uşaq ədəbiyyatı və folklor. Seçilmiş əsərləri, VI c. Bakı: 2008
7. Məmmədova T. Uşaq folklorunun toplanması, nəşri və öyrənilməsi tarixindən, Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. VI kitab. Bakı: 1981

SUMMARY

N.Ismayilova

LANGUAGE OF CHILDREN'S LITERATURE AND WRITTEN WORKS

The history of Azerbaijani children's literature is very old. Children's literature has been a part of Azerbaijani literature since its inception. The plot of works written for children should be simple, clear and popular, to help develop the speech, artistic tastes and worldviews of kindergarten and school-age children. We need to take care not only of textbooks in the native language, but also of writing books for reading outside the classroom. We, pedagogical scientists, intellectuals, poets and writers in this field must think not only about how to write, but also about what to write, in what genre, and at the same time develop with all the scope and shades of children's literature. If we look at the textbooks written in our native language, we can see that children are no longer interested in primitive nuances. Because children keep up with the times and are far ahead. If we look at children's textbooks today, we can see what the child is learning. And what do we give the child?

РЕЗЮМЕ

Н.Исмаилова

ЯЗЫК ДЕТСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ И ПИСЬМЕННЫХ РАБОТ

История азербайджанской детской литературы очень древняя. Детская литература является частью азербайджанской литературы с момента ее зарождения. Сюжет произведений, написанных для детей, должен быть простым, понятным и популярным, помогать развивать речь, художественные вкусы и мировоззрение детей детского и школьного возраста. Нам нужно позаботиться не только об учебниках на родном языке, но и о написании книг для чтения вне школы. Мы, ученые-педагоги, интеллектуалы, поэты и писатели в этой области, должны думать не только о том, как писать, но и о том, что писать, в каком жанре, и при этом развиваться со всем размахом и оттенками детской литературы. Если мы посмотрим на учебники, написанные на нашем родном языке, то увидим, что детей уже не интересуют примитивные нюансы. Потому что дети идут в ногу со временем и далеко впереди. Если мы посмотрим на детские учебники сегодня, мы увидим, что ребенок учится. А что даем ребенку?

BƏDİİ DİL VƏ KÖHNƏLMİŞ SÖZLƏR

Bədii üslub dildə işlənməyən və ya az işlənən sözlərə də yer verir. Bu baxımdan, köhnəlmiş sözlər diqqəti cəlb edir. Həmin sözlərin işlənmə məqamları və tezliyi fərqlidir. Elə köhnəlmiş sözlər vardır ki, çox işlənməsi ilə yadda qalır, eləsi də vardır ki, təsadüfən ona müiraciət edilir. Ümumiyyətlə, köhnəlmiş sözlərin özünü də iki qrupa ayırmaq olar:

- 1. Aktiv arxaik sözlər.*
- 2. Passiv arxaik sözlər.*

Məlumdur ki, köhnəlmə prosesi təkcə milli sözlərlə məhdudlaşmur, o, alınmaları da əhatə edir və köhnələn sözlər içərisində alınmalar daha çoxdur. Bədii üslub göstərir ki, dildə təkcə əsas nitq hissələri köhnəlmir, köməkçi sözlərin də köhnəlmə faktları vardır. Dildə həmişə məişətlə bağlı köhnəlmiş sözlərlə qarşılaşmaq mümkündür. Məqalədə həmin məsələlərdən danışılır və göstərilir ki, köhnəlmiş sözlərin maraqlı dil və üslub xüsusiyyətləri vardır.

Məqalədə müxtəlif şairlərin işlətdiyi köhnəlmiş sözlər araşdırılır və təhlil olunur. Müqayisələrdən istifadə edilərək köhnəlmiş sözlərin işlənmə məqamları göstərilir.

Açar sözlər: *dil, söz, arxaizm, üslub, leksika*

Key words: *language, word, archaism, style, vocabulary*

Ключевые слова: *язык, слово, архаизм, стиль, лексика*

Dilimizdə işlənmə dərəcəsi aşağı düşsə də və ya aktiv leksikanı tərk etsə də, köhnəlmiş sözlər bədii üslubda qorunub saxlanır. Bu baxımdan, “hamı” sözü diqqəti cəlb edən leksik-qrammatik vahidlərdəndir. Hazırda o, qeyri-müəyyən əvəzlik kimi işlənsə də, əvvəllər “bütün” təyin əvəzliyi kimi fəal olmuşdur. Dilimizdə həmin sözün əvəzinə “cümlə” leksik vahidinin də işlənməsi məqamları vardır. Hazırda həmin mənada himnimizin mətnində də özünü mühafizə edir:

Namusunu hifz etməyə
Cümlə gənclər müştaqdır.

“Cümlə” əvəzliyi tarixi qrammatikamızda fəal mövqeli olsa da, XX yüzilliyin 20-30-cu illərindən sonra işlənmə fəallığını itirmişdir. Lakin həmin yüzilliyin sonlarında o, bədii dilimizdə yenidən “fəallaşmışdır”:

Mən səhrayam... sən vahəsən,
Sərab vahəm sənə qurban.
Əlimçatmaz ilahəsən,
Cümlə aləm sənə qurban (Qabil, 2004 , 94).

“Bütün” təyin əvəzliyinin sinonim variantı olan “cümlə” sözü bəzən “hamı” qeyri-müəyyən əvəzliyinin mənasında işlənir və onun kimi mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edir:

Düşdünsə də öldür özünü yolda dumana,
Həştad fanar as, cümləsi əlvan əlindədir (Qabil, 2004 , 99).

Sözügədən leksik-qrammatik dil vahidinin mürəkkəb sözün tərkib hissələrindən biri kimi işləndiyi məqamlar da vardır:

Yanımda yoxdusa dost-aşna...
Təkəm – tənhayam...
Dövrəmə cümlə-cahan
Cəm olsa da, olmasa da... (Qabil, 2004 , 159).

XX yüzilin əvvəli Azərbaycan ədəbi dili tarixində mürəkkəb bir dövr hesab olunur. Ədəbi dil müstəvisində mübahisələr dövrü kimi tarixə düşən həmin mərhələ dilimizə bir tərəfdən Osmanlı

türkcəsinin, digər tərəfdən ərəb-fars dilinin təsiri ilə xarakterikdir. Həmin dövrdə ədəbi dil ilə məişət nitqi müqayisə edilir, bir sıra mətbuat orqanları üz-üzə qoyulur və “ədəbi dil yaratmaq” cəhdi meydana çıxır. Həmin dövrdə dilimizə bir sıra “qohum alınmalar” girir ki, onların bəziləri indi köhnələrək dilimizdən çıxmışdır. Ona görə də bizdən o qədər də uzaq olmayan XIX yüzilin sonu, XX yüzilin əvvəlində mövcud olan dil faktları ilə çağdaş vahidləri müqayisə etdikdə bir sıra ayrıntılara rast gəlirik.

Dildə elə faktlar vardır ki, hər hansı bir tarixi dövərdə meydana çıxır, sonra ümumişləklilik dərəcəsi qazanaraq normativləşir. Lakin elə söz və ifadələr də olur ki, yalnız işləndiyi dövrün dil faktına çevrilə bilər, sonrakı dövrlər üçün normativləşə bilmir.

“Qılmaq” feli qədim zamandan həmin dövrə qədər işləkliyi qoruyub saxlamışdır. Maraqlıdır ki, XX yüzilin əvvəlində “qılmaq” sözü həm əsas, həm də köməkçi feil kimi işlənmişdir. Çağdaş dilimiz üçün normativliyini itirsə də, bu sözün qədim türkcənin ümumi vahidi olması şübhəsizdir. Hazırda aktiv leksikadan sayılmasa da, o, “namaz qılmaq” və “çarə qılmaq” feillərinin komponenti kimi qalmaqdadır. Bu söz əvvəlki fəal funksiyasını itirsə də, türk dilində köməkçi feil kimi indi də işlək səviyyədədir. Sözügedən dövrün səciyyəvi faktlarından biri birinci şəxsin cəminə aid olan şəxs şəkilçisi *-iq* əvəzinə *-iz* işlənməsidir. Bu fakt da bir zaman Azərbaycan ədəbi dili üçün səciyyəvi olmuşdur. XX yüzilin əvvəlində “bilmək” sözünün iştirakı ilə yaranan və “bacarmaq” anlamı daşıyan, iki, bəzən də üç sözdən ibarət olan və ayrı yazılan feillərin inkarının türk dilində olduğu kimi işlənməsi fərqli əlamətlərdən biri kimi diqqəti cəlb edir ki, bu əlaməti bəzən indi də bədi dildə müşahidə etmək olur:

İndi İrənlilərin qəm ötəməz yanından,
Keçəcəklər kişilər millət üçün canından (Sabir, 2004, 197).

Burada “ötə bilməz” tərkibi feilin “ötəməz” şəklində işlənməsi çağdaş türk dilinin xas əlamətlərindəndir.

Dildəki köhnəlməkdə olan sözlərdən istifadə Sabirdən sonrakı dövrün ədəbi idlində də müşahidə olunur. S.Vurğunun dilində elə faktlar tapmaq mümkündür ki, onlar XX yüzilin Osmanlı ədəbi dil normalarını əks etdirir.

Varsın məni okşamasın gözəllərin kılığı,
Neyləyirəm bir aşkı ki, onun var ayrılığı (Səməd Vurğun, 2005, 138).

Burada “qılıq” əvəzinə “kılıq”, “eşq”əvəzinə “aşk” sözlərinin işlənməsi türk dili təsirinin nəticəsidir.

Köhnəlmiş sözlər üslubiyatda əhəmiyyətli dil vahidlərindən biridir. Onlar maraqlı üslub özəlliklərinə malikdir. Bəzən ədəbi dildə təkrarın qarşısını almaq, estetik zövq yaratmaq baxımından bu sözlər xüsusi mövqeyə malikdir. Bu mənada, Z.Yaqubun, S.Rüstəmخانlının, Ə.Muxtaroglu, X.Kərimli və digər bir sıra şairlərin dil-üslub keyfiyyətləri diqqəti çəkir. Şairin dilindəki “cuna” sözü arxaikləşən dil vahidlərindən olsa da, zəngin qafiyələrin yaranmasında ondan uğurlu bədi fakt kimi istifadə edilmişdir:

Qulağın sırğası, saçın cunası,
Barmağın üzüyü, əlin xınası,
Elin yaraşığı, gölün sonası,
Dedi: - Gözəldimi?
Dedim: - Gözəldi! (Zəlimxan Yaqub, 2006, 25).

Məlumdur ki, dilimizdə qədim əkinçilik alətlərinin adını bildirən sözlərin çoxu hazırda işləkliyi itirərək arxaik plana keçmişdir. “Xış” sözü belə vahidlərdəndir ki, çağdaş poetik dilimizdə ona müraciət faktları vardır:

Əl açar, sevginin əli utanmaz,
Xırmanı iş görər, vəli utanmaz,
Yiyəsi utanar, dəli utanmaz,
Dəli olmağıma bir addım qalır (Zəlimxan Yaqub, 2006, 31).

“ÇAĞDAŞ AZƏRBAYCAN DİLİNİN MÜASİR PROBLEMLƏRİ”
MÖVZUSUNDA RESPUBLİKA ELMİ KONFRANSI

Məişət əşyalarından yun əyirmək üçün istifadə olunan əşya kimi “cəhrə” sözü bir zaman aktivliyi ilə seçilən leksik-qrammatik vahidlərdən olmuş, sonra isə texnikanın inkişafı nəticəsində sıxışdırılmağa məruz qalmışdır. Z.Yaqubun dilində frazem səciyyəli “zamanın cəhrəsi” söz birləşməsinin tərkibində həmin sözdə rast gəlirik:

İlmə-ilmə toxunub yaşıl ağa sarılar,
Gül çəmənə, şəh düzə, qaya dağa sarılar,
Yun əyrilib ip olar, sap yumağa sarılar,
Düyçələr dolub çıxar zamanın cəhrəsindən (Zəlimxan Yaqub, 2006, 57).

Bundan başqa, həm özü, həm də ifadə etdiyi leksik vahidi köhnəlib istifadədən çıxan əşya – sərnic, işlənmə dairəsi daralan “nehrə” sözləri yenidən şairin dilinə gətirilmişdir:

Sərnici dolub-boşalıb,
Nehrsi çalxanasıydı .

Şairin dilində istifadədən çıxmış əşya və sözlərdən olan “səhəng” dil vahidi də maraqlı arxaik faktlardandır

Bir zaman məişətdə istifadə edilən, daha sonra köhnələn leksikaya keçən geyim növlərinin çoxu indi işlənmir. Onlardan “çuxa” sözü çağdaş ədəbi-bədii dilə gətirilən arxaik sözlərlə müqayisədə sözlərlə əhatə dairəsinin nisbətən genişliyi ilə tanınır:

Sallanıram çuxasından,
Yapışıram yaxasından,
Zamanı saxlamaq olmur,
Vaxt axar suymuş, sən demə (Zəlimxan Yaqub , 2006, 223).

Çağdaş ədəbi dilimiz üçün arxaikləşən dil vahidlərindən biri də “cığa” sözüdür. XX yüzilliyi qədər fəal mövqeyə malik olan həmin leksem yavaş-yavaş köhnəlmə prosesinin təsirinə məruz qalmışdır. Lakin Z.Yaqubun dilində o, yenidən “dirilmişdir”:

Gözüm gözəlliyin həsrəti, acı,
Gözəllər başımın cığası, tacı.
Sən Allah, o bəndə, mən tamaşaçı,
İlahi, min şükür yaratdığma! (Zəlimxan Yaqub, 2006, 50).

Qədim abidələrin dili daxil olmaqla XX yüzilə qədər dilimizdə bol-bol işlənən “varmaq” feili bədii üslubu tamamilə tərk etməmiş, aktivliyini azaltsa da, ona müraciət halları diqqəti cəlb edir:

Eşqi başa tac bilib,
Hər dərdə əlac bilib,
Sevgini merac bilib
Göylərə varan mənəm (Sabir Rüstəmxanlı, 2004, 63).

Sabir Rüstəmxanlının dilində də eyni dil faktoruna rast gəlirik:

Başqa bir yolum qalmır – varıb çıxıb getməkdən,
Düşmənlərin yerinə dostları göynətməkdən (Sabir Rüstəmxanlı, 2004, 298).

“Yey” dilimizdəki “yaxşı” sözünün arxaikləşmiş formasıdır. Fikrimizcə, bu söz qədim və çağdaş türk dilindəki “iyi” sözünün fonetik dəyişməyə məruz qalmış variantıdır. O həm kök şəklində, həm də leksik şəkilçilərlə formalaşan dil vahidi kimi bədii dilimizi indi də tərk etməmiş, bəzən poetik əsərlərdə ondan üslub məqsədi ilə istifadə edilmişdir:

Yaddan çıxıb yaxşıllığı, yeyliyi,
Əldən gedib sultanlığı, bəyliyi.
Götürəmmir gədəliyi, səyliyi,
Düşmənidə düşmənlərə əyilən,
Nəymiş, Allah, bu Borçalı deyilən? (Zəlimxan Yaqub, 2006, 74-75).

Ədəbi dilin bədii üslubunda diqqəti çəkən köhnəlmiş sözlərdən biri də milli mənşəli “suç” sözüdür ki, öz yerini alınma mənşəli “günah” sözünə versə də, indi ondan istifadə faktları vardır:

Günahlar yuyulmaz göz yaşlarıyla,
Sanma, su günahı yuyub aparır.
Hər kəs öz suçunu, öz günahını
Qara tabutuna qoyub aparır (Zəlimxan Yaqub, 2006, 84).

Maraqlıdır ki, “suç” sözü digər arxaikləşmiş dil vahidlərindən çağdaş dövrümüzdə işlənmə fəallığı ilə seçilir:

Bay olmasın, qarı düşmən bay oldu,
Çox ömürlər nisgillərə pay oldu (Zəlimxan Yaqub, 2006, 97).
Ən böyük düşmənsən özün-özünə,
Suçu nə məndə gör, nə də xalqında (Zəlimxan Yaqub, 2006, 107).

Ümumiyyətlə, Z.Yaqubun dilində “suç” sözü “günah” sözünü üstələyərək ondan çox işlənmişdir. Onun əsərlərindən biri “Suç mənim” adlanır :

Aldanmışam sərvətinə dünyanın,
Ömrüm-günüm yalan mənim, puç mənim.
Nahaq yerə yaxasından yapışdım,
Taqsır mənim, günah mənim, suç mənim (Zəlimxan Yaqub, 2006, 107)

Naxçıvanlı şair Ə.Muxtaroğlu dilində də “suç” sözü işlənmə dərəcəsi ilə seçilən vahidlərdəndir. Ümumiyyətlə, şairin dilində köhnəlmiş sözlərin özünəməxsus üslub keyfiyyətləri vardır. Bu baxımdan, “suç” (günah), “təknə” (çörək qabı), “cələ” (tələ) və s. arxaikləşmiş sözlər diqqəti çəkir:

Bilməm, *suçum* nədir? Xeyir yad etməz,
Şər düşüb arxamca qaralar məni.
Yağrı rəva bilməz, bunu yad etməz;
Ağ gün dəftərindən qaralar məni (Muxtaroğlu Ə. 1997, 64).

Azərbaycan dilində feilin qeyri-qəti gələcək zamanının inkarında r-z əvəzlənməsi kimi dil hadisəsi vardır. Lakin bu, birinci şəxsin tək və cəminə aid deyil. Kalın tarixi qrammatikamızda bu əvəzlənmə birinci şəxsə də aid olmuş, XX yüzilliyin əvvəlindən başlayaraq arxaikləşmə mərhələsinə girmişdir. XX yüzilin 20-ci illərinə qədər bədii və publisistik dildə fəallığını qorusa da, tədricən passivləşmişdir. Z.Yaqubun dilində həmin hadisənin (feilin inkar şəklində fərqi) yenidən feillərə tətbiqini müşahidə etmək mümkündür:

Daha bir də gəlməzəm ki, gəlməzəm.
Çiçək oldum, çəmənimi böldülər,
İnsan oldum, bədənimi böldülər,
Çox da mənim Vətənimi böldülər,
Mən özümü bölməzəm ki, bölməzəm (Zəlimxan Yaqub, 2006, 95).

Feillərdə indiki zamanda -ır⁴ morfoloji əlamətinin tərkibindəki samitin düşməsi faktı arxaikləşmə hadisəsidir. Belə faktla XX yüzilin əvvəlindən sonra qarşılaşırıq. Cənub Azərbaycanında fəal mövqeli olan və feilin indiki zamanını ifadə edən -i⁴ şəkilçisinə Z.Yaqubun dilində yenidən rast gəlirik:

Oğul toyu, qız toyu,
Yol gəlir illər boyu,

Yaşamaqdan kim doyu?
Vaxtsız döymə qapını (Zəlimxan Yaqub, 2006., 108).

“ÇAĞDAŞ AZƏRBAYCAN DİLİNİN MÜASİR PROBLEMLƏRİ”
MÖVZUSUNDA RESPUBLİKA ELMİ KONFRANSI

Hazırda dilimiz üçün arxaik plana keçən ümumtürk vahidlərindən biri də çağdaş Türkiyə türkcəsi üçün yüksək dərəcədə səciyyəvi olan “yapmaq” feilidir. Türk dilində hazırda çox sayda işlənən bu feil XX yüzilə qədər bizim dilimizdə də aktiv olmuş, lakin indi yalnız “çörək yapmaq” ifadəsinin tərkibində qorunub saxlanılır. Bədii dil isə onun yenidən işlənməsinə cəhd edir.

“Xəlil Rzaya ağı” 162-166) əsərlərində “yapmaq” feilinin müxtəlif formalarda işlənməsini görürük:

Heyrət ilə qeyrəti yoğurdular, yaptılar,
Bu ölümlü dünyada bir ölməzlik tapdılar (Zəlimxan Yaqub, 2006, 142).

Könülləri yapanıydın,
Köhlənini çapanıydın.
Xəzinələr tapanıydın
Alındakı tərdə Xəlil! (Zəlimxan Yaqub, 2006, 163).

Örnəklərdə feilin şühudi keçmiş zaman əlaməti və “idi” hissəciyi ilə işlənən “yapmaq” sözü Z.Yaqubun dilində işlənmə dairəsinin nisbətən genişliyi ilə diqqəti çəkir:

Bu torpaqdı, hey yoğrular, yapılar,
Hər qarışı məbəd kimi öpülər,
Haqqın sözü cərgələnər, səpilər,
İnsaf bitər, iman bitər, din bitər,
Bu torpağa qan damlatsan, can bitər! (Zəlimxan Yaqub, 2006, 181).

Şairin dilində sözügedən leksik-qrammatik vahidin “qurmaq, düzəltmək” anlamında işlənməsi məqamları da vardır:

Çox qayalar çapasıyıq,
Çox qalalar yapasıyıq.
Axır bir gün tapasıyıq
Haqqı axtara-axtara (Zəlimxan Yaqub, 2006, 184).

Burda belə qurulur,
belə yapılır yapı,
Bir mənzilə iki yol,
Bir evdə iki qapı (Zəlimxan Yaqub, 2006, 217).

Şairin dilində “yapmaq” feilinin məcazi anlamda işlənməsi kimi maraqlı mövqeyi ilə də rastlaşmaq olar:

Dəliqanlı igidlər köhlənlər çapardılar,
Qayalar sinəsində xəznələr tapardılar!
Çinarboylu oğullar gözəllər seçərdilər,
Könüllər yapardılar (Zəlimxan Yaqub, 2006, 261).
Min bir dərdə əlac olub, min bir dərman tapasıydın,
Sınıq əli, sınıq qolu, sınıq könlü yapasıydın! (Zəlimxan Yaqub, 2006, 275).

“Yapmaq” sözü təsdiq edir ki, dilimizin lüğət tərkibindəki zamanını keçirmiş bir sıra köhnələn sözlər feil zonasına aiddir.

Bizim dilimizdəki milli mənşəli “baş” sözünün arxaik sinonim variantı olan “qafa” az olsa da, bədii dildə işlənir:

Bəzən acığım tutur,
Hirs dağıdır qafamı,
Kar olmaq istəyirəm
Səs-küyünə dünyanın (Zəlimxan Yaqub, 2006, 218).

Türkiyə türkcəsi üçün aktiv olan, bizim dilimizdə XX yüzilin əvvəlində işlənmə mövqeyini qoruyub saxlasa da, indi köhnələn, “kənd” mənasındakı “köy” sözü də bədii dilin üslub imkanlarından istifadədə yararlı vahid kimi diqqəti cəlb edir:

Bu öy mənim öyüm deyil,
Özünsən öyün sahibi.
Tikən də sən, yıxan da sən,
Bu kəndin, köyün sahibi (Zəlimxan Yaqub, 2006, 221).

Bədii dildə ədəbi dil faktının arxaik faktla yanaşı və onun sinonimi kimi işlənməsi fikrin aydın və səlis ifadəsində əhəmiyyətli yollardan biridir.

Beləliklə, bədii dildə köhnəlmiş sözlərin çox sayda üslub imkanları vardır və bu sözləri qoruyub saxlamaq baxımından bədii dil dəyərli mənbələrdən biridir.

ƏDƏBİYYAT

1. Qabil, 2004, 94 Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2004
2. Muxtaroglu Ə. Bir möhürbənd bəsimdir. Bakı: Təhsil, 1997
3. Sabir M.Ə. Həphəpnəmə, 2 cildə, I cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2004
4. Sabir Rüstəmxanlı. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2004
5. Səməd Vurğun. Seçilmiş əsərləri. 5 cildə, I c. Bakı: Şərq-Qərb, 2005
6. Zəlimxan Yaqub. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2006

SUMMARY

Nijat Yaqubov

LITERARY LANGUAGE AND OLD WORDS

Artistic style also includes words that are not used or used in the language. In this regard, obsolete words attract attention. The processing and frequency of these words are different. There are some obsolete words that are remembered due to their design, and some are applied to it by accident. In general, obsolete words can be divided into two groups:

1. Active archaic words.
2. Passive archaic words.

It is known that the process of obsolescence is not limited to national words, it also includes acquisitions, and there are more acquisitions among obsolete words. The artistic style shows that not only the main parts of speech in the language are outdated, but also auxiliary words. In the language, you can always find outdated words related to everyday life. The article discusses these issues and shows that obsolete endurance has interesting linguistic and stylistic features.

The article examines and analyzes the obsolete words of various poets. Comparisons show the development of obsolete words.

РЕЗЮМЕ

Ниджат Якубов

ЛИТЕРАТУРНЫЙ ЯЗЫК И СТАРЫЕ СЛОВА

Художественный стиль также включает слова, которые не используются или не используются в языке. В связи с этим обращают на себя внимание устаревшие слова. Обработка и частота этих слов различны. Есть некоторые устаревшие слова, которые запоминаются из-за их разработки, а некоторые применяются к нему случайно. В целом устаревшие слова можно разделить на две группы:

1. Активные архаичные слова.
2. Пассивные архаичные слова.

Известно, что процесс устаревания не ограничивается национальными словами, он также включает в себя приобретения, а среди устаревших слов больше приобретений. Художественный стиль показывает, что устарели не только основные части речи в языке, но и вспомогательные слова. В языке всегда можно встретить устаревшие слова, относящиеся к повседневной жизни. В статье обсуждаются эти вопросы и показано, что устаревшая выносливость имеет интересные лингвистические и стилистические особенности.

В статье исследуются и анализируются устаревшие слова разных поэтов. Сравнения показывают развитие устаревших слов.

MİLADDAN ÖNCƏKİ MİNİLLİKLƏRƏ AİD NAXÇIVAN OYKONİMLƏRİNDƏ
LEKSİK VƏ QRAMMATİK AZƏRBAYCAN DİLİ ELEMENTLƏRİ

Məqalədə Naxçıvan ərazisi m.ö. minilliklərə aid oykonimlərdə öz izlərini saxlamış qədim dövr Azərbaycan dilinin leksik, qrammatik elementlərindən bəhs olunur. Bu mövzu dövrümüzə qədər tədqiq olunmamış, bəzi tədqiqatlarda səthi yer almışdır. Məqalədə yer alan qədim türk dili elementləri 30-dan yuxarı türk dilinə aid sözlüklərə istinadən araşdırılmışdır. Burada dilimizin tarixi təkamülünün izləri, adlardakı söz köklərində amorf, flektiv və iltisqi quruluş formaları müqayisəli təhlil olunur. Bu adların tük dilində olduğu müasir dilimizdəki sözləri formalaşdıran eyni quruluşlu arxaik sözlərlə də sübut edilir. Tədqiqatda bu arxaizmlərin yer aldığı m.ö. minilliklə bağlı oykonimik adların ümumtürk arealında təkrarı da nümunələrlə əsaslandırılır.

Məqalədə Naxçıvan toponimik sisteminin oykonimi qatının qədim türklər tərəfindən yarandığı tarix və dil faktları ilə əsaslandırılmışdır. Müqayisəli təhlillərdə yeni elmi nəticələr əldə edilir.

Açar sözlər: Naxçıvan, oykonimlər, arxaizmlər, amorfluq, flektivlik, iltisqilik, şəkilsizlər

Key words: Nakhchivan, oykonyms, archaisms, amorphism, inflection, agglutination, suffixes

Ключевые слов: Нахчыван, ойконимы, архаизмы, аморфный, флективный, агглютинативный, суффиксы

Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan qədim Naxçıvan-Naxəv ölkəsi ərazisi hazırkı Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisindən 6 dəfə böyük olmuş, Van, Urmiya, Göyçə gölləri arasını əhatə etmişdir (23 s.16-107). XIX əsrə qədər bu ərazilər, Qərbi Azərbaycan (İrəvan xanlığı), Cənub Azərbaycan, Türkiyə torpaqlarına qatılmış İrəvan, Karbi, Vədi, Sisyan, Dərələyəz, Zəngəzur, Urmiya, Maku, Xoy, Zəncan, Salmas, Poldəşt, Sürməli kimi bölgə və mahallar bu ölkənin əraziləri olmuşdur. Bu tarixi faktlar qədim yazılı mənbə və Osmanlı arxiv sənədlərində bu gün də belə öz izlərini qoruyub saxlamaqdadır (ətraflı bax, 9, s. 160-183; 18, s. 25-36 ; 23, s.106-109; 29, s. 30, 120, 155). Bununla yanaşı, qədim mənbələr Naxçıvan ərazisinin m.ö. VI-I minilliklər tarix səhnəsində olmuş Aratta, Mitana, Manna, Midiya, Atropatena, Alban və Azar kimi türk dövlətlərinin qüdrətli əyaləti olduğunu da göstərir. Bu ərazilər isə m.ö. VI minillikdən başlayaraq öz əlifbalı olan **as**, eləcə də **kuti**, **kas**, **lullubi**, **türükkü**, **naxər**, **hürrü**, **koman** və b., onların varisləri **kəngər**, **sak**, **kimmer**, **şirak**, **maq**, **budi**, **struxat**, **arizant**, **bus**, **partagen** kimi yüzdən artıq türk tayfa birliklərinin vətəni olduğu da mənbələrdə qeyd edilir (23 s, 53-62; 24, s. 16-42; 27, XI, 14, 3, s.137-138). 8 min il öncə əlifbaya sahib olan Asər-Azər türklərinin yazı mədəniyyəti bu gün də qədim Naxçıvan ərazisindəki Gəmiqaya, Nüvədi, Dügər yazılarında qalmaqdadır. Ərazinin toponimik adlarında bu tayfaların adları da qalmış toponimlərdəki leksik və qrammatik dil elementləri bu prototürk ittifaqının dil imkanları hesabına formalaşmışdır. Təbii ki, günümüzdə bu adlarda qalan arxaizmlər, 8 minillik bir tarixi prosesi, dilimizin inkişafı və onlardakı qədim dil quruluş formalarını özündə əks etdirir. Müqayisəli təhlillərdə biz m.ö. minilliklərə aid adlardakı yüzlərlə arxaizm, onların mənaları və quruluşundakı amorf-kök dillər, flektivlik və iltisqilik əlamətləri ilə qarşılaşırıq. Bu arxaik proto Azərbaycan sözləri bizim dilimizlə yanaşı, ümumtürk dillərində də təkrarlanır ki, onların bir qisminə nəzər salmağı elmi baxımdan əhəmiyyətli hesab edirik.

Aba/apa. Bu leksik vahid qədim türk-Azərbaycan dilində “ata”, “ulu baba”, “baba” mənalarında işlənir. Sözə günümüzdə Altay, Teleut, Şor, Saqay, Cağatay dillərində (6, s. 138; 16 c., s. 1; 20, s. 14), eləcə də Naxçıvan ərazisindəki **Astaba**, **Hurevadik**, **Zakavət**, **Okuzaba** kimi 20-yə yaxın oykonimdə rast gəlik (9, s. 160-183; 18, s. 25-36). Əgər bu adlardakı söz düzümünə istinad etsək, **Astaba**-“Aslar ulu”, **Hurevadik**-“Hürrü. ulu, zərbəçi”, **Zakavət**-“Sak baba+lar”, **Okuzaba**-“Oğuz Ulu” mənalarında ilkin ifadəsi amorf-kök dilləri formasındadır. Bu oykonimlərdə **-t** qədim türklərdə “cəmlik şəkilsizi”, **dik**-“zərbəçi” mənalarında işlənmişdir. **Astaba** sözündə isə **t**-“cəmlik şəkilsizi” söz ortasında “Aslar ulu” kimi

özündə flektivlik əlamətini əks edir. Lakin müasir dilimizin ifadə quruluşuna istinadən etimoloji, linqvistik izahlarla **Astaba**-“Ulu aslar” **Hurevadik**- “Zərbəçi, ulu hürülər”, **Zakavət**-“Baba saklar”, **Okuzaba**-“Ulu Oğuz” kimi I və II növ təyini söz birləşməsi formasındadır.

Bu leksik vahidə Manna hakimi Abeka/Ameka, Midya hakimi Abakar/Amakar, Amamaş kimi şəxs-antroponimik adlarında, müasir teleut, qazax, qırğız və s. türklərin antroponimik və toponimik sistemindəki Abakan, Abay, Abak, Aban, Abat kimi yüzlərlə adlarda təsadüf edirik (MAM, s. 212, 214; 6, s.161; 13, s. 79, 100). Azərbaycan türklərində isə günümüzdə Abilayxan, Abakay, Apa, Abay kimi şəxs adları bu leksik vahidi özündə daşıyır. Əgər rus dilinin formalaşma tarixini (XVII-XVIII əsrlər) nəzərə alsaq, onlardakı **otes-ata** və **papa-apa** sözləri də, qədim türklərdən bu dilə adlanmışdır. Biz bu sözə “abu” yazılışında “baba” və “ama” yazılışında isə “ana” mənasında şumer dilində də rast gəlirik ki, sözlər kassi türklərindən şumer dilinə adlanmışdır (1, s. 49, 58; 23, s. 246-297). **Api** adı skiflərdə “Yer ilahəsi” kimi verilmiş və Herodotun yazılarında onların öz torpaqlarını “Api” adlandırdığı da qeyd edilmişdir (14, s. 203-211.).

Ak/Ağ. Qədim yazılı abidəmiz “Dədə Qorqud” dastanında, M.Kaşğari, V.V.Radlovun sözlükləri və Nəsimi, M.Seyidov və b. əsərlərində, sözə “ağqaya”, “ağban”, “ağdı” ifadələrində “yüksəlmək”, “ucalmaq” mənalarında feil olaraq, **ak/ağ**-“uca”, “yüksək” mənalarında isə, sifət kimi rast gəlirik (16 c., s. 173; 11, s. 35, 117-118). Naxçıvan toponimik sistemində As, Kas, Gel kimi türk tayfa adlarından yaranan **Aştarak**, **Akaras**, **Kasak**, **Kasilak**, **Keladak** kimi 31 adda da (9, s. 159-183) biz **Aştarak**- “As tayfa, uca”, **Akaras**- “Uca ər As”, **Kasak**-“Kas uca”, **Kasilak**- “Kas el uca”, **Keladak**-“Gel yurd uca”, kimi bu leksik vahidləri amorf-kök dillər quruluşunda görürük. Müasir dilimizlə izahda isə adlar **Aştarak**-“Uca As tayfası”, **Akaras**- “Uca As əri”, **Kasak**-“Uca Kas”, **Kasilak**-“Uca Kas yurdu”, **Keladak**-“Uca gel yurdu” kimi mənalarla yenə də I və II növ təyini söz birləşməsi şəklindədir. Diqqət etsək, bu söz birləşmələri məlumat xarakterli olmaqla həm də müasir dilçilikdəki **predikativlik, yəni məntiqlik ortaya qoyur** ki, adlardakı sözlər mənanı məntiqi-təfəkkürü-**predikativliyi** izah edir (3, s.17-18, 513). Mənbələrə diqqət etdikdə bu söz Azərbaycan və göytürklərin Sol+**ak**, Soqd+**ak** tayfa adlarında, Kas türklərində Harbaşip+**ak**, Şaqar+**ak**+tu, Manna, Midiyada Am+**ak**+ar, Kar+**ak**+ku kimi çar və şəxs adlarında da təkrarlanır (12, s. 91; 23, s. 452). Müasir dilimizdəki “Üzümə ağ olma”, “ağ eləmə”, “çox ağartma” ifadələri “Özünü uca tutma”, “Ucalanma”, “Çox ucalanma” mənaları ilə bu qədimliyi özündə qorumaqdadır (-F.R.).

At. Həm coğrafi nomen-ad göstəricisi “yurd, məkan”, eləcə də “ad”, “şöhrət”, “ışığı saçmaq” isim, feil mənalı bu leksik vahid, qədim hun, oğuz, skif, qıpçaqlar və midiyalılara məxsus Bay+**at**, Paral+**at**, Massağ+**at**, Qam+**at** və b. tayfa adlarında “məkan, yurd” ifadə etmişdir (23, s. 455; 25, s. 197-200; 6, s. 64-65). Biz Naxçıvan ərazisi oykonimik sistemində as, kuti, kas, subi, doray kimi tayfa adlarından yaranmış **Azad**-“As yurd”, **Xudat**-“Kuti yurd”, **Kazat**-“Kas yurd”, **Subat** -“Subi yurd”, **Dorat** -“Dor yurd” kimi 23 oykonimik adda da bu leksik vahidi “yurd, məkan” mənasında, amorf dillər formasında görürük (9, s. 160-183; 18, s. 25-36). Lakin sözlər müasir dil quruluşuna əsasən **Azad**-“As yurdu”, **Xudat**-“Kuti yurdu”, **Kazat**-“Kas yurdu”, **Subat** -“Subi yurdu”, **Dorat** -“Dor yurdu” mənalarında II növ təyini söz birləşməsi şəklində izah olunur. Bu qədim türk sözü Azərbaycan, Türkiyə, Orta Asiya və digər türk coğrafi adlarında Busat, Arat, Ayat, Boyat, Basat, Corat, Golat, Kumat (2, s. 20, 109 ; 17, s. 116-117; 28, s. 3-6, 22,) kimi yüzlərlə adda da təkrarlanır ki, bu adlar **bus**, **boyat**, **çor**, **gel**, **koman** türk tayfa adlarından və **ər**-“ər, igid”, **at**-“yurd, məkan” türk sözlərindən formalaşmışlar (23, s. 455).

Bu gün dilimizdəki **Ata** sözündə son -**a** kiçiltmə şəkilçisini” nəzərə aldıqda **Ata**-“kiçik yurd”, yəni “ev sahibi” mənasını daşıyır. **Ana** sözü də eyni quruluşda **An**-yaradan tanrı adından gəlməklə -**a** kiçiltmə şəkilçisi ilə **An+a** quruluşunda “Kiçik yaradan” mənasındadır (22, s. 81-89).

Ban. Qədim türk dillərində geniş işlənən bu söz “üst”, “yüksək”, “böyük”, “uca” kimi mənalar daşımış və Naxçıvan ərazisində Şu, Subar, Tal, Pal/pala və b. türklərin adını daşıyan **Subərban**-“Böyük Sub ər”, **Şuban**-“Böyük, uca Şu”, **Talban**-“Yüksək, uca Tal”, **Balban**-“Böyük, uca Pal” kimi bir çox oykonimlərdə qeydə alınır (9, s. 159-183). Burada ilkin quruluş formasında adlar müasir dilimizin I növ təyini söz birləşməsi ilə eynidir. Bu leksik vahid, türk dillərindən rus və Avropa dillərinə “pan” tələffüzü ilə eyni mənada adlanmış “ağa”, “böyük” mənalarını ifadə etmişdir (5, s. 16). “Dədə Qorqud” kitabında

“Altun başlı ban ev vergil”, Banuçiçək kimi söz və ifadələrdə (11, s. 20, 63), eləcə də dialektlərimizdəki “evin banında”, “xoruz banı” deyimlərində bu mənalar bu gün də işlənməkdədir.

Bil/vil. Qədim türk sözlüklərində bu söz “görən”, “bilən”, “düşüncəli”, “tanınan” mənalarında olmaqla, kumuq, uyğur, türkmən, tatar, qazaq, başqırd və s. türklərin arxaizmlərində də qalmaqdadır (25, s. 137; 6, s. 98). Naxçıvan oykonimik sistemində biz **Askabil**–“Şöhrətli, bilgili As”, **Kümanbılaq**–“Bilgili uca Koman”, **Zəngərbil**–“Bilgili Zəngi əri”, **Subilkan**–“Bilgili Subi yurdu” kimi 9 oykonimik adda bu sözə rast gəlirik (18, s. 25-36). Mesopotamiya xalqlarının da dilinə türklərdən adlanmış bu söz, skif, peçeneq, Bolqar, Bula Çoban, Buluk kimi tayfa adlarında (12, s. 91), o cümlədən göytürklərdə Bilik Sanun, Bilgə Taçam, Elbilgə kimi xeyli şəxs adlarında da bu mənə qalmaqdadır (21, s. 383-384).

Bu/mu. Bu leksik vahidə biz müəyyən fonetik paralelliklər nəzərə alınmaqla bir neçə mənalarda rast gəlirik. Əsasən, kas, zəngi, şirak, skif tayfalarının adını daşıyan **Zənabi**–“Kiçik Zəngi bəyi”, **Püyirik**–“Yırık bəyi”, **Kasbi**–“Kas bəyi”, **Sürməli**–“Şir, Şirak bəyi” kimi məntəqə, mahal adlarında qeydə alınan bu komponentlər “bəy” mənəsinədir. Bu mənələrdə –i hərfi müasir dil quruluşuna uyğun əlavədir ki, bu hərf olmadan yenə adlar amorf-kök dillər quruluşunu təkrarlayır. Söz başqa isimlərin əmələ gəlməsində “su” mənəsində də işlənir. Bu sözü **bu/bua** şəklində tatar, koybol, kamasin, karakaslarda “su”, **mu** şəklində tunqus mancurlarda “su” mənələrində görürük. Bununla bərabər, kaslarda su-“du/tu” yazılışında da işlənirdi (26, s. 548). Hazırda **bu**–“su” sözü dilimizdə **bulaq**, **bulud**, **bulama** kimi sözlərdə arxaik quruluşunu saxlamaqdadır. Qeyd edək ki, **ma/mu** sözü həm də qədim türk dillərində “mən”, “mənim” və “xalq” mənələrində də işlənirdi (6, s. 41). Biz sözün **b-p** səsvəzlənməsi ilə **pi/pu** yazılışı və tələffüzü ilə şumerlərdə də “bulaq” mənəsində işləndiyini görürük (13, s.70). Bu söz qədim türk tayfalarının adlanmasında **pi/bi** yazılışında Lulu+bi, Su+bi, Kas+pi, Sil+bi, Arimas+pi, Kom+bi, göytürklərdə Tata+bi, monqollarda Turba+bi və b. tayfa adlarında “bəy” mənəsində işlənmişdir (23, s. 469).

Kal/qal. Biz İ.M.Dyakonovun, Q.Qeybullayevin yazılarında qədim türklərdə və şumerlərdə **kal** sözünün “böyük”, “ulu”, **sa** sözünün isə “zəka” mənələrində işləndiyini görürük (7, s. 77-79; 13, s. 62-63). Bunlar nəzərə alındıqda biz müasir dilimizdəki **ağsaqqal** sözünə diqqət etsək, **ağ**–“uca”, **sa**–“ağıl, zəka”, **kal**–“ulu” türk sözləri **ağsaqqal** sözünü “**Uca ulu zəka**” mənəsində izah edir.

II. “Yurd, vətən, vilayət” söz kökünü izah edən bu leksik vahid, müasir dilimizdə “el” şəklindədir. F.Rəşidəddinin “Oğuznamə” əsərində biz bu mənaya “Oğuz yurd tutdu, **il** oldu” şəklində rast gəlirik. Eyni quruluşda bu sözün Türkiyə türklərində də “yurd, ilçə”, Sibir tayfaları və xakas, şor, tuvin dillərində isə **ul** yazılışında “ulus”, “aul”, “kənd” mənələrində işləndiyini görürük (23, s. 462).

Qın/kun. Naxçıvan ərazisi məntəqə adlarında qeydə alınan bu söz “**qın/kin/ kun**” yazılışlarında “qala”, eləcə də “şəhər” mənələrində rast gəlinir (15, s. 297). **Askın**–“As qala”, **Kütikın**–“Kuti qala”, **Bulqın**–“Pal qala”, **Tuskun**–“Tus qala” kimi Naxçıvan ərazisinin 14 məntəqə adındakı bu qədim türk sözü amorf dil formasındadır. Biz adların etimoloji izahi zamanı qala sözlərinə –sı şəkilçisini əlavə etməklə adları “As qalası”, “Kuti qalası”, “Pal qalası”, “Tus qalası” kimi izah etmişik (9, s. 159-183; 23, s. 465). Bu adlar Naxçıvanda m.ö. VI-I minilliklərdə məskun olmuş **as**, **kuti**, **pal**, **tus** türkləri ilə bağlı adlardır. Sözü Manna, Midiya toponimləri və ümumtürk coğrafi adlarında yüzlərlə **Kın**, **Kurumkın**, **Kunqır**, **Qıtkın**, **Kurakin**, **Kuntaşpi** kimi adlarda rast gəlirik (17, s. 261; 13, s. 90). Müasir atalar sözləri və dialektlərimizdəki “Qınından çıxdı, qının bəyənmədi”, “Nə çəkilmisən qınına?” kimi ifadələr “Qalasıdan çıxdı, qalasin bəyənmədi”, “Nə çəkilmisən qalana” ifadələrində də bu söz qalmaqdadır.

Kür. Bu leksik vahid xeyli türk dili sözlüklərində “coşqun”, “dəliqanlı”, “igir” mənələrində işlənməmişdir (15, s. 399). Naxçıvanın **Kurkeşin**–“Coşqun Kasların” yurdu, **Zankər**–“İgid Zəngi” **Qorçulu**–“Coşqun, dəliqanlı, igir çullar”, **Kürçülü**–“Coşqun, dəliqanlı, igir çullar” kimi 4 oykonimdə bu sözlə eyni mənada qarşılaşırıq ki, bu adlar Kassi, Zəngi, Çul tayfa adlarından yaranmışdır. Biz bu sözə günümüzdə “Bu nə kür uşaqdır” ifadəsində “coşqun” mənəsində rast gəlirik və Kür çayı adında da bu mənə özünü qorumaqdadır.

Ok/uk/ik. Bu cür yazılışlarla “oğul, varis” mənələrində olan bu qədim türk sözü (13, s. 143), **ike** yazılışında “sahib” və “böyük qardaş”, “qardaş” mənələrini də daşıyır (6, s. 204). Bu gün

Azərbaycan türklərində “əkə”, özbək, eləcə də uyğurlarda kiçik qardaş **ükə** və **uka** adlanır (10, s. 441). Naxçıvanın nax, kas, tal və s. tayfa adlarından yaranmış **Nahadok**, **Kisok**, **Kasilok**, **Tilak** kimi 16 oykonimik adda biz bu sözlə qarşılaşırıq. Burada ilkin 4 **Nahadok**-“Nax-Nuh, yurd, oğul”, **Kisok**-“Kas oğul”, **Kasilok** -“Kas, el, oğul”, **Tilak** “Tal, oğul” məntəqə adının quruluş forması amorf-kök dillər quruluşunu, **Tilanak** oykonimi isə “Tal, mənsubluq şəkilçisi, oğul” sözü isə flektivlik formasını təkrarlayır ki, mənsubluq şəkilçisi adın ortasında gəlir. Müasir dilimizə uyğun etimoloji izahda isə adlar **Nahadok**-“Nax-Nuh yurdu oğlu”, **Kisok**- “Kas oğlu”, **Kasilok**-“Kas elinin oğlu”, **Tilak**-“Tal oğlu”, **Tilanak** isə “Talın oğlu” mənasında açıqlanır. Biz Ok+uz/Oğuz tayfa adında da bu sözün adı “İşıq, od övladları” kimi izahı ilə qarşılaşırıq. Əgər bu gün biz **okul/oğul** sözünü ilk sözyaratma qanunlarına uyğun **ok+ul** kimi bir hecalı götürsək, burada **ok/oğ**-“varis”, **ul/il**-“el, uyrd, ilçə” mənalı sözlər, **oğul** sözünü “**Yurdu varisi**” mənasında izah edir.

Ur. Biz bu sözə bir çox mənbələrdə və sözlüklərdə ur+du/or+du-“qurmaq, tikmək” feili kimi “saray”, “iqamətgah”, ur+paq- “geyim” (bədənin məskəni yurdu -F.R.), kimi dilimizdə “örpək”, **urdi**- “məskunlaşdı”, “torpağa əyildi”, “qurdu” mənasında türk sözü olaraq rast gəlirik (6, s. 164, 370; 16, s. 138). Bu söz şumerlərin “Bilqamis” dastanında **Uruk** yazılışı ilə “şəhər” mənasını daşıyırdı (4, s. 8, 42, 44, 90), Biz Asər-Azər türkləri ilə bağlı qədim yazılarda **Az budun uruk urdu**, **budin erdi**- “Az xalqı yurd qurdu Vətən oldu” ifadəsində də bu sözü **qurdu** mənasında görürük (8, s. 20) burada **urdi** ifadəsi bəlkə də ilkin oturaq həyat işarəsi olmuşdur (-F.R.).

Bütün bunlarla bərabər, qeyd edək ki, Naxçıvanın m.ö. V-III minilliklərə aid oykonimlərində yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi bir məsələni də xüsusi qeyd edək ki, adlarda ümumən prototürklərlə bağlı məntəqə adlarında yüzlərlə arxaizmlərlə qarşılaşırıq. Bunlara **ac/aç**-“ac”, “aç”, **ada**-“təhlükə”, **al**-“uca, hiylə, su pərisi”, “ağıllı”, **am/ab/aba**-“ana”, “əcdad”, **as**-“güc, qüvvə”, **ap/af/ef**-“ev” **apla**-“vəhşiləri ram edən”, **çauq**- “qala”, **çı**-“tayfa”, **bun**-“nəsil”, **koş**-“köç yeri”, **əsən/esen**-“sağlam” **da/ta**-“xeyirxah”, **xar**-“axtarıb tapan”, **lax/laq**-“ələmət, nişan”, **kab**-“ölkə”, **qam**-şaman, “önü görən”, **qut**-“güc”, “qüvvə”, **man**-“ulu”, **ni/na**-“verdi” **bi/pi**-“bəy” və s. sözlər misal ola bilər (23, s. 452-480; 24, s. 510-525). Bütün bu leksik vahidlərin m.ö. VI-I minillikdə olması, o dövr Naxçıvan ərazisindəki prototürklərin eyni mənşə, dilə sahibliyini tam sübut edir.

Biz bu paleoetnooykonimlərdə həm də qrammatik və fonetik elementlərə rast gəlirik. Burada **a**-“kiçiltmə”, **an**, **çı** “mənsubluq” şəkilçiləridir ki, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi onlar, əsasən, peçeneq, qıpçaq, hun, Manna, Midiya toponimlərində Yazı Kapan, Tohan, Qilzan, Naxçıvan oykonimlərində Kasan, Gilan, Bayan, Çıqçı, Kayçı, Qazançı kimi yüzlərlə adda müşahidə olunur (23, s. 480-487; 24, s. 528-35).

Fonetik elementlərə gəldikdə isə, burada arizant, maq, budi, bulqar, kol, gel, sak, şirak və s. tayfa adlarından yaranmış **Məngik**, **Meqri**, **Ərzini**, **Ərəzin**, **Zoq**, **Sərkovit**, **Kalkənd**, **Sanquvit**, **Şürənbab**, **Gal**, **Şikəm**, **Badüli**, **Badaşxan** kimi 70-ə qədər məntəqə adlarında önsıra və arxasıra **aəo**, **aəu**, **aəü**, **aəə**, **eəə**, **ıəi**, kimi saitlərin bir-birini əvəzləməsi hadisəsini izləyirik. Bu cür fonetik əvəzlənmələr Azərbaycan, Türkiyə, eləcə də türkmən, tatar, başqırd, qazax, qırğız, uyğur, özbək, yakut dialektlərində də *darğa-dorğa-durğa-dürğa*, *naxoş-noxoş-nuxoş*, *araba-uraba-orba-ürba*, *ol-al-ul-ül*, *xalça-xəlçə*, *qamçı-qəmçi*, *çəkic-çekiç*, *şəki-şikil*, kimi təkrarlanır (10, s. 30-33, 42, 421-422, 728-729, 940-941, 968-969, 1008-1009; 30, s. 40-42).

Eyni hal **bəpəv**, **dət**, **kəqəgəğəx**, **zəs**, **l-m-n-r** kimi sonor-burun və digər samitlərin bir-birini əvəzləməsi ilə də müşahidə olunur. Bu cür fonetik səsəvəzlənmələr **Vedi**, **Zənəbi**, **Vayxır**, **Kanager**, **Qəmərli**, **Dəyirli**, **Ərəkür**, **Durmuş**, **Bornax**, **Çətan**, **Siscan**, **Çıqçı** kimi yüzdən yuxarı məntəqə adlarında qeydə alınır ki, Naxçıvan, Şahbuz, Ordubad, Culfa, eləcə də Qazax, Qax dialektlərində *bıçaq-pıçaq*, *budax-putax*, *keçi-qeçi*, *vardı-bardı*, *küçəyə-cüçəyə*, *çəlik-kəlik*, *çay-kay*, *civilti-givilti-qivilti*, *cüçə-gügə*, *cib-gib* kimi sözlərdə qeydə alınır (10, s. 48-49; 11, s. 32; 30, s. 80). Bununla bərabər, biz sözlərdə səsdüşümü, səsartımı, səs yerdəyişməsi kimi hallara da rast gəlirik ki, bunlar bir neçə formada müşahidə olunan fonetik hadisələrdir (3, s. 225-226-81).

1. Səsdüşümü fonetik hadisəsi **absorbsiya** adlanmaqla, bəzən burun (sonor) samiti yanında fəsil-fəsl, nəsil-nəsl kimi **-i** sait səsini düşümü ilə müşahidə edilir. Bu, əsasən, qapalı, örtülü hecalar arasında səsini sıxışması zamanı baş verir. Dilçilikdə bu fonetik hadisə burun səsi **-n** hərfinin **-nq**

şəklində yazılışlarında da müşahidə olunur (24 s. 487). Bu səs düşümü hadisəsi Zəngi tayfaları ilə bağlı **Zəngəbi-Zənəbi Sənqovit-Sənovit, Zəngər-Zənər** kimi məntəqə adlarında **-q** samitinin düşümündə də təkrarlanır. Əgər xatırlasaq, Oğuz, Qıpçaq dillərində, əsasən, **-nq** qovuşuq samiti daha çox təsadüf edilir (15, s. 332). M.Seyidov, M.Şirəliyev, T.Əhmədov və b. yazılarında bunun “səğir nun” yazılışında ərəblərdən gəldiyi qeyd edilir (30, s. 76). Lakin biz, oğuz, qıpçaq türklərinin dillərində ərəblərin işğalından xeyli əvvəl *tanrı-tenqri, dəniz-dəngiz, donuz-donquz, van-vəng, qonur-qonqur* kimi sözlərdə bu fonetik hadisəni izləyirik ki, türklərə məxsus bu dil hadisəsi ərəblərdən əvvəlki tarixlə səsleşir (-F.R.).

2. Azərbaycan dilçiliyində digər bir səsdüşümü **aferezis** hadisəsidir. Burada əvvəldəki sözün son səsinin təsirindən arxadakı sözün ön səsi düşür (3, s.223-226). Biz buna oğuzlarla bağlı **Vayxır** oykonimində təsadüf edirik. Bay+oqur şəklindəki bu məntəqə adı Bəy oğuz-“Oğuz bəyi” mənasında olmuş, **o** saiti düşmüşdür (-F.R.).

3. Səslərin yer dəyişməsi **metateza** hadisəsi də Naxçıvan oykonimlərində yer alır. Dilçiliyə aid mənbələrdə *vağzal-vazğal, yatsıq-yastıq* kimi sözlərdə v=z, t=s səslərinin yer dəyişimi izlənilir (3, s. 225). Naxçıvan oykonimik sistemindəki **Meqri-Maq+ir/ur-** “maqların qurduğu” sözündə bu hal qeydə alınır. Bu leksik, qrammatik və fonetik hadisələrə əsasən aşağıdakı nəticələri qeyd edə bilərik.

1. Adları yaradan As, Kutı, Hürü, Koman, Kas, Maq kimi prototürklərin m.ö. VI-I minilliklər tarixi dövrlərinə istinad etsək, adlardakı bu əlamətlər dilimizin hazırkı kök və flektiv dillərdən öncə tarix səhnəsində olduğunu sübut edir;

2. Müasir dilimizdə qardaş+ım+dakı+lar+dan+dır söz köklərinə qoşulan şəkilçilərin təsirindən kökün sabitliyi və bir sözlə, ifadəsi, amorf və flektiv dillərdə bu sözün брат-мой брат-вещ в маём брате, bruder-main bruder kimi çox sözlə ifadələri dilimizin onlardan öncə bu yolu adladığını tam olaraq təsdiq edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Atakişi Celiloğlu Kasım. Sümerce Kesin Olarak Türk Dilidir. İstanbul: MOR, 2001, 151 s.
2. Azərbaycan SSR-nin qısa toponimlər lüğəti. Bakı: ASE Baş redaksiyası. 1986, 114 s.
3. Babayev A.M. Dilçiliyə giriş. Bakı: Zəka-Print, MMC, 2017, 504 s.
4. Bilqamis dastanı. Bakı: Gənclik, 1985, 104 s.
5. Даль В.И. Тольковый словарь живого великорусского языка. Т.3. Москва: Русский язык, 1981, 555 с.
6. Дрвнетюркский словарь. Ленинград: Наука.1969, 676 с.
7. Дьяконов И.М. Языки древней Передней Азии. Москва: Наука, 1967, 277 с.
8. Əski türk yazılı abidələri müntəxəbatı. Bakı: Universitet nəşriyyatı, 1993, 279 s.
9. İrəvan əyalətinin icmal dəftəri. Bakı: Elm, 1996, 184 s.
10. Karşılaştırmalı Türk Lehceleri Sözlüğü I cild, Ankara: Kültür Bakanlığı, 1992, 1183 s.
11. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı: Yazıçı, 1988, 265 s.
12. Kırzioğlu F. Yukarı Kür və Çoruk boylarında Kıpçaklar. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1992, 278 s.
13. Qeybullayev Q.A. Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən. Bakı: Azərənəşr, 1994, 278 s.
14. Геродот. История. (Перевод и примеч. Г.А Стратановского. Ленинград: Наука, 1972, 599 с.
15. Mahmud Kaşğari. Divanü lüğat-it-türk. Dizini “ENDEKS”, Ankara: Basımevi, 1985, 887 s.
16. Mahmud Kaşğari. Divanü lüğat-it-türk. I c., Ankara: Basımevi, 1985, 530 s.
17. Малый атлас мира. Москва: Картография ГУГК, 1985, 331 с.
18. Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri Bakı: Sabah, 1997, 336 s.
19. Погребова М. Н. Закавказье и его связи с Передней Азией в скифское время. Москва: Наука, 1984, 247 с.
20. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. Т. I, ч. I, Москва: Госиздат, 1893, 508 s.
21. Rəcəbov Ə., Məmmədov Y. Orxon-Yenisey abidələri. Bakı: Yazıçı, 1993, 400 s.
22. Rzayev F.H. An/Anu qədim türk tanrı adının Naxçıvan ərazisi toponimlərində izləri//Elmi

- əsərlər, Naxçıvan Universiteti №2, Naxçıvan NU: Nuh, 2018, s. 81-89, 269 s.
23. Rzayev F.H. Naxçıvan əhalisinin etnogenezi tarixindən (miladdan öncə VI-III minilliklər). I c., Bakı: ADPU mətbəəsi, 2013, 529 s.
24. Rzayev F.H. Naxçıvan əhalisinin etnogenezi tarixindən (miladdan öncə II-I minilliklər). II c., Bakı: ADPU mətbəəsi, 2017, 588 s.
25. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. Т. I, Москва: Наука, 1974, 777 с.
26. Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурских языков. Т. I, Ленинград: Наука, 1975, 672 с.
27. Страбон. География в 17 книгах. Пер. статья и комментарий Г. А. Стратановского. Москва: Наука, 1964, 941 с.
28. Tuncer Gülensoy. Türkçe Yer Adları Kılavuzu. Ankara: Bizim Büro Basımevi 1995, 103 s.
29. Шихаб ад-Дин Мухаммад ан-Насави. Жизнеописание султана Джалал ад-Дина Манкбурны, Баку: Элм 1973, 450 с.
30. Şirəliyev M.Ş. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı: Maarif, 1967, 420 s.

SUMMARY

Firudin Rzayev

LEXICAL AND GRAMMATICAL AZERBAIJANI LANGUAGE ELEMENTS IN NAKHCHIVAN OYKONYMS RELATED TO THE MILLENNIUMS OF BC

The article discusses the grammatical elements of the ancient Azerbaijani language, which preserved their traces in the oykonims of the territory of Nakhchivan dating back to the millennia BC. This topic has not been studied so far, and it has been superficial in some studies. The ancient elements of the Turkish language were studied in reference to dictionaries of over 30 Turkic languages. Here the traces of the historical evolution of our language, the forms of amorphous, inflectional and agglutinative structures in the roots of words in the names are compared. The fact that these names are in Turkish is also proved by the archaic words of the same structure that form the words in our modern language. The study is also based on examples of the repetition of suitable names in the all-Turkish area related to the millennium BC, which these archaisms were included.

The article is based on historical and linguistic facts about the formation of the oykonim layer of the Nakhchivan toponymic system by the ancient Turks. New scientific results are obtained in comparative analysis.

РЕЗЮМЕ

Фирудин Рзаев

ЛЕКСИКО-ГРАММАТИЧЕСКИЕ ЭЛЕМЕНТЫ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА В НАХЧЫВАНСКИХ ОЙКОНИМАХ, ОТНОСЯЩИХСЯ К ТЫСЯЧЕЛЕТИЯМ ДО НАШЕЙ ЭРЫ

В статье обсуждается лексико-грамматические элементы азербайджанского языка на территории Нахчыванских ойконимах, относящихся к тысячелетиям до нашей эры. Эта тема до нашего дня не была исследована, поверхностно имела места в некоторых исследованиях. Древнетюркские языковые элементы, которые имели место в статье, исследованы на основе свыше 30-ых словарей древнетюркского языка. Здесь следы исторической развития нашего языка, аморфные, флективные и агглютинативные формы в корнях ойконимах, их структурные формы сопоставительно были исследованы. Эти имена которые отнесены к тюркским языкам были обоснованы с архаизмами, которые образованы на основе древнетюркскими словами. В исследовании эти архаизмы в ойконимах связанные тысячелетиями до нашей эры были обоснованы с топонимическими единицами, повторяющиеся на общетюркском ареале.

В статье образование топонимического слоя с древними тюрками обоснованы историческими и языковыми фактами. При сопоставительных исследований выявлены новые научные результаты

AZƏRBAYCAN DİLİNİN DİALEKT SİSTEMİNDƏ NAXÇIVAN DİALEKT VƏ ŞİVƏLƏRİNİN YERİ

Məqalədə göstərilir ki, Naxçıvan dialekt və şivələri Azərbaycan dilinin dialekt sistemində özünəməxsus yer tutur. Bu şivələr həm fonetik, həm leksik, həm də qrammatik cəhətdən olduqca zəngindir və uzun əsrlərin məhsuludur. Burada xalqımızın dilinin keçdiyi inkişaf yolu, həyatı, məişəti ilə bağlı çoxlu miqdarda fonetik hadisələrə, qədim söz və ifadələrə rast gəlik ki, bunlar da dilimizin tarixini özündə əks etdirir. Naxçıvan dialekt və şivələrinin ədəbi dilimizlə, digər dialekt və şivələrimizlə ortaq cəhətləri olduğu kimi, çoxlu fərqli, özünəməxsus xüsusiyyətləri də var. Naxçıvan dialekt və şivələrinin fonetikasi daha çox səciyyəvi xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir. Burada xüsusən səs əvəzlənmələrində ədəbi dildən fərqli cəhətlər üzə çıxır.

Naxçıvan dialekt və şivələrinin leksika və qrammatikasında şivə fərqləri fonetikaya nisbətən az olsa da, tədqiqat burada həm söz yaradıcılığında, həm də cümlədə maraqlı regional xüsusiyyətlər meydana çıxarmağa imkan verir. Onların tədqiqi bölgənin dialekt və şivələrinin öyrənilməsində qiymətli dil faktlarının üzə çıxarılması ilə nəticələnir. Burada göstərilir ki, cəmiyyətin inkişafı, həyatının, məişətinin dəyişməsi ilə əlaqədar olaraq dildə olan sözlərin, hadisələrin bir qismi ədəbi dilin lüğət tərkibindən çıxsa da, onun tarixinin canlı şahidi kimi xalqın dilində - dialekt və şivələrdə yaşayır. Ona görə də dialekt və şivələrin hərtərəfli tədqiqi türkologiya elminə, dil tarixinə yeni dil faktları verir. Bu baxımdan dialekt və şivələrimizin öyrənilməsi çox böyük əhəmiyyətə malikdir.

Açar sözlər: *dialekt, şivə, fonetika, leksika, qrammatika*

Key words: *dialect, accent, phonetics, vocabulary, grammar.*

Ключевые слова: *диалект, говор, фонетика, лексика, грамматика.*

Dialekt və şivə anlayışı dilçilik baxımından ədəbi dildən fonetik, qrammatik və leksik xüsusiyyətləri ilə fərqlənən regional xarakterli canlı xalq danışığı dilidir. Dialektoloji vahidlər uzun zamandan bəri xalq içərisində yaşayıb möhkəmlənən və həmin xalqın milli xüsusiyyətlərini özündə cəmləşdirən zəngin dil materialıdır. Həmin material aid olduğu regionun həm əhalisinin məşğuliyyətini, həm yaşayış tərzini, həm də coğrafi şəraitini özündə əks etdirir və həmin bölgə, burada yaşayan insanlar haqqında bizdə müəyyən təsəvvür yarada bilir. Ədəbi dilin zənginləşməsində, onun təşəkkül tapmasında dialekt və şivələrdə işlənən, ədəbi dildən müəyyən dərəcədə fərqlənən dialektoloji vahidlərin mühüm rolu vardır. Bu vahidlər dil tarixi, dilin lüğət tərkibi baxımından zənginləşməsi məsələlərində çox böyük əhəmiyyət daşıyır.

Naxçıvan dialekt və şivələri Azərbaycan Respublikasının Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazisini əhatə etməklə Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin cənub qrupunu özündə birləşdirir. Burada iki dialekt - Naxçıvan və Ordubad, üç şivə - Culfa, Şərur və Şahbuz şivələri mövcuddur (Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu dialekt və şivələri 1962, 5).

Cənubi və Şimali Azərbaycan və Şərqi Anadolu üçbucağının mərkəzində yerləşən Naxçıvan dialekt və şivələri xalqımızın mədəni keçmişini, dilimizin tarixini, dil əlaqələrini öyrənmək baxımından çox önəmli bir qaynaqdır. Dillərimizin eyni kökdən gəlməsi, tarixən eyni bölgədə yaşamaq, əhalinin yerdəyişməsi nəticəsində dialektlərimizin, şivələrimizin sıx əlaqədə olması və bir-birinə nüfuz etməsi Naxçıvan dialektini türk dialektləri ilə də olduqca yaxınlaşdırmışdır və nəticədə eyniliklərin və bənzərliklərin çoxluğu tədqiqat apararı zaman maraqlı dil faktları əldə etməyə imkan verir. Bu cür müqayisəli araşdırmalar həm dilimizin tarixi, həm də dialekt və şivələrimizin qədim dövrlərdəki mənzərəsini göz önündə canlandırır. Çünki tədqiqat zamanı elə sözlərə rast gəlik ki, onlar müasir dövrümüzdə artıq yoxdur, yaxud işlənmə tezliyi azalaraq tədricən arxaikləşir. Lakin dialekt və şivələrimizdə bu sözlər işlənir. Burada bəzi sözlərə qədim abidələrimizdə, klassiklərimizi əsərlərində işləndiyi şəkildə də rast gəlik, hansı ki, həmin sözlər müasir ədəbi dilimizdə fərqli

fonetik variantda işlənir. Qeyd edək ki, dialekt və şivələrimiz bizim xalqımızın, o cümlədən hər bir xalqın milli sərvətidir və onların yaşadılması, qorunması hamıdan eyni dərəcədə həssaslıq tələb edir.

Türkiyənin Şərqi Anadolu şivələri ilə böyük bənzərliklərə, Şimali və Cənubi Azərbaycan şivələri ilə kiçik fərqli nüanslara malik olan Naxçıvan şivələrinin qədim dövrlərdən, əsasən türk qəbilə və tayfalarının dil xüsusiyyətləri əsasında formalaşdığını qeyd edən müəlliflər Naxçıvanın tarixi, mədəniyyəti, iqlim xüsusiyyətlərini şərh edib. Məlumdur ki, Naxçıvan dialekt və şivələri Azərbaycan dilinin qədim xüsusiyyətlərini qoruyub saxlayan ən zəngin mənbələrdən biridir. Bu şivələr geniş bir ərazini əhatə edir və rəngarəng şivə xüsusiyyətlərinə malikdir.

Naxçıvan dialekt və şivələrinin Azərbaycan dilinin digər dialekt və şivələri ilə müqayisədə müasir ədəbi dilimizə uyğun gələn cəhətləri üstündür. Şivənin ədəbi dildən fərqlənən xüsusiyyətləri Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələri ilə daha yaxındır, bəzi xüsusiyyətlər isə tamamilə uyğun gəlir.

Naxçıvan dialekt və şivələrinin fonetikasının özünəməxsus xüsusiyyətləri

Dialekt və şivələrimizi ədəbi dildən fərqləndirən əsas cəhətlərdən biri fonetik fərqlərdir. Bütün şivələrdə olduğu kimi, Naxçıvan dialekt və şivələrində də fonetik fərqlər qrammatik və leksik fəqlərə nisbətən üstünlük təşkil edir. Burada elə fonetik hadisələr, elə səs variantları müşahidə edirik ki, bunlara müasir ədəbi dilimizdə rast gəlmək olmur.

Naxçıvan dialekt və şivələrinin fonetikasi üzrə apardığımız tədqiqat göstərir ki, burada tarixi fonetika üçün gərəkli olan bir sıra dil faktları var. Fonetikasında ədəbi dilimizdən, digər dialekt və şivələrimizdən fərqli sait səslərin variantlarının mövcudluğu, bu variantların yaranma səbəbləri, saitlərin əvəzlənməsi nəticəsində qalınlaşma, incələşmə, qapalılışma, açıqlaşma, dodaqlanma hadisələri, ədəbi dildə olmayan samit səslərin burada mövcudluğu, samitlərin əvəzlənməsi hadisələri şivənin özünəməxsusluğunu səciyyələndirir. Şivələri xarakterizə edən əsas fonetik cəhətlər aşağıdakılardır:

Şahbuz şivələrində apardığımız müşahidələr zamanı bir neçə sözdə ilkin uzanmanın izlərinə təsadüf edirik. Məs.: qa:v (isim) “çaxmaq daşından çıxan qığılcımdan od alıb yanmaq üçün hazırlanmış xüsusi pambıq”, qav (feil) “qovmaq”; ba:rı (mod. söz) “heç olmazsa, bari”.

Sonrakı uzanma isə şivələrdə geniş yayılmışdır. Bu uzanma, daha doğrusu, uzun saitlərin yaranması sözdəki samitlərdən birinin düşməsi nəticəsində olur: başa:rsan, apa:r, lə:n “ləyən”, Tə:məz “Təhməz”; və:şi “vəhşi”; ə:fal “əhval”.

Adı çəkilən şivədə saitlərin qısa variantı da vardır ki, bu, qapalı saitlərdə özünü göstərir. Qısa saitləri söz köklərində və şəkilçilərdə müşahidə etmək olur: işdi'yirəm, iki'si, deyil'rix'.

Burun saitlərinin əmələ gəlməsinin əsas səbəbi velyar n səsinin aradan çıxması və onun özündən əvvəl və ya sonra gələn saitə burun xüsusiyyəti verməsidir. Akademik M.Şirəliyev Naxçıvanın Şahbuz şivələrində xalis burun saiti deyil, uzanan burun saitləri olduğunu göstərir və burada a, ı və u saitlərinin burun variantı olduğunu qeyd edir: əliã:, qoluã:, işã:, mã:, sã: (Şirəliyev 1957, 9).

Naxçıvan dialekt və şivələrinin xarakterik fonetik xüsusiyyətlərindən biri burada sait və samitlərin əvəzlənməsi hadisəsidir. Burada a>ə, ə>a, o>a, ö>ə, u>ı, ə>i, e>ə, t>d, q>x, b>p, y>g, ç>ş ən çox rast gəldiyimiz səs əvəzlənmələridir: qalın-qəyim, qəydə-qanun, barabar, ziyarət, ibarət, qonça, zamana, Tavız, qavışdı, havız, avmax, məviz, bənəvşə, qavırma, Narvız, namıs, şikil, çimən, əvdar, nəfit, gənə, də:sən, püsdə, ehdiyət, axdar, həfdə, hətda, aşıx, daşıx, işix, qırax, sazax, çolax, pitip, kasıp, kabap, qərip, genə//gənə, örgədir, irgənir, keşsin, pişmişəm, geçmiş.

Naxçıvan dialekt və şivələrində ahəng qanunu sabitdir və çox az hallarda pozulur.

Naxçıvan dialekt və şivələrinin leksik və qrammatik xüsusiyyətləri

Naxçıvan dialekt və şivələri bir sıra özünəməxsus leksik xüsusiyyətləri ilə fərqlənir ki, bu xüsusiyyətlər onları həm ədəbi dilimizdən, həm də digər dialekt və şivələrimizdən fərqləndirir. Leksikonu olduqca zəngin olan bu qrupda ədəbi dildə işlənməyən bir çox söz və ifadələrlə rastlaşırıq. Göstərilən ayrı – ayrı şivələrdə bu ifadələr elə fonetik variantda işlədilir ki, eyni bir əşya, yaxud məfhum başqa – başqa sözlərlə ifadə olunur.

Toplanmış materiallar üzərində morfoloji cəhətdən aparılan sistemləşdirmə göstərir ki, burada

morfoloji fərqlər fonetik və leksik fərqlərə görə zəif, sintaktik fərqlərə nisbətən isə daha qüvvətlidir. Şivədə ədəbi dilimiz üçün arxaik, qeyri-məhsuldar leksik şəkilçilər vardır ki, onlar söz yaradıcılığında fəal iştirak edir: –dız, –diz, –duz, –düz: palanduz “peşə bildirən termin”, çuvaldız; –dax, –dəx□: xişdəx□ “tarlanın xış, cüt və ya kotan tutmayan sahəsi”, güzdəx□ “payız otu”, duzdax “mal-qaraya duz verilən yer”; –gir: beçəgir “beçə tutmaq üçün toxunmuş kiçik səbət”, anagir “anasız arı ailəsinə yeni ana arı vermək üçün istifadə olunan kiçik qəfəs”, daşgir “iri gözlü xəlbir”; –avar, –əvər: günəvər “günün çox vaxtı günəş tutan, kölgə az olan yer”, dənəvər (yağ) “dənər-dənər”.

Şivənin morfoloqiyasında diqqəti cəlb edən xüsusiyyətlərdən biri burada feillərin ədəbi dillə müqayisədə digər dialekt və şivələrə nisbətən səciyyəvi xüsusiyyətlərinin azalmasıdır. Bu xüsusiyyətlər feilin quruluşca növlərində, inkarlıq, növ və zaman kateqoriyalarının şəkilçilərində və feillərin semantik mənalarda özünü göstərir. Naxçıvan dialekt və şivələrində də feilin quruluşca üç növü var: sadə, düzəltmə və mürəkkəb feillər. Burada ədəbi dildən fərqli, yerli şivələrin özünəməxsusluğunu səciyyələndirən feillər vardır ki, onların bir çoxuna digər şivələrimizdə də rast gəlmirik: zivməx' “sürüşmək”, loplamax “çox tökmək”, üzdəməx' “seçib ən yaxşılarını götürmək”, ülüşgəməx' “solmaq”, pöşdəməx' “üstünə qaynar su tökmək”, havlamax “irinləmək”, əkəşdəmməx' “yaşından böyük hərəkətlər etmək”, cəhləməx' “çəkilməmiş əti əllə yaxşıca qarışdırmaq”, itdəşməx' “yaxşı yola getməmək”. Feil düzəldən şəkilçilərin tədqiqi zamanı şivələrdə maraqlı leksik şəkilçilər aşkar olunur. Bu şəkilçilər ədəbi dildə söz yaradıcılığında iştirak etmir və bölgə şivələrinə xasdır: –a, –ə: dişməx' “süd dişlərinin tökülüb yerinə yeni diş çıxması”, gözəməx' “yamamaq” (Əliyeva 2012, 108), –al: korşalməx “kəskinliyi azalmaq”. “Dialekt və şivələrimizdə onlarca düzəltmə feil vardır ki, bunların hansı kök və ya əsasdan törədiyini, kök-əsasın nə kimi məna daşdığını müəyyənləşdirmək çox çətindir. Bu qrup düzəltmə feillərin kök-əzası öz müstəqil leksik vahidliyini çoxdan itirmiş, başqa sözlər tərkibində heç bir iz buraxmadan aradan çıxmışdır” (Rüstəmov 1965, 33). Naxçıvan dialekt və şivələrində işlənən pöşdəməx' “qaynar suya salmaq”, ağnaməx “oturduğu yeri dağıtmaq”, üşməx' “ipi sarımaq” feilləri bunlara misal ola bilər.

Naxçıvan dialekt və şivələrində hal və hərəkəti müxtəlif cəhətdən izah edən leksik vahidlərə həm ədəbi dildə işlənən kimi, həm də dialekt aspektində fonetik dəyişməyə məruz qalmış halda rast gəlmək olur. Bunlardan başqa, burada sırf dialekt xarakterli zərflər də vardır. Şivədə bir çox mürəkkəb quruluşlu leksik şəkilçilər var. Burada bəzi qrammatik kateqoriyalar ədəbi dildən fərqli formalaşır. Feilin zaman şəkilçilərində, forma şəkilçilərində ədəbi dildən fərqli xüsusiyyətlər var.

Sintaksis həm ədəbi dilimizdə, həm də şifahi nitqimizdə söz birləşmələrinin, cümlənin və mətnin əmələ gəlməsinin qayda və qanunlarından və onların hər birinin səciyyəvi xüsusiyyətlərindən bəhs edir. Əlbəttə, ədəbi dilin sintaktik quruluşundan – normallaşmış xüsusiyyətlərdən ədəbi dilin sintaksisi bəhs edir. Dialekt və şivələrimizin ədəbi dillə müqayisədə normadan fərqli görünən sintaktik quruluşundan isə dialekt və şivələrin sintaksisində bəhs olunur.

Azərbaycan dilinin əksər dialekt və şivələrində olduğu kimi, Naxçıvan dialekt və şivələrinin materiallarını ədəbi dillə müqayisə etdikdə, fonetik, leksik və morfoloji fərqlərə nisbətən sintaktik fərqlər azlıq təşkil edir. Bu xüsusiyyət – yəni sintaktik fərqlərin azlığı yalnız Naxçıvan dialekt və şivələrində deyil, tədqiq olunmuş əksər dialekt və şivələrimizdə də özünü göstərir (Şirəliyev 2008, 288).

“Bu, bir tərəfdən ümumən türk dillərinin, ikinci tərəfdən də daxildə Azərbaycan dilinin sintaktik əlamətlərində özünə xas olan bir cəhətdir ki, burada geniş bölünmə (diferensiasiya) gedə bilmədiyi kimi bölünmə sabitliyi də qala bilməmişdir. Sintaksis sahəsində Azərbaycan dilinin daxili diferensiasiyası – dialekt diferensiasiyası əlamətlərindən çox ümumi sintaktik və təkmilləşmənin keçmişə aid izləri daha artıq saxlanıla bilmişdir” (Hüseynov 1979, 66).

Nəticə olaraq sintaktik fərqlər ədəbi dilimizlə müqayisədə özünü göstərir. Bu fərqlərin azlığı dilimizin sintaktik quruluşunun sabitliyindən, onun vahidliyindən irəli gəlir. Digər bir səbəb isə ədəbi dilimizin ümumxalq dili əsasında düzgün qurulmasıdır. Bunun nəticəsidir ki, dialektlərimizin sintaktik quruluşu ilə ədəbi dilimizin sintaktik quruluşu arasında köklü fərqlər azdır, olanlar isə, əsasən, bir dialektə, bir şivəyə deyil, ya bir dialekt qrupuna və ya ümumi dialekt və şivələrimizə aiddir.

Naxçıvan dialekt və şivələrində feillərlə idarə zamanı ismin hallarının birinin-digərinin yerində işlənməsi geniş müşahidə olunur. Təsirlik hal əvəzinə yönlük hal işlənir: -Uşağa inandırmaq gərəx□di kin, məx'dəbə girəcıx (Şahbuz). Çıxışlıq hal əvəzinə yönlük hal işlənir: -Gedə-gedə tafşurmuşam kin bala, qap-bacamıza, toyux-cücəmizə mığəyət ol, mən gələnə kimin (Şərur). Yerlik hal əvəzinə təsirlik hal işlənir: -Yazı əkinçi, qışı dilənçi olmuşdux (Şərur).

Ədəbi dildən fərqli olaraq, cümlə üzvlərinin sırası dəyişir. Yəni xəbər mübtədadan əvvəl, tamamlıq və zərflilər xəbərdən sonra işlənir: -Savıldı ərix', indiyə ərix' qalar? (Ordubad) -Əv-eşiyi təmizdərix', yır-yığış elərix' kərdi-külədə (Culfa).

Tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentləri, əsasən, bağlayıcısız işlənir. Tərəflər bir-biri ilə tabesizlik intonasiyası vasitəsi ilə və mənə əlaqələri ilə bağlanır: -Gə: çıx cəvizə, sən çırp, mən yığım, qacaxlıyım (Şahbuz).

Sadə cümlələrdə çox zaman mübtədə iştirak etmir. Mübtədə özünü xəbərdə göstərir: -Dünən üç tay alıb göndərmişəm, amancax hələm gedip çatmıyıp (Şahbuz).

Nəticə. Deyilənlərdən də aydın olur ki, Naxçıvan dialekt və şivələri həm fonetik, həm də leksik və qrammatik cəhətdən olduqca zəngindir və uzun əsrlərin məhsuludur. Burada xalqımızın dilinin keçdiyi inkişaf yolu, həyatı, məişəti ilə bağlı çoxlu miqdarda qədim söz və ifadələrə, dil hadisələrinə rast gəlirik ki, bunlar da dilimizin tarixini özündə əks etdirir. Bu baxımdan dialekt və şivələrimizin öyrənilməsi çox böyük əhəmiyyətə malikdir.

Naxçıvan dialekt və şivələrində ədəbi dillə və digər qrup dialekt, şivələrlə həm oxşar, həm də fərqli cəhətlər olduqca çoxdur. Buna görə də məhz ədəbi dilin təsiri altında dilçiliyin bu qolu istiqamətində inkişaf gedir, dialekt və şivələrin lüğət tərkibi ədəbi dilin hesabına zənginləşir. Eyni zamanda ədəbi dil də buradan bəhrələnərək öz leksikonunu zənginləşdirir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu dialekt və şivələri (1962). Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 326 s.
2. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Leksika (2007). Bakı: Şərq-Qərb, 191 s.
3. Əliyeva N. (2012). Azərbaycan dilinin Şahbuz şivələri. Bakı: Elm və təhsil, 189 s.
4. Hüseyinov A. Azərbaycan dialektologiyası (dərs vəsaiti) (1979). Bakı: API nəşri, 90 s.
4. İslamov M. Azərbaycan dilinin Nuxa dialekti (1968). Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 276 s.
5. Quliyev Ə., Əliyeva N. (2017). Naxçıvan dialekt və şivələrinin lüğəti. Naxçıvan: Əcəmi, 296 s.
6. Rüstəmov R. (1965). Azərbaycan dili dialekt və şivələrində feil. Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 320 s.
7. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları (2008). Bakı: Şərq-Qərb, 415 s.
8. Şirəliyev M. Şahbuz şivələrinin fonetikasi (1957) // Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun əsərləri, VIII cild, s.5-26

SUMMARY

Nuray Aliyeva

THE PLACE OF NAKHCHIVAN DIALECT AND ACCENTS IN THE DIALECT SYSTEM OF AZERBAIJANI LANGUAGE

The article shows that Nakhchivan dialects and accents have a special place in the dialect system of the Azerbaijani language. These dialects are very rich both phonetically, lexically and grammatically and are the product of many centuries. Here we come across a large number of phonetic events, ancient words and expressions related to the development of the language of our people, their life and way of life that they also reflect the history of our language. Nakhchivan dialects and accents have much in common with literary language and other dialects and accents, as well as many different features. The phonetics of Nakhchivan dialects and accents attract more attention with their peculiarities. There are differences from the literary language, especially in the substitution of

sounds. Although the differences in dialects in the lexicon and grammar of Nakhchivan dialects and accents are small compared to phonetics, the research allows to reveal interesting regional features both in word formation and in sentences. Their research results in the discovery of valuable linguistic facts in the study of dialects and accents of the region. It is shown here that some of the words and events in the language in connection with the development of society, changes in life, live in the language of the people - dialects and accents, as a living witness of its history. Therefore, a comprehensive study of dialects and accents gives new linguistic facts to the science of turkology, the history of language. In this regard, the study of our dialects and accents is of great importance.

РЕЗЮМЕ

Нурай Алиева

МЕСТО НАХЧЫВАНСКИХ ДИАЛЕКТОВ И ГОВОРОВ В ДИАЛЕКТНОЙ СИСТЕМЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА

В статье показано, что Нахчыванские диалекты и говоры занимают особое место в диалектной системе Азербайджанского языка. Эти диалекты очень богаты фонетически, лексически и грамматически и являются продуктом многих веков. Здесь мы сталкиваемся с большим количеством фонетических событий, древних слов и выражений, связанных с развитием языка нашего народа, его жизни и быта которые также отражают историю нашего языка. Нахчыванские диалекты и говоры имеют много общего с литературным языком и другими диалектами и говорами, а также имеют множество различных и уникальных особенностей. Фонетика Нахчыванских диалектов и говоров привлекает внимание своими более специфическими особенностями. Есть отличия от литературного языка, особенно в замене звуков. Хотя диалектные различия в лексике и грамматике Нахчыванских диалектов и говоров невелики по сравнению с фонетикой, исследование позволяет выявить интересные региональные особенности как в словообразовании, так и в предложении. Их исследование приводит к обнаружению ценных лингвистических фактов при изучении диалектов и говоров региона. Здесь показано, что некоторые слова и события в языке, связанные с развитием общества, изменениями в жизни, живут в языке народа - диалектах и говорах, как живые свидетели его истории, хотя и вне словаря литературного языка. Таким образом, всестороннее изучение диалектов и говоров дает новые лингвистические факты в науке тюркологии, в истории языка. В связи с этим большое значение имеет изучение наших диалектов и говоров.

RAMİZ QASIMOV
AMEA Naxçıvan Bölməsi
ramizqasimli44@gmail.com

TƏNQİDİ REALİSTLƏRİN TƏRCÜMƏÇİLİK FƏALİYYƏTİ

Məqalədə Azərbaycan tənqidi realistlərinin tərcüməçilik fəaliyyətindən bəhs olunur. Qeyd edilir ki, Azərbaycanda bədii tərcüməçilik ənənələri qədim tarixə malikdir. Azərbaycan tənqidi realist sənətkarları olan C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, Ə.Haqverdiyev və b.ları həm də tərcümələri ilə tanınmışlar. C.Məmmədquluzadənin L.Tolstoy və Z.Marağayidən etdiyi tərcümələr maraqla qarşılanmışdır. M.Ə.Sabir, Ə.Haqverdiyev də öz tərcümələri ilə Azərbaycan tərcümə sənətini zənginləşdirmişlər. M.Ə.Sabir xüsusilə “Şahnamə”dən etdiyi tərcümə ilə məşhurdur. Ə.Haqverdiyev Şekspir, Şiller və digər çoxsaylı xarici müəlliflərdən etdiyi tərcümələrlə tanınmışdır. C.Məmmədquluzadə öz tərcümələrində də tənqidi realist kimi davranmışdır. Lakin Sabir öz tərcümələrində daha çox romantik görünür. Bu tərcümələr XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərindəki Azərbaycan ədəbi düşüncəsini nümayiş etdirir.

Açar sözlər: *tərcüməçilik sənəti, Azərbaycan tənqidi realistləri, C.Məmmədquluzadə*

Key words: *the art of translation, critical critics of Azerbaijan, J. Mammadguluzade*

Ключевые слова: *искусство перевода, критическая критика Азербайджана, Дж.Мамедгулузаде*

Uzun əsrlərə dayanan ədəbi əlaqələr, tərcüməçilik fəaliyyəti və iqtibas bir mütərəqqi ənənə təşkil edərək Azərbaycanda uğurlu inkişaf yolu keçmişdir. Hətta ən qədim dövrlərdən yaradıcılıq fəaliyyəti göstərən görkəmli simaların yaradıcılığında başqalarından etdikləri iqtibas və tərcümə işi əhəmiyyətli yer tutmuşdur. “Azərbaycanda bədii tərcümə sənətinin yaranma tarixini, əsasən, XIV əsrə aid etmək mümkündür. Lakin bu ədəbi proses yalnız Şərq xalqları arasında ilkin olaraq inkişafa başlamış və təşəkkül dövrü keçirmişdir” (1, s. 9). Bu ənənə XX əsrə qədər daşınaraq daha da inkişaf etmiş və yetkinləşmişdir. XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində milli ziyalıların əhəmiyyətli fəaliyyətlərindən biri də inkişaf etmiş xalqların tərəqqiyə xidmət edən və stimül verən əsərlərinin tərcüməsi işi olmuşdur. Bu sahədə bir çox ziyalılarımızın, o cümlədən böyük romantik sənətkar, qüdrətli fikir adamı Əli bəy Hüseynzadənin, Əhməd bəy Ağaoğlunun, habelə böyük bir məktəb və hərəkət təşkilat edən mollanəsrəddinçi cəbhədə olan Cəlil Məmmədquluzadə, Mirzə Ələkbər Sabir, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev və başqalarının xidmətlərini xüsusilə qeyd etmək lazımdır.

Məlum olduğu kimi, XX əsrin əvvəlləri həm dünyada, həm də ölkəmizdə inkişaf və təbəddülət baxımından olduqca ziddiyyətli, mürəkkəb, lakin əhəmiyyətli və səmərəli bir dövr təşkil edirdi. Bu ictimai-tarixi dövrdə Azərbaycan ictimai fikri və ədəbi ənənələrində mütərəqqi meyillər hakim olur, xalqın milli oyanışı, istiqlal düşüncəsi və inkişafı üçün sağlam ədəbi cərəyanlar formalaşdı. Azərbaycan ictimai fikri və ədəbiyyatı üçün romantizm və tənqidi realizm ədəbi cərəyanlarının rolu daha əlamətdar və fərqli idi. Bu iki ədəbi cərəyanın ədəbi-estetik, ideoloji fəaliyyəti sayəsində Azərbaycan xalqı arasında istiqlal və milli düşüncə oyanmış, hətta möhkəmlənərək maariflə bərabər siyasi inkişafa da stimül vermişdir. Azərbaycançılıq ideyalarına dayanan tənqidi realist ədəbi cərəyanı ilə ümumtürk məfkurəsinə dayanan romantiklərin fikirdə və əməldə olan yaradıcılıq nailiyyətləri birlikdə Azərbaycan xalqının milli oyanışı və istiqlalına zəmin hazırlayan düşüncənin formalaşmasına imkanlar yaratmışdı. Hər bir mütərəqqi üsul və vasitələrdən yararlanan ədəbi cərəyan nümayəndələri artıq inkişaf yolunda olan və müəyyən maneələri aşmaq təcrübəsinə malik xalqların yaradıcılıq nailiyyətlərindən də tərcümələr vasitəsilə yararlanırdılar. Romantizmin ağsaqqalı və qüdrətli nümayəndəsi Əli bəy Hüseynzadə görkəmli alman ədibi Hötenin “Faust” əsərini Azərbaycan dilinə çevirərək oxucuların diqqətinə çatdırmağı bir bərc bilmişdi. Bu sahədə Abbas Səhhətin, Hüseyn Cavidin xidmətləri də az deyildi. Əlbəttə ki, Azərbaycan tənqidi realistləri başda Cəlil Məmmədquluzadə olmaqla M.Ə.Sabir, Ə.Haqverdiyev bu sahədə uğurlu nümunələrlə çıxış etmiş, öz tərcümələri ilə Azərbaycan oxucusunun mütaliə mənbəyini zənginləşdirmişlər.

XX əsrin əvvəlləri bədii tərcümə baxımından demək lazımdır ki:

- əsərin mövzu, məzmun və ideyası tərcümə müəllifinin amalına uyğun olması istənilirdi; Tərcümə zamanı isə müəllif onu;
- sadə, geniş xalq kütlələrinin anlaya biləcəyi tərzdə və ya dildə ərsəyə gətirirdi.

Bu cəhətdən tənqidi realist yazıçıların müraciət etdiyi əsərlər də, müəlliflər də, tərcümənin dili də böyük maraq doğurur. Yazıçılar öz amallarına uyğun olan əsərləri və müəllifləri seçir, tərcümə işləri həyata keçiriridilər. Tənqidi realistlər də daha çox o əsərlərə üz tuturdular ki, o əsərlərdə xalqın taleyi məsələsi aparıcı yer tuturdu. Bundan başqa o əsərlərdə oyanış, tənqid, yeniliyə, zəhmətə çağırış və s. hakim idi. Bu baxımdan Azərbaycan milli tənqidi realizminin qüdrətli başçısı Cəlil Məmmədquluzadə də bu sahədə öz səylərini ortaya qoyaraq xüsusilə rus ədəbiyyatı klassiklərindən sanbalı tərcümələr ortaya qoyaraq xalqa, geniş oxucu kütləsinə təqdim edirdi. Cəlil Məmmədquluzadənin görkəmli rus yazıçısı L.N.Tolstoydan “Zəhmət, ölüm və naxoşluq”, Xanzadədən “Arvad”, Zeynalabdin Marağayidən məşhur “İbrahimbəyin səyahətnaməsi” (“Ağalar” adlandırılan bir parça) tərcümə etmişdir.

Təhlillər həmin tərcümələrin konkret dövrün və əlbəttə, tənqidi realizm ədəbi cərəyanının dil-üslub keyfiyyətlərini özündə təcəssüm etdirirdi. Məsələn, böyük rus ədibi L.Tolstoyun əsərinin rus dilində adı “Труд, смерть и болезнь” adlanır. Böyük demokrat və xalq müəllimi Cəlil Məmmədquluzadə ədəbi-estetik düşüncəsinə görə sadə, geniş kütlələrin anlayış dilinə ehtiram göstərərək öz amalına uyğun olaraq sadə, anlaşılan tərzdə, xalq danışığı dilinə yaxın üslubda “Zəhmət, ölüm və naxoşluq” deyə tərcümə edərək adlandırır. Diqqət edilsə, böyük ədibin tərcüməsində orijinaldakı “болезнь” sözü böyük ədibin öz leksikonuna və konkret dövrün danışığı dilinə uyğun olaraq “naxoşluq” – deyə adlandırılıb. Əlbəttə, müasir Azərbaycan dili və oxucusu baxımından bəhs edilən sözün “xəstəlik” kimi tərcümə edilməsi tələbi diqqət mərkəzinə gəlir. Lkin həmin dövrün danışığı leksikasına nəzər salınsa böyük Mirzə Cəlilin xalq danışığı leksikasına uyğun şəkildə tərcümə apardığı, anlaşılan və ümumişlək söz seçdiyi təqdirəlayiq hesab oluna bilər. Fikrimizcə, böyük ədib tərcümə zamanı ona görə “xəstəlik” kimi tərcümə aparmayıb ki, xalq danışığı dilində, xüsusilə də Mirzə Cəlilin mənsub olduğu yaşayış dialektində “naxoşluq” sözü daha fəal və işlək söz idi. Həmin əsərin tərcüməsindən olan giriş hissəsi belə idi: *“Cənubi Amerikanın hind tayfasının içində belə bir rəvayət var: Allah-taala əvvəl insanı o yolda xalq eləmişdi ki, heç bir kəsin yeməyə, içməyə, libasa və evə ehtiyacı yox idi. Belə ki, nə zəhmət çəkmək lazım idi, nə bir şeyin fikrini eləmək. Və bununla bərabər insan yüz il ömür eləyib heç bir mərazə mübtəla olmazdı.*

Bir qədər keçəndən sonra xalığı-ələm istədi məxluquna baxıb görsün nə tövr zindəganlıq edirlər və gördü ki, adamlar dünyanın ləzzətini aparmaq əvəzinə bir-birilə qovğa, mərəkə salıb dünyanı özlərinə təngə eləmişlər və öz zindəganlıqlarına nifrin oxuyurlar. Bunu görüb Allah-taala buyurdu: “Bunun səbəbi odur ki, hər kəs özü üçün zindəganlıq edir”” (4, s. 639). Məlumdur ki, dilin sadəliyi, anlaşılıqlığı tərəfdarı olan C.Məmmədquluzadə və ümumən, böyük ədibin banisi və ağsaqqalı olduğu tənqidi realizm ədəbi cərəyanı dilin leksikasındakı anlaşılıq sözlərdən tutmuş sintaksisinə qədər sadə, xalq danışığı sintaksisinə uyğunluğuna əhəmiyyətə yanaşır, sadə, anlaşılan bir dildə olmasına xüsusi əhəmiyyət verirdilər.

Hələ nümünədə “yaratmışdı” əvəzinə “xəlf eləmişdi”, “paltar” əvəzinə “libas”, “xəstəlik” əvəzinə “məraz”, “tutulmaq” əvəzinə “mübtəla olmaq” kimi sözlərdən istifadə etməsini də dövrün işlək leksikanın özünəməxsusluğu kimi qəbul etmək doğru olar. Məlumdur ki, tənqidi realistlər dildəki qəlizliyin, mürəkkəbliyin, çətinliyin əleyhinə idilər. Artıq qeyd edildiyi kimi, tənqidi realistlər xalqın taleyi mövqeyindən çıxış etdiklərinə görə sadə xalqın anlayacağı, onların sadə dilinə yaxın anlaşılıqlı bir tərzdə yazıb-yaratmağı vacib hesab edirdilər. Bu da onların maarifin kütləviləşdirilməsi ideyasından doğurdu (bu ideya da Sokratdan gəlirdi – R.Q.). Buna görə görkəmli ədib məşhur “Anamın kitabı” əsərində Səməd Vahidin dilindən deyilən nümunə əsasında o dövrdə aparılan bəzi tərcümələri dilinin anlaşılmaqlığına görə hətta tənqid də etmişdi:

“Ənzari-şəbabımda pədidar olan, ey zill!

Ey zilli-tüluat, oluyorsun yenə peyda!

R ü s t ə m b ə y (“eh” eləyib, çönüb gedir öz stoluna tərəf). O dili mən özüm qanıram ki,

lüğətə də yazam?

S ə m ə d V a h i d (durur ayağa və kağızlarını yığıdır ki, getsin). Dadaş, mən söylədiyim “Faust”dan türk dilinə tərcümədir. Bizim müəllimlər bunu indi bu saat məktəblərimizdə balaca çocuqlara öyrədiyorlar. Sən ki, bunu qanmıyorsan, sənaye-i-nəfisədən bibəhrə olmağını müşahidə ediyorsən, zənnindəyim, əfəndim. (Səməd Vahid acıqlı, kağızı qəfəsənin içinə atıb, durur gedir)” (4, s. 449). Əsərdə nümunə gətirilən və adı çəkilən tərcümə o dövrün görkəmli fikir adamı Əlibəy Hüseynzadənin alman şairi Hötenin “Faust” əsərindən olan tərcüməsindən idi. Əlbəttə, yaradıcılıq dilindən başqa ədəbi-estetik düşüncəsi və meyarlarına görə də xəfif də olsa fərqlənən tənqidi realistlərlə romantiklərin dil məsələsindəki fikir fərqlilikləri burada öz təcəssümünü tapmışdır. Elit-əsilsizdə təbəqələri üçün yazdığı tərcih edən və Osmanlı dilini meyar edən romantik cərəyanın ədəbi dilinə azərbaycançılıq meyarları ilə estetik düşüncə sahibi olan və sadı, anlaşılqılı Azərbaycan dilini tərcih verən tənqidi realistlərin tənqidi münasibəti əsərdə başlıca yerdə dayanmaqdadır. Anlaşılmayan bir dildə öz ideyalarını yaymağa çalışan bir ədəbi-fikir qüvvəsinin nailiyyətliyinə tənqidi-realist münasibət özünəməxsus fikirlər oyandırır. Halbuki Cəlil Məmmədquqluzadənin konkret fikirləri göstərir ki, bu görkəmli fikir adamı dövrü üçün böyük ağsaqqallıq və ziyalılıq vəzifəsi həyata keçirən Əlibəy Hüseynzadə şəxsiyyətinə böyük ehtiram duymuşdu. Bu barədə görkəmli elm adamı, akademik İsa Həbibbəylinin ““Molla Nəsrəddin” və füyuzatçılar” əsərində (3) geniş, əhatəli və konkret tezislərlə bəhs edilmişdir. Görkəmli alimin qənaətlərinə də, azərbaycançılıq ideyalarına əsaslanan tənqidi realizm ədəbi cəbhəsinin bayrağı Cəlil Məmmədquqluzadə ümumtürkçülük və böyük turançılıq ideyalarını özlərinə rəhbər edən romantiklərin ağsaqqal yoldaşı, böyük fikir adamı Əlibəy Hüseynzadə ilə həmişə böyük-kiçik ehtiramını saxlayan və ciddi fikir ixtilafı olmayan ziyalılar olmuşlar (3). Bu mənada böyük azərbaycançı ədibin əsərdə romantikləri dilinə görə xəfifcə tənqidlə qınaması xalqın taleyi və birliyi nöqtəyi-nəzərincə haqlı idi və anlaşılındı.

Tənqidi realist sənətkarların qocaman ağsaqqal yoldaşlarından olan Mirzə Ələkbər Sabirin də tərcümə sahəsində xeyli xidmətləri olmuşdur. Sabirşünaslar hələ Sabirin ustad müəllim Seyyid Əzim Şirvaninin məktəbində oxuduğu illərdə müəlliminin yaratdığı həvəslə çox oxunan Sədinin “Gülüstən” əsərindən etdiyi tərcümə barədə də bəhs edirlər. Sabirşünas professor Alıxan Bayramov Sabirin hələ məktəb illərində Sədinin məşhur “Gülüstən” əsərindən “Didəm güli-tazə çənd dəstə” misrası ilə başlanan mənzum hekayənin bir parçası olduğunu yazır:

Gördüm neçə dəstə tazə güllər,
Bağlanmış idi giyah ilən tər (7).

Mirzə Ələkbər Sabirin tərcümələrinə farscadan tərcümə edilmiş “Gördüm neçə dəstə tazə güllər” şeiri, “Şahnamə” poeməsindən bir parça, “Ləffazlıq” məqaləsi və ərəb dilindən məşhur şair Şeyx Məhəmməd Əbdonun iki şeri – “Tərcümeyi-qovləl-Müfti” və “Tapşırma sirrini məgər...” əsərləri daxildir. Tərcümə mətnlərinə də diqqətlə nəzər salınsa, Mirzə Ələkbər Sabirin mətnlərdəki orijinal bədii pafosa riayət etdiyini müşahidə edə bilərik. Klassik ədəbiyyatı dərinlən bilən qüdrətli sənətkarımız Mirzə Ələkbər Sabir istər Firdovsinin “Şahnamə”sindən tərcümədə, istərsə də Şeyx Məhəmməd Əbdonun qəzəllərindən tərcümədə klassik şeir ruhunu qorumağa çalışmışdır. “Şahnamə”dən olan:

Belə nəql edir mobidi-huşyar
Ki, Tus etdi bir sübh əzmi-şıkar.
Olub Giv Gudərs ona həm inan
Dəxi bir neçə şirdil pəhləvan,
Əl üstündə şəhbazi-şahinşıkar
Şıkar itləri seyd üçün biqərar (5, s. 139) –

kimi misralardan da aydın görünür ki, Firdovsinin qələmindən çıxan bədii pafos və əzəmət tərcümədə də özünü qoruyub saxlamış, Sabirin böyük ustalığı ilə o dövrün azərbaycandilli oxucularına təqdim edilmişdir. Məlum olduğu kimi, Sabirin yazıb-yaratdığı ədəbi mərhələdə də böyük Şərqi dahi sənətkarlarına, o cümlədən Əbülqasim Firdovsi, Hafiz Şirazi, Sədi Şirazi kimi görkəmli ədəbiyyat ustalarına müraciət olunurdu. Böyük Azərbaycan mütəfəkkir-şairi Hüseyn

Cavidin “Səyavuş” pyesi də məhz bu qüdrətli söz ustadı Firdovsinin yubileyi münasibətilə “Şahnamə”dən təsirlənərək yazılmışdı. Hətta Mirzə Cəlil “Ölülər” əsərinin baş qəhrəmanı İsgəndərin dilindən Firdovsinin “Şahnamə” qəhrəmanlarından olan Rüstəm Zala müraciət edirdi. Qüdrətli satirik şair Mirzə Ələkbər Sabir də öz bədii tərcüməçilik məharətini Firdovsi kimi ədəbiyyat nəhənginin yaradıcılığı üzərində həyata keçirmişdi. Sabir də öz tərcüməsində dövrü üçün işlək olan dil və üslubdan istifadə etmiş, romantik üslubun təntənə və əzəmətini, bədii pafos və qüdrətini təcəssüm etdirmişdi. Lakin böyük ədibin tərcümə etdiyi “Ləffazlıq” əsəri bir qədər başqadır. Müəllifin epigrafinə görə, əsər bir qəzetdən alınma məqalədir. Əsərin ruhu romantik üslubdakı tənqidlə doludur. Dilində romantik üslubun imkanları özünü nümayiş etdirir. Lakin məzmunu dövrün nöqsan və çatışmazlıqlarını tənqidlə zəngindir. “Ləffazlıq” sözü “çox danışmaq” mənasını verir. Lakin bunun tənqidi məzmun kəsb edən adının Azərbaycanca qarşılığı “boşboğazlıq” sözündən ibarətdir. Tərcümə mətninin leksikası, yazı üslubu Hüseyn Cavidin, Əlibəy Hüseynzadənin, Əhməd bəy Ağaoğlunun və başqa sənətkarlarımızın publisistik yazı tərzini, dil xüsusiyyətlərini xatırladır. Dövrün ciddi ictimai nöqsanlarından biri olan “boşboğazlıq” məhz romantikcə tərcümə mətni əsasında tənqid edilir və oxuculara çatdırılır. Bu baxımdan bir çox leksik vahidlər baxımından Sabir bu tərcüməsində tənqidi relislərin dilinə xas işlək dil vahidlərindən deyil, romantiklərin dilinə uyğun leksik vahidlərdən istifadə edərək tərcüməsini gerçəkləşdirir. Halbuki qüdrətli satirik olan Sabir bu tərcüməni “boşboğazlıq” adlandırmaqla tənqidi realizmin yazı tərzinə uyğun şəkildə də təqdim edə bilirdi. Ümumiyyətlə, Sabir publisistikası və tərcümələrində daha çox romantikdir. Bunu onun tərcümə məsələsindəki mövqeyi ilə də əlaqədə daha aydın başa düşmək olar. Çünki Sabir o dövrün tərcümə faktlarına dayanaraq ““Osmanlıcadan tərcümə türkə” nə deməkdir?” – deyə fikir işlətməmişdi. Belə ki, o dövrün xəbərlərində göstərilirdi ki: “Gəncə Nəşri-Maarif cəmiyyəti Mirzə Məhəmməd Axundovun “Röyam” nam əsərini basıb və nəşrə başladı. Müşarileyhin osmanlıcadan tərcümə edilmiş “Nədəmət” nam əsəri dəxi “Dram” cəmiyyəti tərəfindən nəşr edildi. Hər iki əsər Gəncədə Hacı Həsənovlar mətbəəsində basılmışdır”. Sabir də bu xəbərdəki fikrin mahiyyətində duran “Osmanlıcadan türk dilinə tərcümə” fikrinə etiraz edərək yazırdı:

“Osmanlıcadan tərcümə türkə” – bunu bilməm
Gerçək yazıyor gəncəli, yainki hənəkdir.
Mümkün iki dil bir-birinə tərcümə, amma
“Osmanlıcadan tərcümə türkə” nə deməkdir?! (7)

Bu da, fikrimizcə, o anlamı ifadə edirdi ki, Sabir türk milli düşüncəsində romantiklərdə olduğu kimi türk dünyası anlamını özündə ehtiva edən və birləşdirici dəyər kimi çıxış edən dil məsələsində Osmanlı dili mövqeyində qərarlaşmış bir şəxsiyyət idi. Böyük şair ən azından ədəbiyyatda türkcə dil anlayışına fərq qoyanlardan fərqli olaraq vahid dil mövqeyini nümayiş etdirirdi.

Azərbaycan tənqidi realizminin qüdrətli nümayəndələrindən olan görkəmli ədib Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev Şekspirin “Hamlet”, Şillerin “Qaçaqqlar”, Volterin “Soltan Osman”, Zolyanın “Qazmaçılar”, Andersenin “Bülbül”, “Şahın təzə libası”, Lanskoyun “Qəzəvat”, Çirikovun “Yəhudilər”, Korolenkonun “Qoca zəng çalan” əsərlərini də tərcümə etmişdir. Həmçinin böyük ədibin “*M.Qorkidən tərcümə etdiyi əsərlər “İzergül qarı və qeyri hekayələr” (1928) və Çexovdan tərcümə etdiyi novellalar “Dəhşətli gecə” (1928) adlı kitablarda toplanmışdır*” (5, s. 7).

Ümumiyyətlə, bədii tərcümə işi XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində böyük maraq dairəsində olmuş, Azərbaycan xalqının humanist və mültikultural düşüncəli sənətkarları başqa xalqların ədəbi irsindən çoxsaylı əsərləri tərcümə etməklə də Azərbaycan ədəbiyyatını zənginləşdirmişlər. Azərbaycan tənqidi realistləri də özlərinin tərcümə əsərləri ilə həm ədəbiyyatımızı zənginləşdirmiş, həm də ədəbi əlaqələrin inkişafına istiqamət vermişlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Əsgərli F. Bədii tərcümə prinsipləri. Bakı: ADPU nəşriyyatı, 2009, 226 s.
2. Həbibbəyli İ. “Molla Nəsrəddin” və füyuzatçılar. // İ.Həbibbəyli. Ədəbi şəxsiyyət və zaman. Əsərləri, on çilddə, II c. Bakı: Elm və təhsil, 2017, 1068 s.
3. Həbibbəyli İ. Mirzə Ələkbər Sabirimiz. // İ.Həbibbəyli. Ədəbi şəxsiyyət və zaman (Əsərləri, on cildə, II c.). Bakı: Elm və təhsil, 2017, 1068 s.
4. Məmmədquluzadə C. Əsərləri. Dörd cildə, I c. (Tərtib edəni və izahların müəllifi akad. İ.Həbibbəyli). Bakı: Öndər nəşriyyat, 2004, 664 s.
5. Məmmədov K. Ön söz. // Ə.Hağverdiyev. Seçilmiş əsərləri. İki cildə, I c. Bakı: Lider nəşriyyat, 2005, 504 s.
6. Sabir M.Ə. Hophopnamə. İki cildə, II c. Bakı: Şərq-Qərb, 2004, 384 s.
7. Bayramov A. Sabirin həyat və yaradıcılığı. / <http://sabirmuseum.az/hayat-və-yaradiciligi/>.

SUMMARY

Ramiz Gasimov

TRANSLATION ACTIVITIES OF CRITICAL REALISTS

The article discusses the translation activities of Azerbaijani critical realists. It is noted that the traditions of literary translation in Azerbaijan have an ancient history. Azerbaijani critical realist artists J.Mammadguluzade, M.A.Sabir, A.Hagverdiyev and others are also known for their translations. J.Mammadguluzadeh's translations from L.Tolstoy and Z.Maragayi were met with interest. M.A.Sabir and A.Hagverdiyev also enriched the Azerbaijani art of translation with their translations. M.A.Sabir is especially famous for his translation of “Shahnameh”. A.Hagverdiyev is known for his translations from Shakespeare, Schiller and many other foreign authors. J.Mammadguluzadeh also acted as a critical realist in his translations. But Sabir seems more romantic in his translations. These translations demonstrate the Azerbaijani literary thought of the late 19th and early 20th centuries.

РЕЗЮМЕ

Рамиз Гасымов

ПЕРЕВОДСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ КРИТИЧЕСКИХ РЕАЛИСТОВ

В статье рассматривается переводческая деятельность азербайджанских критических реалистов. Отмечается, что традиции художественного перевода в Азербайджане имеют древнюю историю. Азербайджанские художники-критики-реалисты Дж.Мамедгулузаде, М.А.Сабир, А.Хагвердиев и другие также известны своими переводами. С интересом были встречены переводы Дж.Мамедгулузаде из произведений Л.Толстого и З.Марагаи. М.А.Сабир и А.Хагвердиев также обогатили азербайджанское переводческое искусство своими переводами. М.А.Сабир особенно известен своим переводом «Шахнаме». А.Хагвердиев известен своими переводами из произведений Шекспира, Шиллера и многих других зарубежных авторов. Мамедгулузаде также выступал в своих переводах как критический реалист. Но Сабир в своих переводах кажется более романтичным. Эти переводы демонстрируют азербайджанскую литературную мысль конца 19 - начала 20 веков.

MÜASİR CƏMİYYƏTDƏ DİLİN İNKİŞAFINA TƏSİR EDƏN AMİLLƏR

Məqalədə qloballaşan dünyada dil təhlükəsizliyi anlayışı, milli təhlükəsizlik, informasiya təhlükəsizliyi, dil suverenliyi və dil siyasəti məsələləri daxilində nəzərdən keçirilir. Dilin inkişaf tendensiyasını qloballaşma baxımından təsir edən amillər, dilin milli saflığının qorunmasında terminlərin rolu və təhlükəsizliyi araşdırılır.

Açar sözlər: dil inkişafı, qloballaşma, terminografiya, linqvistik suverenlik, sosiolingvistik

Key words: language safety, globalization, terminography, linguistic sovereignty, sociolinguistics

Ключевые слова: лингвистическая безопасность, глобализация, терминология, лингвистический суверенитет, социолингвистика

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin 2013-cü il 9 aprel tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı”nda ana dilimizin dövlət dili kimi inkişafı, ədəbi dil normalarına əməl olunması üçün ciddi vəzifələr müəyyənləşdirilib.

Doğma ana dilimizin əsas problemlərindən biri də sosial məkanda Azərbaycan ədəbi dilinin normalarının gözlənilməsi ilə bağlı məsələlərdir.

Sosial məkanların bəzilərinə diqqət etdiyimiz zaman ciddi dil pozuntularına yol verildiyinin şahidi oluruq. Belə ki, sosial məkanlarda ədəbi dilin norma pozuntuları müxtəlif səviyyələrdə özünü göstərir. Bir çox hallarda leksik, üslubi və qrammatik norma pozuntularına rast gəlinir. Dürğu işarələrini hətta düzgün, yerində işlətmirlər. Bəzənsə ədəbi dilimizin təmizliyini pozan sözlər işlədilir. Və ya sosial şəbəkələrdə sözlərin qısaltılması, fonetik normanın pozulması halları da var, yəni saitlərin ləğvi prosesi gedir. “Salam” sözünü “slm”, tamam “tm”, “necəsən”i “ncs”, “təşəkkür”ü “tşk” və s. şəkildə yazıldığını da müşahidə edirik. İndiki gənclik bunu müasir yazışma forması kimi qiymətləndirir. “emojilər, smayliklər” - bu artıq duyğu və düşüncənin bəlasına çevrilib. İnsanlar piktoqrafik və ya ideoqrafik yazıdan bizim eradan əvvəl istifadə ediblər. Yəni fonoqrafik yazı kəşf olunmamışdan əvvəl. İndi səmimi bir arzu, fikir və ifadə yerinə tək bir “emoji” ilə münasibət bildirmək dilimizin söz ehtiyatına, kamil ifadə imkanlarına qarşı haqsızlıq deyilmi?

İndi qloballaşma dövrü olduğu üçün terminologiya dilimizə nüfuz edir. Dünyanın qəbul etdiyi elmi nailiyyətlərlə bağlı olan terminləri hər bir dil qəbul edir. Və ya qarşılığını yaratmağa çalışır. Qloballaşmanın bizə gətirdiyi bütün terminləri kor-koranə şəkildə qəbul etmək olmaz. Amma terminologiya ilə bağlı olan sözlərin dilə daxil olmasına və ya milli sözlərimizdə qarşılığı olmayan və ya tamamilə ifadə olunmayan sözlərin heç kim əleyhinə deyil. Amma bay-bay, ok, plz, HBB və s. sözlərdən gündəlik məişətimizdə istifadə etməyi qloballaşma ilə əlaqələndirmək nə dərəcədə ümummilli ehtiyacdır və zərurət tələb edən məsələdir?

Bu faktorlar hamısı dilimizin saflığına xələl gətirən amillərdir və gündəlik yazı vasitəsilə ünsiyyətdə dilimizi korlayan elementlərdir. Milli sərvətimiz olan dilimizi ağırlaşdırmamaq, yadlaşdırmamaq, təmizliyini qorumaq, onu zənginləşdirmək qayğısına qalmaq hər birimizin vətəndaşlıq borcudur. Əvvəllər yazarkən, danışarkən ərəbcədən, farscadan nə qədər çox istifadə etmək “bacarıq” sayılmışsa, dilimiz də bir o qədər öz xüsusiyyətlərindən uzaqlaşmış, daha çox lüğət tərkibi yad, alınma sözlərlə dolmuşdur. Ana dilimizin bu qədər dəyərli olmasına baxmayaraq, insanların öncələr Şərq dillərinə olan meyli indi Qərb dillərinə yönəlməkdədir. Biz heç də XXI əsrdə xarici dil bilməyin əleyhinə deyilik. Əksinə, bunu alqışlayırıq və zamanın ən böyük tələbi olduğunu təqdir edirik. Bizləri narahat edən milli şüurdan və qürurdan yoxsul olan və hər keçən gün “xariciləşib” milli mentalitetimizdən uzaqlaşan bir qrup insanların duyduğu həyəcanı “Wauw, Oh may God, Boje moy”; üzrünü-pardon, sorry; minnətdarlığını-“mersi” – deyərək bu kimi hiss və

“ÇAĞDAŞ AZƏRBAYCAN DİLİNİN MÜASİR PROBLEMLƏRİ”
MÖVZUSUNDA RESPUBLİKA ELMİ KONFRANSI

davranış etiketlərini başqa dillərdə ifadə etmələridir. Yəni öz dilimizdə danışarkən başqa dillərdən qırıq-qırıq kəlmələr deməyi “müasirlik” kimi dəyərləndirmələridir. Əslində isə bu müasirləşmənin önündə duran ən böyük əngəldir, daha bariz desək, gerilikdir. Beləliklə, bir çox hallarda sosial şəbəkələrdə:

- sözlər saitsiz işlənir (məsələn, slm-salam, tşk-təşəkkür, ncs-necəsən və b.);
- hər kəs öz bilik səviyyəsində yazır və buna görə də ədəbi dil normaları kobud şəkildə pozulmuş olur;
- sözlər istənilən kimi yazılır, yəni düzgün yazı qaydalarına əməl olunmur, tələffüz etdikləri kimi yazıya alınır;
- nitqdə dialekt, şivə, həтта loru, vulqar, tabu sözlər belə işlədilir;
- sözlər mənalarına görə düzgün istifadə edilmir;
- cümlədə söz sırası və sözlərin düzgün əlaqələndirilməsinə əməl olunmur, təzə dil bilən acnəbilərin nitqinə bənzəyir;
- durğu işarələri nəinki düzgün istifadə edilmir, ümumiyyətlə, istifadədən düşür və s.

Belə problemlər sosial şəbəkələrdə paylaşım və ünsiyyət zamanı çox tez-tez rast gəlinir. Əlbəttə, bu kimi məsələlər ətrafında müzakirə zamanı başqa fikirlərə də rast gəlmək olar. Başqa cür fikir yürüdənlər və özlərini haqlı çıxarmaq istəyənlər deyə bilərlər ki:

- əvvəla, sosial şəbəkələr ana dili öyrənmək üçün yer deyil, bu, sadəcə ictimai ünsiyyət məkanıdır. Buna görə də hər cür sərbəst danışmaq olar və dildən də istənilən səviyyədə istifadə edilə bilər;

- ikinci, sosial şəbəkələr sürətli, çevik və şəxsi ünsiyyət üçün münasibdir, buna görə də sözlərin qısa, təhrif edilmiş şəkildə yazılmasını da qəbul etmək olar. Fikir başa düşüldü, kifayət edər;

- sosial şəbəkələrdə hər istifadəçi öz bilik səviyyəsi, yazı vərdişlərinə uyğun iştirak edir, buna görə də ədəbi dil və onun normalarına uyğun davranmaq üçün münasib yer deyil. Əsas məsələ hər kəsin öz fikrini ifadə edə bilməsi və sərbəst iştirakıdır;

- həтта bunu da demək olar ki, ədəbi dilin öz normalarında da sürətli yazı və çevik istifadə zamanı təkrarların aradan qaldırılması, yığcamlığa əməl edilməsi məqsədilə mürəkkəb adların qısaldılmasından, sözlərin (xüsusilə xüsusi isimlərin) qısa yazılışından, yalnız baş hərflərin istifadə edilməsindən və s. yollardan istifadə edilməklə yazı prosesi həyata keçirilir. Belə olan surətdə sərbəst ünsiyyət məkanı olan sosial şəbəkələrdə belə halların olması niyə dil pozuntusu hesab edilsin ki?! və s. və i.

Əlbəttə, bu cür fikirlərə ilk baxışdan haqq qazandırmaq olar və razılaşmaq da mümkündür. Ancaq!!! Ancaq unutmamaq lazımdır ki:

- sosial şəbəkələr sərbəst ünsiyyət yeridir, amma hər kəsin istəyinə uyğun fəaliyyət məkanı deyil;

- sosial şəbəkə ictimai ünsiyyət yeri olduğu üçün həm də nəzarət olunan və müəyyən qaydalarla tənzimlənən, qarşılıqlı hörmətə dayanan ünsiyyət məkanıdır;

- ictimai nəzakət qaydalarına uyğun olaraq, anlaşılan nitq qurmaq üçün ədəbi dilin normalarına uyğun yazmaq ən doğrusudur. Çünki hər istifadəçi bir dialekti, bir şivəni və s. təmsil edir, bunun üçün qarşılıqlı anlaşılan ünsiyyət qurmaq zəruridir və ehtiyacı yalnız nitqin normaları əsasında təmin etmək mümkündür. Yalnız ədəbi dil vahid ünsiyyət dilidir və yalnız onunla ümumi ünsiyyəti təmin etmək, həyata keçirmək olar. Sözlərin bütöv, tam yazılması, cümlədə söz sırasının qorunması, dialekt, şivə, tabu, loru sözlərindən qaçınmaq, durğu işarələrindən yerində istifadə müəyyən zaman itkisi hesab edilsə də, məhz düzgün, dəqiq və ifadəli nitqin ortaya çıxmasına bilavasitə imkan yaradır. Bu, həm də dövlət dilimizin, bizi təmsil edən, bizi şöhrətləndirən, ictimaiyyətdə, dünyaya milli kimlik olaraq tanıdan ana dilimizin ehtiramla qarşılanmasına və onun öyrədilməsinə də stimül verir. Çünki ana dilimizin öyrədilməsi, təbliği təkcə sinif otaqlarının, kitabların, kürsülərin və s. yeri deyil, həm də bizim hər birimizin vətənimiz üçün edə biləcəyimiz kiçik, lakin zəruri bir vətəndaşlıq vəzifəsi olaraq sosial şəbəkələrin yeridir. Vətəndaşlıq vəzifəsi yalnız vərdəqlərdən ibarət konstitusiyaya kitabı çərçivəsində deyil, məhz burada – bu kimi sərbəst fəaliyyət yerlərində daha çox aktuallaşır və hər bir kəsdən vətəndaşlıq məsuliyyəti tələb edir. Buna

görə də:

- Ana dilindən doğru istifadə birinci növbədə vətəndaşlıq vəzifəsi, konstitusion borc və mənəvi məsuliyyətdir;
- Düzgün nitq qarşı tərəfə hörmətin və nəzakətin ifadəsidir;
- Düzgün, dəqiq və ifadəli nitq daha anlaşılan bir ünsiyyətin təminatçısıdır və s.

Heç də təsadüfi deyildir ki, necə danışsansa, necə yazırsansa, mədəni və əqli cəhətdən də elə osan. Bu mənada sosial şəbəkələrdən istifadə zamanı ana dilimizin imkanlarından yerli-yerində, normalara uyğun istifadə etmək bizim hər birimizin ictimai nəzakət nümunəmiz, mədəni səviyyə göstəricimizdir.

Sosial məkanlarda tez yazmaq çevikliyi, yığcamlığı, fikri bacardıqca tez ötürmək müasir tələb kimi görünür. Sosial məkanlardakı bu qədər sərbəstlik dilimizə ağır zərbə vurur. Biz düşünürük ki, bu problem Azərbaycan dilini lazımı səviyyədə bilməyən, dil məsələsində naşı, ədəbi dil normalarına bələd olmayanların problemləridir. Olansa, dilimizə olur. Naşı, savadsız insanlar dilimizi korlayır. Digər savadsızlar da, belə başa düşür ki, sosial məkanda və ya saytda hansısa söz və ya cümlə bu formada yazılıbsa, deməli, düzgünü budur. Sosial şəbəkələri və ya şəxsi profilləri, statusları bir o qədər də ciddiyyə almamaq lazımdır.

Fikrimizcə, indi və gələcəkdə yaranacaq dilimizin saflığının qorunmasının qarşısını almaq məqsədilə aparılan işlər yeniyetmə və gənclərlə indidən aparılmalıdır. Çünki əl alışqanlıq, dil vərdişi və göz yaddaşı “formalaşdıqdan” sonra müdaxilə etmək çətin olur. Bu problemlərin və ya zərərli dil vərdişlərinin qarşısı uşaqlıqdan, ələlxüsus da yeniyetmə və gənclik dövründən alınmalıdır.

Bəs sosial məkanda Azərbaycan ədəbi dil normalarının pozulmasının qarşısının alınması üçün hansı addımlar atıla bilər? Bunun üçün nə etmək lazımdır? Bunun üçün bəzi variantlar üzərində düşünülə bilər. Belə ki: yazı üslubuna diqqət etmək və təkmilləşdirmək, bədii əsərlərin dil-üslub xüsusiyyətinə bələd olmaq və s. Çünki insanların mütaliədən uzaq olması nitq vərdişlərinin zəifləməsi və dil normalarının pozulmasına zəmin yaradır. Yəni ədəbi dil normalarını bilmək, dilimizin qrammatikasına bələd olmaq öz yerində, dilin leksik imkanları və normalarına bələd olmaq da vacibdir. Çünki problem həqiqətən də ciddidir. Azərbaycan ədəbi dilinin kobud pozulması halları çoxdursa, həmçinin qrammatik normaların pozulması halları da baş alıb gedirsə, biz dilimizin təmizliyini heç nəyə güzəştə getməməliyik. Azərbaycan ədəbi dil normalarının pozulmasının qarşısını almaq, ana dilimizin qorunması və gələcək nəsillərə saf bir şəkildə ötürülməsi, ədəbi dilin düzgün tətbiqi, əhali arasında nitq mədəniyyətinin yüksəldilməsi bizim əsas məqsədimiz olmalıdır. Bunun üçünsə çox şey lazım deyil. Hər bir kəs öz normadan kənar, pozuq yazı nümunəsindən utansa, kifayət edər. Hər bir istifadəçi aldığı təhsilə rəğmən göstərdiyi mədəni səviyyəsindən eyib duysa, təsirli tədbir ola bilər.

Azərbaycan ədəbi dilinin normaları barədə təkmilləşmə dərnəklərin fəaliyyət göstərməsi;

- Sırf dil qüsurları, ədəbi dil normalarının öyrənilməsi ilə bağlı seminarların təşkil olunması;
- Məktəblərdə diskussiya klublarının fəaliyyətinin təmin olunması;
- Bədii qiraət, dram dərnəklərinin daha da canlanması. Çünki bədii dil həm də bədii qiraət sayəsində formalaşır. Buna görə də sinifdən xaric oxu materiallarının əhəmiyyətini təbliğ etmək;

İfadəli oxu;

Sürətli və düzgün yazmaq vərdişləri;

Komputer, telefon və digər vasitələrdə sürətli və düzgün yazmaq.

Ən başlıcası isə dil normalarını pozanlara qarşı ictimai qınaq formalaşmalıdır. Bu ümummilli işdə heç kimsə özünü kənara çəkməməli və ya özünü öyüb mən dilimizi bilirəm deməməlidir. Hamımız üçün öyrənməli nələrsə var. Nəticə etibarilə hamımızın məqsədi eyni deyilmi; Azərbaycan ədəbi dilini qorumaq, mühafizə etmək, gələcək nəsillərə ana dilimizi saf şəkildə çatdırmaq?!

Nəticə olaraq qeyd edək ki, bizim məqsədimiz gəncliyi qınamaq deyil. Sadəcə dil qüsurlarını aşkarlamaqda məqsədimiz yalnız Azərbaycan ədəbi dil normalarının qorunmasına riayət etməyə borclu olmağımızı faktlarla sübut etməkdir. Bu, nöqsanların aradan qaldırılacağına inam yaratmaq və iş aparmağın gələcəkdə dilimizin saflığının təmin olunmasına əlverişli imkanlar yaradacağını bir daha diqqətə çatdırmaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Kazımov T.H. Azərbaycan dili və virtual məkan. Ekspres-informasiya. İnformasiya cəmiyyəti seriyası. Bakı: “İnformasiya Texnologiyaları” nəşriyyatı, 2009, 198 s.
2. Terminologiya məsələləri. Bakı: Elm, 2015, <http://azkurs.org/terminologiya-meseleleri-1-v2.html>
3. İmamverdiyev Y.N. Основные термины информационной безопасности, www.genderi.org/osnovnie-termini-informacionnoj-bezopasnosti.html
4. Sadıqova S. Azərbaycan dili terminologiyası. www.science.gov.az/news/open/142 Milli terminoloji veb-portalın təqdimat mərasimi
5. Колин К. К. Русский язык и актуальные проблемы национальной безопасности // Вестник Челябинской государственной академии культуры и искусств, 2007, № 2(12), с. 131–147
6. Гриценко Е.С., Гронская Н.Э. Гипертолерантность, или о либерализме в использовании языка // Вестник Минского государственного лингвистического университета, 2009, вып. 3(40), с. 7–15

SUMMARY

Zulfiyya Ismayil

FACTORS AFFECTING LANGUAGE DEVELOPMENT IN MODERN SOCIETY

The article reviews the concept of language security in a globalized world in the context of national security, information security, linguistic sovereignty and language policy issues. The factors influencing the tendency of language development in terms of globalization, the role and security of terms in the protection of the national purity of the language is investigated.

РЕЗЮМЕ

Зульфья Исмаил

ФАКТОРЫ ВЛИЯЮЩИЕ НА РАЗВИТИЕ ЯЗЫКА В САВРЕМЕННОМ ОБЩЕСТВО

Статья о языковой безопасности в глобализирующемся мире концепция национальной безопасности, информационной безопасности, в контексте языкового суверенитета и проблемы языковой политики считается. Влияние на тенденции развития языков в условиях глобализации факторы, составляющие условия защиты национальной чистоты вопросы роли и безопасности исследованы.

ƏDƏBİ DİL VƏ RƏNGLƏR

Rənglər insanın təsəvvüründə, həyatında və estetik zövqünün formalaşmasında mühüm rol oynayır. İnsanların informasiya mənbələrindən biri də rənglərdir. Təsadüfi deyildir ki, milli əlamətlər bəzən rənglərə görə müəyyən edilir. İnsanların psixologiyasının, özəl xüsusiyyətlərinin öyrənilməsində də rənglərin əhəmiyyəti çoxdur. Nitqdəki fikirlərin aydın və mənalı çatdırılmasında da rənglər öz mənalari ilə iştirak edə bilər. Dildə rəng bildirən sifətlərin sayı az olsa da, mənalari çoxdur. Bu mənalər bədii dildə obrazların mənaviyyatının tanınmasında müəyyən işlər görür.

Türk xalqlarının tarixində rənglərə əhəmiyyət verməyin çox sayda faktları vardır. Azərbaycan xalqının qədim ədəbi örnəklərində bir sıra simvolları açmaq və gizli mənalari üzə çıxarmaq üçün rənglərdən bacarıqla istifadə edilmişdir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında qəhrəmanların adındakı rəng bildirən sözlər onların tarixən qədimliyini göstərir. Məsələn, Qarabudaq, Qaragünə, Qaraca Çoban, Sarı Qalmaş və s. Türk xalqlarında, hətta qəhrəmanların atları da rənglərinə görə seçilirdi: Göy at, Boz aygır və s. Bundan başqa, dövlətlərin bayraqlarının ayrı-ayrı rəngdə olması onların daşdığı simvolik məna ilə bağlıdır. Qədim Göytürklərdə bayrağın göy rəngdə olması onların dini görüşləri ilə əlaqəli idi. Hazırda Azərbaycan bayrağındakı üç rəng mənalari ilə yüksəklik ifadə edir: türkləşmək, müasirləşmək, islamlaşmaq. Bu rənglər təsadüfi seçilməyib. Onların müəllifi, Azərbaycanda türkçülüynün ideoloqlarından biri olan Əli bəy Hüseynzadə rəmzi anamlara üstünlük verib. Məqalədə rənglərin bədii dildə də böyük əhəmiyyətə malik olması əsaslandırılıb. Bu məqsədlə, araşdırmada rənglərin bədii dildə yeri və rolu müəyyənləşdirilmişdir. Poetik dildə müxtəlif rənglərin üslub xüsusiyyətləri göstərilmiş, onlara münasibət məsələsinə aydınlıq gətirilmişdir.

Açar sözlər: dil, söz, rəng, üslub, bədiiilik

Key words: language, word, color, style, art.

Ключевые слова: язык, слово, цвет, стиль, искусство.

Həyat mənbəyi olan təbiətin rəngləri dünyanın – cəmiyyətin, məişətin, insan ömrünün mənasıdır. İnsan təbiətdəki rəngləri təqlid edərək onları geyimlərə, əşyalara köçürür, onlara simvolik məna verir. Rənglərin rolu və əhəmiyyəti elə bir dərəcədədir ki, dünyanı onlarsız təsəvvür etmək mümkün deyil.

1956-cı ildə “Karandaş və rənglər haqqında iki nağıl” adlı kitabça çap edilmişdir. Orada bir həyətdə yaşayan itlə xoruzun söhbətindən danışılır. Rənglənməmiş xoruz qərribə göründüyü üçün it soruşur:

- Sən niyə belə rənglənməmiş gəzirsən?

Xoruz rəngləri köməyə çağırır ki, onlar vasitəsilə gözəlləşsin. Qırmızı rəng onun pipiyi ilə saqqalını, göy rəng quyruğundakı lələkləri, yaşıl rəng qanadlarını, sarı rəng döşünü rəngləyir. Bundan sonra o əsl xoruz olur.

Əslində, bu uşaq nağılı rənglər haqqında çox söz deyir. Rənglər haqqında fikirlər o qədər çoxalıb inkişaf etmişdir ki, artıq onların məcazlaşması prosesi də sürətlənmişdir. İnsan xarakterlərinin də rənglərlə bağlılığı möhkəmdir. Belə ki, rəngi olmayan adamlar mənfə hesab edilir. Şair Fikrət Qocanın “Rəngsiz adamlar” şeiri bu baxımdan səciyyəvidir. Əsərdə məqsədi, arzusu olmayan insanlar rəngsiz hesab edilir və rəngsizlik onları görünməyə qoymur, adıləşdirir və diqqətdən kənarlaşdırır.

İçində mətləbi olmayanda

Adamın özü görünmür (Rənglər, 2014, 132).

Bəzən bədii dildə “rəng” sözünün özü də müsbət və mənfə çalarla təqdim olunur. Bu mənada Səməd Mənsurun “Həpsi rəngdir” əsərində “rəng” sözü “saxta, yalan” anlamlari ilə diqqəti cəlb edir:

Uyma, ey dil, xəlqdə yoxdur sədaqət, rəngdir,
Məscidi-meyxana rəng, eysü ibadət rəngdir.
Mey riya, məşuqə qəşş, hüsnü vəcahət rəngdir,
Rəngdir hər dürlü matəm, həq məşəqqət rəngdir,
Anla, ey əbnayi-xilqət, cümlə xilqət rəngdir.

Bədii dildə rənglərin sirli, sehrli aləmi, onlarsız həyatın mümkünsüzlüyü ifadə edilir. Fikrət Sadığın “Ağ bənövşə” şeirində rənglərin ahəngi diqqəti çəkir:

Bahar, səndə nə adətdir,
Göy çəməndə mor bənövşə bitirirsən,
Göy zəmidə ağ bənövşə?
Rəngə dolmaz,
Zəngin olmaz
O çiçək ki, üzərinə kölgə düşə.

Rənglərin də çox seviləni, az seviləni vardır. Məsələn, mavi, qırmızı, yaşıl tez-tez işlənən rənglərdir. Əli bəy Hüseynzadənin mavi, qırmızı, yaşıl dediyi bütöv bir ölkə idi. Mavi – rahatlıq, məmnunluq, qırmızı – xoşbəxtlik, sevgi, yaşıl – ümid deməkdir. Bu, təsadüfi deyildir ki, mütəxəssislər qırmızının insanı hər zaman müşayiət etdiyini göstərirlər. Elə rənglər vardır ki, işləndiyi məqamlarda onların müsbət çaları mənfiyyətinin qatılığında itir. Bu mənada, “boz” rəng yada düşür: Bəzən qəddarlığı “üzü bozdu” deyib rənglə əlaqələndirirlər.

Bədii dildə hər bir sənətkarın rənglərə münasibəti fərqlidir və elə bir söz ustası yoxdur ki, onun dilində rəng bildirən sözlər olmasın. Lakin Azərbaycan xalqının seçkin şairlərindən olan Rəsul Rzanın rənglərə münasibəti, şairin onlara verdiyi mənə çalarları, semantik yüksəklik hamıdan fərqlidir. Nazim Hikmət şairin “Rənglər” silsiləsində poeziyada özünəməxsus təzə bir yol açdığını, “özünü ötüb keçdiyini” yüksək dəyərləndirirdi.

Azərbaycan dilinin leksikası hər zaman maraqlı faktları ilə araşdırmaçıların diqqətini çəkmişdir. Bu baxımdan, dilimizdə rənglərlə bağlı sözlərin də müəyyən qədər yeri vardır. Xüsusilə də bədii dilimizi rənglərsiz düşünmək olmaz. Rənglər fəlsəfə, psixologiya, dilçilik elmlərinin marağına səbəb olan mövzudur. Onlar fərqləndirici xüsusiyyətdən çox, bədii-estetik keyfiyyətlərə malikdir. Hazırda rənglərin linqvistikası Azərbaycan dilçiliyinin problemləli məsələlərindəndir. Bu, mövzu ilə bağlı müxtəlif istiqamətlərdə və çox sayda araşdırma aparmanın mümkünlüyünü göstərir. Müxtəlif söz sənətkarlarını rənglərə münasibəti məsələsi çağdaş dövrümüzdə aktuallığı ilə seçilən mövzulardandır.

Rənglərə ad verilməsində insanların çoxillik, hətta çoxəsrlik təcrübələrinin böyük rolu vardır. Sözsüz ki, ilk təbii rənglər göy qurşağında əks olunan və təbiətin bizə verdiyi rənglərdir. Göy qurşağında cəmi yeddi rəng var. Lakin dünyada rənglərin və onların çalarların sayını bu rəqəmlə məhdudlaşdırmaq olmaz. Onu da unutmamaq ki, sözügedən yeddi rəng ən çox işlənən rənglərdir. Rəng və çalarların çoxluğu onları adlandıran leksik-qrammatik vahidlərin də bolluğuna imkan yaradır. Deməli, rənglər, bir tərəfdən də, dili zənginləşdirən faktlardır. Və maraqlı burasıdır ki, dilimizdəki rəng adlarının çoxu milliliyi ilə diqqəti çəkir. Geniş yayılmış, yəni dildə daha çox işlənən rənglər – ağ, qara, qırmızı, narıncı, sarı, yaşıl, mavi, göy, bənövşəyidir ki, bunlardan ikisi (mavi və bənövşəyi) alınma sözdür. Bundan başqa, əvvəllər aktiv mövqeli olsa da, hazırda işlənmə dairəsi daralan “xaki” (torpaq rəngli) sözü də alınmadır. Sözsüz ki, əsl rənglərdən başqa, bitki və ağac adlarından, ümumiyyətlə, isimlərdən düzələn rənglər də vardır. Məsələn, palıdı, innabı, zoğalı və s. Bunlardan *innabı* alınma, *zoğalı* və *palıdı* isə milli sözlər əsasında düzəlib. Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində innabın aşağıdakı mənaları verilib: 1. açıq-sarı çiçəkləri olan, quraqlığadavamlı ağac və bu ağacın qırmızı qabıqlı, bərk çəyirdəklili xırda, şirin meyvəsi; 2. Klassik şeirdə qırmızılıq mənasında tərkiplərdə işlənir (Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, 2006, 554). Bundan başqa, *innabı* innab rəngində, qırmızı deməkdir. Azərbaycan musiqisində “İnnabı” adlı rəqs havası da var. “İnnabı” sözü ilə bağlı dilçilik elminə aid bir müddəa yada düşür. Məlumdur ki, dilimizdə sifət düzəldən iki cür -i şəkilçisi vardır. Onlardan biri millidir və dörd cür yazılır (palıdı, sürməyi, armudu, gümüşü). Digər -i şəkilçisi alınmadır və dilçilik ədəbiyyatlarında onun yalnız alınma sözlərə qoşulması haqqında fikirlər

formalaşmışdır. Məsələn, *elmi məqalə, tarixi hadisə, inqilabi hərəkət* və s. Lakin “innabı” sözü bu fikirləri təkzib edir. Belə ki, lüğətlərdə ərəb mənşəli söz kimi qeyd olunan bu sözə qoşulub sözü düzəltmə sifət kimi formalaşdıran –ı şəkilçisi həmin morfoloji əlamətin birvariantlı olmadığını göstərir. Bu, dilçilik elmində məsələyə aydınlıq gətirilməsini zəruriləşdirir.

Rənglərin simvollaşdırılması təfəkkür və nitq mədəniyyəti ilə bağlı məsələdir. Onların sayı o dərəcədədir ki, hamısının dildə ifadəsini tapmaq üçün bəzən çətinlik yaranır. Rənglər çoxaldıqca özünəxas leksika tələb edir, ona görə də dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində rənglərin rolu az deyil. Bundan başqa, rənglərin üslub imkanları da çoxdur. Hazırda dildə bütün rənglərin adlarını ifadə edən sözlər kəmiyyət baxımından azlıq təşkil edir. “Mövcud ədəbiyyatlar və dil faktları göstərir ki, bütün dünya dillərində rəng adları kifayət qədər məhduddur və rəng çalarlarını ifadə etmək üçün müqayisədən istifadə edilir. Tədqiqatlardan aydın olur ki, hər bir əsas rəng ətrafında metaforik sahə yaranır, hər bir əsas rəngin rəmzləşmədə iştirakı aşkar görünür” (Rzayeva, 2018, 181).

Rəng bildirən sözlərin necə formalaşmasının öyrənilməsi maraqlı və zəruri məsələlərdən biridir. Araşdırmalar göstərir ki, *ağ, qara, qırmızı, sarı, göy, yaşıl* kimi sözlər heç bir əməliyyat olmadan rəng bildirir. Dildə bir sıra rənglərin əşya adından düzəlməsi prosesi də vardır. Məsələn, *qəhvə-qəhvəyi, bənövşə-bənövşəyi, sürmə-sürməyi* və s. Bundan başqa, sintaktik üsulla rəngləri ifadə edən sözlərin yaranması faktları da məlumdur. Məsələn, *tünd-yaşıl, açıq-qırmızı* və s. Tədqiqatlar təsdiq edir ki, bədii dildə ən çox işlənən əsl rənglərdir, yəni söz kökü şəklində olan leksik-qrammatik vahidlərdir. Onların fonetik yolla çoxaltma dərəcəsinə salınmış variantlarından da bədii dildə istifadə edilir:

Yenə də yamyaşıl geyinir dağlar,
Göz kimi durulur qaynar bulaqlar,
Əriyir güneylər döşündəki qar,
Yağış da isladır o göy çəmənini,
Təbiət ilhama çağırır məni (Səməd Vurğun (III), 2005, 272).

Burada iki rəng bildirən söz (yamyaşıl və göy) işlənmişdir. Yamyaşıl üzərində əməliyyat aparılması, yəni sözün əvvəlində ilk hecanın təkrar olunması və *m* samitinin əlavə edilməsi yolu ilə formalaşmışdır. Dilçilik elmində bu, təkrarın bir növü hesab edilir. Belə ki, tam və yarımçıq deyə bölgülərə ayrılan təkrarların bir qisminin çoxaltma dərəcəli sifətlərdən ibarət olması haqqında dilçi fikirləri vardır. Belə təkrar rəng bildirən sözlərin məna çalarını gücləndirməkdə xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Nümunədəki digər rəng adı (göy) də maraqlı vahidlərdəndir. Göytürklərin Göy Tanrı dininə sitayiş etmələri məlumdur. Bu rəng səmanın rəngi kimi qəbul edilmişdir. Bu mənada, göy rəng türklər üçün müqəddəs rəng hesab olunur. Lakin “...göy rəng türklər üçün tək cə rəng deyil, həm də göyün, dünyanın və türk varlığının rəmzidir” (Mədətoğlu, 2013, 14).

Bədii dildə boz rəngin bir sıra anlam çalarları ilə qarşılaşırıq. Araşdırmalara görə, boz rəngi sevən adamlar, xüsusilə də uşaqlar azdır. Bu rəng yorğunluq, lovğalıq rəngi kimi tanınır. Lakin onun müsbət anlamları da az deyil. “Azərbaycan dilində “boz” sifətinin əsas mənası müəyyən rəng növünü bildirməsidir. Lakin “boz adam”, “boz hava”, “boz üz” birləşmələrində isə “boz” sözü rəng deyil, kəmiyyət, əlamət mənalarını bildirir: boz adam – xasiyyətə tərs, həyasız adam; boz hava – xoşagəlməyən hava mənasında işlənir. (Qurbanov, 2019, 215). A.Qurbanov leksik vahidlərin belə çoxmənalılıq keyfiyyəti qazanmasının söz birləşmələri, frazeoloji ifadələr və cümlələr daxilində ortaya çıxdığını və çoxmənalılıq ifadə edən sözlərin semantik quruluşunda daxili əlaqənin olduğunu göstərir.

Dilimizdə tünd boz rəngi ifadə etmək üçün “çal” sözündən istifadə edilir.

Boz rəngin çalarlarında biri “ala” sözüdür ki, bədii dildə həmin leksik vahid “göz” sözünün təyini kimi işləkdir:

Ala gözlüm, səndən ayrı düşəli
Hicranın qəmiylə kef eyləmişəm (Aşıq Ələsgər, 2004, 46).

Yenə qılıncını çəkdi üstümə
Qurbanı olduğum o ala gözlər (Səməd Vurğun (II), 2005, 44).

“Ala” sözü folklor örnəklərində də işləkliyi ilə seçilir:

Əzizim, Ala dağa.
Gün düşüb Ala dağa.
Mən Qaradağ əhliyəm.
Yaz məni Qaradağa,

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında oğuz igidlərinin ov yerlərindən biri Ala dağdır.

“Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti”ndə boz rəng “utanmaz” mənasında Bakı, Salyan dialekti hesab olunur (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007, 62). Araşdırmalar göstərir ki, “boz” tək cə rəng adı kimi işlənir, Qazax dialektində qayaya “boz” deyirlər: *Bozun altında yığışmış-dıq*. N.Xəzri də əsərlərində bu sözü hər hansı bir insanın üzünə utanmadan, çəkinmədən sərt şəkildə demək mənasında işlətməmişdir: *Yaman boz demisən, nə deyim sənə*. Şairin poetik dilində rənglərin çox sayda üslub imkanları vardır. Bu baxımdan, Nəbi Xəzrinin “Bir günlük kəpənək” şeiri diqqəti çəkir:

Səma gəl-gəl dedi, mavi göl kimi,
Sanki süzüb göyə indi çatacaq.
Qondu güldən-gülə özü gül kimi,
Bir kəpənək gördü, zərli, yaşıl, ağ....
Tanrı, yalvarıram, mənim nəslim də
Ona oxşayaydı, zərli, yaşıl, ağ (Nəbi Xəzri, 2004, 177).

Burada rənglərdən çox, onların simvolokası əsas yer tutur. Yaşılın həyat simvolu olması, tərəvət, təzəlik ifadə etməsi bəllidir. Ağ isə müqəddəslik, təmizlik rəmzidir.

Beləliklə, insanın fiziologiyası, psixologiyası, ümumiyyətlə, həyatı rənglərin təsirindən uzaq olmadığı kimi, bədii dil də rənglərlə müəyyən informasiyanı verməkdə dəyərli qaynaqlardan biridir.

ƏDƏBİYYAT

1. Afad Qurbanov. Ümumi dilçilik. I cild (3 cildə). Bakı: 2019
2. Aşiq Ələsgər. Əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2004
3. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı: Şərq-Qərb, 2007
4. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Bakı: Şərq-Qərb, 2006
5. Mədətoğlu A. Türklərdə rənglər və rəng anlayışı / Türkünstan: 24 fevral-02 mart 2013-cü il, s. 14
6. Nəbi Xəzi. Seçilmiş əsərləri, 2 cildə, I c. Bakı: Lider, 2004
7. Rənglər. Bakı: Vektor, 2014
8. Səməd Vurğun. Seçilmiş əsərləri, II c. Bakı: Şərq-Qərb, 2005
9. Səməd Vurğun. Seçilmiş əsərləri, III c. Bakı: Şərq-Qərb, 2005
10. Rzayeva X. Dilçilikdə rəng adlarının tədqiqinin bəzi məsələləri haqqında / Filologiya məsələləri, № 19, 2018, s. 174-181

SUMMARY

Parvin Abdullabeyova

LITERARY LANGUAGE AND COLORS

Colors play an important role in shaping human imagination, everyday life and aesthetic taste. One of the sources of information for humans is colors. It is no coincidence that national symbols are sometimes identified by color. Colors are also important in the study of human psychology and personality. Colors can also play a role in communicating ideas clearly and meaningfully. Although there are few adjectives in the language, they have many meanings. These meanings contribute to the recognition of the spirituality of images in the literary language.

There are many facts in the history of the Turkic peoples to pay attention to colors. In the ancient literary samples of the Azerbaijani people, colors were skillfully used to reveal a number of symbols and reveal their hidden meaning. The colorful words in the names of the heroes of the epic "Kitabi-Dada Gorgud" testify to their historical antiquity. For example, Garabudag, Garaguna, Garaja Choban, Sari Kalmash and others. Among the Turkic peoples, even the horses of the heroes differed in their color: Blue horse, Gray stallion, etc. In addition, the different colors of the flags of states are due to their symbolic meaning. The ancient Goyturks associated the blue color of the flag with their religious beliefs. Currently, the flag of Azerbaijan represents the height of three colors: Turkic, modernization and Islamization. These colors were not chosen by chance. Their author Ali bey Huseynzadeh, one of the ideologues of Turkism in Azerbaijan, preferred symbolic meanings. The article substantiates the importance of color in the literary language. For this purpose, in the course of the study, the place and role of color in artistic language were determined. Poetic language shows the stylistic features of different colors and clarifies the attitude towards them.

РЕЗЮМЕ

Парвин Абдуллабекова

ЛИТЕРАТУРНЫЙ ЯЗЫК И ЦВЕТА

Цвета играют важную роль в формировании человеческого воображения, быта и эстетического вкуса. Один из источников информации для человека - это цвета. Неслучайно национальные символы иногда идентифицируют по цвету. Цвета также важны при изучении психологии человека и личностных качеств. Цвета также могут сыграть роль в ясной и значимой передаче идей. Хотя в языке мало прилагательных, у них много значений. Эти значения способствуют признанию духовности образов в литературном языке.

В истории тюркских народов есть много фактов, чтобы обращать внимание на цвета. В древних литературных образцах азербайджанского народа цвета умело использовались для раскрытия ряда символов и раскрытия их скрытого значения. Колоритные слова в именах героев эпоса «Китаби-Дада Горгуд» свидетельствуют об их исторической древности. Например, Гарабудаг, Гарагуна, Гараджа Чобан, Сари Калмаш и другие. У тюркских народов даже кони героев отличались своей мастью: Синяя лошадь, Серый жеребец и т. д. Кроме того, разный цвет флагов государств обусловлен их символическим значением. У древних гойтурков синий цвет флага ассоциировался с их религиозными убеждениями. В настоящее время флаг Азербайджана представляет собой высоту трех цветов: тюркинг, модернизации и исламизации. Эти цвета были выбраны не случайно. Их автор Али бек Гусейнзаде, один из идеологов тюркизма в Азербайджане, предпочитал символические значения. В статье обосновывается важность цвета в литературном языке. С этой целью в ходе исследования были определены место и роль цвета в художественном языке. Поэтический язык показывает стилистические особенности разных цветов и уточняет отношение к ним.

BAHAR KHALILOVA
Bakı Slavyan Universiteti
bxililova@gmail.com

NATIONAL LEADER HEYDAR ALİYEV AND THE CONCEPT OF “JUSTICE”

One of the current problems of modern linguistics is the study of concepts. This scientific article discusses the concept, which is one of the modern fields in linguistics. The concept as a direction of modern linguistics is a field of mind, an information base on the cognitive apprehension of people and individuals in particular. Therefore, in the linguo-cognitive approach, the personality of a native speaker comes to the fore when studying a language. Language is the most important way for a person to form and exist in the world. Man not only perceives the world, but also lives, as a result, not only objective reality is reflected in his language, but also the subject perceiving the world finds in its expression. Man, who reflects the objective world in the process of his activity, expresses the results of cognition in words. Man is able to understand both the world and himself with the help of language, because the social historical experience is established and preserved in language. The reason for the specificity of language is that a certain language worldview appears in the mind of a man who sees the world through its prism. Each language conceptualizes the world in its own way. Concepts are units of information structure that reflect human mind and experience. The main purpose here is to study the issues of conceptual system and human cognition. Thus, one of the concepts of interest to a person is the concept of "justice". The article reflects the results of the life experience of the national leader of the Azerbaijani people, Heydar Aliyev, based on the principles of justice. The main factor that immortalized the great leader Heydar Aliyev, the embodiment of wisdom and justice in the political arena of the world, that was his ability to unite these three values in his country. The great leader's commitment to the rule of law and justice based on his rich morality and democracy. Those who played an important role in the fate of their people, as a rule, influence the course of history and create a new chronicle with a mission of salvation. In the twentieth century, the phenomenon of our people - the great leader Heydar Aliyev, as one of such leaders, provided incomparable services to the development of the modern Azerbaijani state and the Azerbaijani language, and from time to time the concepts associated with his name will be touched upon.

Açar sözlər: *konsept, dilçilik, ədalət, koqnitiv dilçilik, ümummilli lider Heydər Əliyev*

Key words: *concept, linguistics, justice, cognitive linguistics, national leader Heydar Aliyev*

Ключевые слова: *концепт, лингвистика, справедливость, когнитивная лингвистика, национальный лидер Гейдар Алиев*

The problem of describing the essence of the concept remains relevant for modern linguistics. The system of concepts forms a picture of the world in which the concept of reality is reflected in a man. Man lives not only in the world of objects and things, but also in the world of concepts, created for them for their intellectual, spiritual and social needs. Analysis of the problematic field of concepts and understanding of the linguistic picture of the world is comparable to the young branch of scientific knowledge - cognitive linguistics. The concept represents the whole potential of the meaning of words, while it contains the whole complex of associative imaginations. Especially important in the light of the problem raised in the title of the article is the question of the differentiation of the concept from the meaning of the word. The meaning is part of the concept, it represents a narrow content. However, the meaning is the product of the reflection of objects and phenomena of our consciousness, which is expressed in the internal meaning of the word structure. There are many different interpretations of the relationship between the concept and the meaning of the word, which leads to disagreement among researchers. We can distinguish three different main directions in which this problem is being studied. V.A. Maslova notes that a concept is like a clot of culture in a person's consciousness; that in the form of which culture enters the mental world of a man (Маслова 2004, 15)

The second direction of scientific thought (N.D. Arutyunova, T.V. Bulygina, A.D. Shmelev)

believes that semantics form a concept. Supporters of the third direction (D.S. Likhachev, E.S. Kubryakova) believe that the concept does not arise directly from the meaning of the word, but is the result of a clash of meaning with the national and personal experience of a native speaker. Thus, the concept acts as an intermediary between the word and reality. The concept represents the whole potential of the meaning of the word, while it contains a whole complex of associative imaginations. Z.A. Berbeshkina writes: "Justice can be considered a generalizing philosophical concept expressing the objective economic, political, legal, moral conditions of life of one class or another, society and their development trends" (Бербешкина 1983, 45). In this regard, let us represent attitudes of prominent people to the concept of "Justice" as a model of national identity. They reflect the characteristics and qualities of the nation and the people, characterizing the national existence, the national identity. The history of the people, its outstanding thinkers and historical personalities, various national attributes enter the spiritual world of a man and create conditions for the formation of his national consciousness. One of the important components of national consciousness is to be a supporter of national conscience, truth and justice.

In the recent history of the Azerbaijani people, such a person was the national leader Heydar Aliyev - a man who was the savior of the nation and statehood in the true sense of the word.

The words of the national leader as a model of national identity :

1. " If something happens unjustly, justice cannot be restored through injustice. Justice should be restored through justice (Heydar Aliyev 2009 , 81) .
2. "In order to save the Azerbaijani people from suffering and trouble, it is necessary to unite and take one path - the path of justice! In order to achieve the main goals - our people's highest goals - everyone should take each other by the hand!" (Heydar Aliyev 2009 , 168).
3. " Democracy, endless belief injustice, implacability against national, religious and racial discrimination. patriotism and love of peace are characteristics of our peoples. We rely on such human values in the freedom we gained on the difficult path of struggle and with the endless blood of martyrs, in making our independence eternal and in making our national state building irreversible" (Heydar Aliyev 2009, 328). These opinions, which are distinctively concise, accurate and clear, were expressed on specific events at specific times, they are of national and universal importance.

From time to time, mankind has witnessed the immeasurable contribution of many historical figures to the development of nations and societies. The traditions of statehood established and inherited by these genius personalities shed light on the future of the great Renaissance peoples, and perhaps determined their history hundreds of years later, their place in the political arena of the world. Due to their services, such personalities have taken their rightful place in history as geniuses, leaders.

There have been great personalities in the history of Azerbaijan's statehood, commanders who challenged the world, statesmen who understood the realities of their time and tried to protect the national interests of our people at the highest level. Of course, each of them in one way or another has contributed to the further strengthening of the Azerbaijani state, the prosperous future of our people and is forever engraved in the history of our people.

The national leader of the Azerbaijani people Heydar Aliyev is also one of the geniuses who acted with courage in front of his people and nation. At every moment of his activity, national leader Heydar Aliyev served the interests of the people, state, society and its members, worked selflessly for the integrity of the land and people of Azerbaijan, did everything possible to strengthen our independence, develop our statehood, expand democracy and improve the people's welfare. I would even say that he made dreams come true that seemed inaccessible to many. Since heroism and bravery are done for the sake of the Motherland, the historical services of our great leader Heydar Aliyev in this direction stand above all sacrifices for the sake of the homeland and the state, nation and people.

The great philosopher Plato said that the day when justice, wisdom, and strong government come together, mankind will be happy. The main factor that immortalized the great leader Heydar Aliyev, the embodiment of wisdom and justice, who is considered in the political arena of the world, is his ability to combine these three values in his country. Much has been written about his historical

services, salvation, creative mission, genius, and the political, economic, social, and cultural reforms he carried out. It will be written after that. Because over time, the fateful issues implemented by Heydar Aliyev in the integrity of Azerbaijan, economic independence, strengthening democratic values in the country, the establishment of civil society and other areas become clearer. The unforgettable memory of the most powerful statesman in the history of XX century Azerbaijan, national leader Heydar Aliyev, is always remembered with special gratitude and respect. By dedicating his meaningful and glorious life to the service of the state and people of Azerbaijan, the great leader, who became a symbol of eternity, will always live in the memory of our people. The great leader Heydar Aliyev, with his great life, gained immortality in the hearts of our people with his high human qualities, rich spiritual features, great love for the people, homeland and humanity. Because Heydar Aliyev was not only a political figure, a leader who ruled a state, but also a state builder, an architect of our modern history, who mobilized millions of people around sublime ideals. Heydar Aliyev had the characteristics of a leader with all his roots connected with the interests of the society. Nasreddin Tusi said: "The best leader is that all people in the country believe in him, follow him, participate in his activities, consider him his father" (Nəsirəddin Tusi 2005, 236).

Individuals who have played an important role in the fate of their peoples, as a rule, influence the course of history and create a new chronicle with their mission of salvation. The phenomenon of our people in the twentieth century - the great leader Heydar Aliyev, as one of such leaders, is always remembered with great sympathy and respect as a strategist who practically created the ideological and political foundations of the modern Azerbaijani state on the basis of national heritage and thought. It was in the epoch of Heydar Aliyev that our people perfected the statehood traditions they had acquired throughout the centuries and made them systematic, demonstrating their existence as a nation and their ability to self-government at the highest level. The arduous and glorious path leading Azerbaijan to building an independent state, in fact, began after the great leader came to power. The great leader's commitment to the rule of law and justice is rooted in his rich morality and democracy. The great French thinker Montesquieu, the founder of the first advanced theory of human rights, wrote in *The Spirit of the Law* that "it is easy to be a good citizen in a state governed by justice." It is this harmony that transforms the idea of a just society, a state governed by the rule of law, from dreams to reality: man's existence as a being begins with the realization of his rights and freedoms, duties and responsibilities, and moral responsibility. The great leader rendered unparalleled services to the establishment of a just society in Azerbaijan, where state-citizen relations are regulated by law, all human values and freedoms are protected to the maximum, the ideas of humanism have become a solid foundation, and democratic traditions are strengthened in the public consciousness. One of the most noble moral qualities of Heydar Aliyev as a whole, perfect personality was his adherence to the principles of social justice, honesty and humanism at all stages of his political activity, his efforts to strengthen these moral and ethical criteria in the public consciousness. Commitment to these values stems primarily from Heydar Aliyev's high internal democracy, civic responsibility that can serve as an example to all, the national leader considered the fundamental duty of the state to satisfy the interests and legitimate interests of each individual and protect their rights. Putting the rule of law against the policy of force, Heydar Aliyev acted on the principle of "the right is always strong", and the government always tried to uphold the interests of every citizen. When the great leader Heydar Aliyev put the power of politics against the policy of force in the days of the October 1994 and March 1995 coup attempts, the formula "the right man is strong" worked when the whole nation gathered around his leader in a short time. For Heydar Aliyev, who worked all his life for the victory of justice, there is a strong connection between the concepts of "justice" and "state". "The state can be shaken by two things: when the guilty go unpunished and the innocent is punished," said Heydar Aliyev, who saw justice as the prerequisite for being a statesman. The steps taken since the second half of 1993 under the leadership of our great leader Heydar Aliyev to build a democratic, legal and secular state in the country, radical legal reforms based on the traditions of national statehood and international standards have led to a fundamental change in human rights and freedom. The decrees of the national leader became an important factor in establishing social stability in the country,

ensuring the rule of law and justice. Declaring with great pride that sovereignty is an invaluable blessing and plays a very important role in the historical destiny of the people, national leader Heydar Aliyev made Azerbaijan's independence eternal and irreversible. Most importantly, with the return of the great politician to the leadership of Azerbaijan, a new ideology was established, the main idea of which is universal values such as independence, statehood, justice, democracy, national progress, secularism. The growth of Azerbaijan's international prestige is a key condition for the perpetuation of independence. Heydar Aliyev's great political will, prestige in the world, diplomatic experience played also an important role. In the highest international forums, he spoke boldly, confidently and logically about the realities of Azerbaijan, the occupation of 20 percent of our lands by Armenia, the conversion of one million people into refugees and internally displaced persons, convinced the world of this historical injustice and formed a new image of independent Azerbaijan. Independent Azerbaijan has proved to the whole world that we have both the political will and the military power to liberate our lands from occupation. However, as the President of Azerbaijan has repeatedly stated, we do not want war, we want peace, we believe that justice will prevail.

Such various aspects of the concept of justice make us think about the unchanging, invariant component of both feelings and the principle and ideal of justice. Several times in our presentation, it was said that what is common in these various contexts is the moment of correlation of what is - what a person faces in his individual life, in social conditions - and what should be in accordance action with the ideal aspirations of the man. It is this correlation that allows him to draw conclusions about justice.

ƏDƏBİYYAT

1. Heydar Aliyev. "Words of Wisdom", Baku: 2009 page.371
2. Хасə Нəсирəддин Туси Əхлақи – Nasiri. Lider Nəşriyyatı, Bakı: 2005, 280 səh.
3. Бербешкина, З. А. Справедливость как социально-философская категория / З. А. Бербешкина. – М. : Мысль, 1983, 358 с.
4. Маслова В.А Когнитивная лингвистика. Минск: 2004, 266 с.
5. Oxford Large English Dictionary. Oxford press, page.961

XÜLASƏ

Bahar Xəlilova

ÜMUMMİLLİ LİDER HEYDƏR ƏLİYEV VƏ "ƏDALƏT" KONSEPTİ

Müasir dilçiliyin aktual problemlərindən biri də konseptləri tədqiq etməkdir. Bu elmi məqalədə dilçilik elmində müasir istiqamətlərdən biri olan konseptdən bəhs edilir. Konsept müasir dilçiliyin istiqaməti olaraq düşüncə sahəsi, xalqın və ayrılıqda fərdlərin koqnitiv təfəkkürün informasiya bazasıdır. Buna görə də linqvokoqnitiv mahiyyətli yanaşmada dilin öyrənilməsində dil daşıyıcısının kimliyi ön plana çıxır. İnsanın dünya haqqında biliklərinin formalaşmasının və mövcudluğunun ən mühüm üsulu dildir. İnsan təkcə dünyanı dərk etmir həm də onda yaşayır ki, bunun nəticəsi kimi onun dilində təkcə obyektiv gerçəklik əks olunmur, həm də dünyanı dərk edən subyekt öz ifadəsini tapır. Fəaliyyəti prosesində obyektiv aləmi əks etdirən insan idrakın nəticələrini sözlərdə ifadə edir. İnsan həm dünyanı, həm də özünü dilə səbəb başa düşməyə qabildir, çünki ictimai tarixi təcrübə məhz dildə təsbitlənib saxlanılır. Dilin spesifikasına səbəb onun daşıyıcılarının şüurunda müəyyən dil mənzərəsi yaranır və insan onun prizmasından dünyanı görür. Dillərin hər biri dünyanı özünəməxsus üsulla konseptuallaşdırır. Konseptlər şüurun və insan təcrübəsini əks etdirən informasiya strukturunun vahidləridir. Burada başlıca məqsəd konseptual sistem və bəşəri dərkətmə məsələlərini araşdırmaqdan ibarətdir. Belə ki, bəşəriyyəti maraqlandıran konseptlərdən biri də "ədalət" konseptidir. Məqalədə Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin ədalət prinsiplərinə dayanaraq həyat təcrübəsinin nəticələri öz əksini tapmışdır. Dünyanın siyasi arenasında düşünülməyən müdriklik və ədalətin təcəssümü olan ulu öndər Heydər Əliyevi əbədləşdirən əsas amil bu

üç dəyəri ölkəsində birləşdirə bilməsidir. Ulu öndərin qanunun aliliyinə və ədalətə sadıq qalması onun zəngin mənəviyyatından və demokratiyasından qaynaqlanır. Xalqlarının taleyində mühüm rol oynamış şəxslər, bir qayda olaraq, tarixin gedişatına təsir göstərir və qurtuluş missiyaları ilə yeni bir salnamə yaradırlar. İyirminci əsrdə xalqımızın fenomeni - ulu öndər Heydər Əliyev belə liderlərdən biri kimi müasir Azərbaycan dövlətinin və Azərbaycan dilinin inkişafı yönündə misilsiz xidmətlər göstərmişdir və onun adı ilə bağlı konseptlərə zaman-zaman müraciət olunacaqdır.

РЕЗЮМЕ

Бахар Халилова

НАЦИОНАЛЬНЫЙ ЛИДЕР ГЕЙДАР АЛИЕВ И КОНЦЕПЦИЯ «СПРАВЕДЛИВОСТЬ»

Одна из актуальных проблем современной лингвистики - изучение концептов. В данной научной статье рассматривается концепт, который является одним из современных направлений лингвистики. Концепт как направление современной лингвистики - это область мысли, информационная база когнитивного мышления людей и отдельных лиц в частности. Следовательно, в лингво - когнитивном подходе личность носителя языка выходит на первый план при изучении языка. Язык - самый важный способ для человека сформироваться и существовать в мире. Человек не только воспринимает мир, но и живет в нем, в результате чего в его языке отражается не только объективная реальность, но и субъект, воспринимающий мир, находит свое выражение. Человек, отражающий в процессе своей деятельности объективный мир, словами выражает результаты познания. Человек способен понимать и мир, и себя с помощью языка, потому что именно в языке устанавливается и сохраняется социально-исторический опыт. Причина специфики языка в том, что в сознании его носителей возникает определенный языковой ландшафт, и человек видит мир через его призму. Каждый язык осмысляет мир по-своему. Концепты - это единицы информационной структуры, отражающие сознание и человеческий опыт. Основная цель здесь - изучение вопросов концептуальной системы и человеческого восприятия. Таким образом, одним из понятий, представляющих интерес для человека, является понятие «справедливость». В статье отражены результаты жизненного опыта общенационального лидера азербайджанского народа Гейдара Алиева, основанного на принципах справедливости. Главным фактором, который увековечил великого лидера Гейдара Алиева, воплощение мудрости и справедливости на политической арене мира, было его умение сочетать эти три ценности в своей стране. Приверженность великого лидера верховенству закона и справедливости проистекала из его богатой морали и демократии. Те, кто сыграл важную роль в судьбах своего народа, как правило, влияют на ход истории и создают новую летопись с миссией спасения. В двадцатом веке феномен нашего народа - великий лидер Гейдар Алиев, как один из таких лидеров, оказал несравненные услуги развитию современного азербайджанского государства и азербайджанского языка, и время от времени будут затрагиваться концепции, связанные с его именем.

XARİCİ DİL DƏRSLƏRİNDƏ ŞƏXSİYYƏTYÖNÜMLÜ PARADİQMLƏRİN TƏTBİQİ İMKANLARI

İnkişafetdirici pedaqoji texnologiyaların praktikada tətbiqi fərqli mühitdə, müxtəlif istiqamətdə pedaqoji təcrübənin öyrənilməsinə tələb edir. Təlim-tərbiyə prosesi zamanı bilik, bacarıq və vərdişlərlə yanaşı, fərdi, sosial xarakterli keyfiyyətlər də, (təfəkkür, nitq, emosional-hissi davranış, kommunikativ, fiziki, yaradıcı) inkişaf edir. Bu zaman şəxsiyyətyönümlü təlim texnologiyaları üstünlüyü ilə seçilir, onun pragmatikyönümlülüüyü güclənir. Belə vəziyyətdə öyrənən daxilən zənginləşir, inkişaf edərək cəmiyyət üçün daha dəyərli fərdə çevrilir. Müasir informasiya-kommunikasiya dövründə elmin müxtəlif sahələrində toplanmış bilik kütləsi elə sürətlə artır ki, təlimin ənənəvi prinsiplərinə əsaslanaraq məlumatları eyni zamanda öyrənənə çatdırmaq və mənimsətmək mümkünsüz hal kimi görünür. Əgər əvvəllər bilikləri əldə etmək üçün öyrənənləri iki əsas bilik mənbəyi (müəllim və dərslik) ilə razı salmaq olurdusa, bu gün həmin mənbələr çoxsaylı məlumat mənbələri ilə müqayisədə kölgədə qalır. Məhz bu səbəbdən şəxsiyyətyönümlü təlimin başlıca vəzifəsi öyrənənlərə bilikləri müstəqil əldə etməyi, öyrənməyin yollarını öyrətməkdir. Təlim texnologiyalarının yenilənməsi və məktəb praktikasında tətbiq olunması şəxsiyyətyönümlü bir komponentin gücləndirilməsi ilə əlaqələndirilir. Bilik və bacarıqların mənimsənilməsi, fəaliyyət metodları, yaradıcılıq və yeni ideyaların yaranması şəxsiyyətyönümlü paradimin əsasını təşkil edir. Pedaqoji fəaliyyətin elmi və metodoloji əsaslandırılmasına ehtiyac səbəbindən pedaqoji paradimlərin tətbiq edilməsi aktuallıq kəsb edir. Daha sonrakı elmi inkişaf üçün ən perspektivli integrativ yanaşmalara yol açır.

Açar sözlər: *ibtidai təhsil, xarici, dil, şəxsiyyətyönümlü paradim, texnologiya*

Key words: *primary school, foreign, language, personality-oriented paradigm, technology*

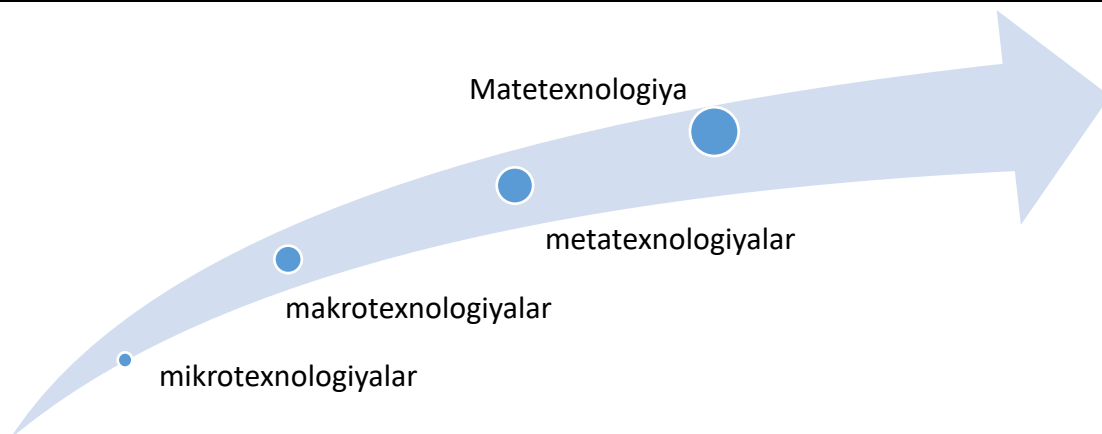
Ключевые слова: *начальная школа, иностранный, язык, личностно ориентированная парадигма, технологии*

Təlim metodlarının keyfiyyətə dəyişdirilməsi, onların şəxsiyyətə və onun tələbatlarına istiqamətləndirilməsi yalnız bilikləri mənimsəmə zamanı yaradıcı təfəkkürdən fəal istifadə şəraitində təlimə böyük səmərə verə bilər. Eyni zamanda, şəxsiyyətyönümlü tədris prosesinin inkişaf səviyyələrinə də müsbət təsir edərək:

- ✓ şəxsiyyətin sosial və idraki fəallığını artırır;
- ✓ şəxsiyyətin dəyərlərini və vərdişlərini formalaşdırır.

Prosesin bu istiqamətdə təşkili öyrənənlərdə məhsuldar, yaradıcı təfəkkürü və yeni biliklərə müstəqil yiyələnmə üsullarını özündə birləşdirən fəal (interaktiv) təlim texnologiyalarına üstünlük verməyi tamamilə labüdləşdirir. Texnologiyalar sahəsində olan yeniliklər təhsil sahəsinə də bilavasitə təsirini göstərir. Təhsildə texnologiyalardan istifadə yeni dərs materialının təqdim olunmasında, müəllimin sistemli, qarşılıqlı əlaqəli fəaliyyətində, pedaqoji problemlərin aradan qaldırılmasında əsaslı rola sahibdir.

Görkəmli tədqiqatçılar təhsil texnologiyalarının strukturunu tətbiq miqyasına uyğun olaraq mikro, makro, mezo və metatexnologiyalara bölürlər:

- Metatexnologiyalar* - bütöv bir makrotexnologiyanın tətbiq olunduğu bütün təhsil sisteminin idarə edilməsini tənzimləyir. Belə ki, o, sosial-pedaqoji səviyyədə təhsil sahəsində sosial siyasəti reallaşdırmağa zəmin yaradan ümumpedaqoji (ümumdidaktik, ümumtərbiyə) texnologiyadır.
- Mezotexnologiyalar* - təlim-tərbiyə prosesinin ayrı-ayrı hissələrini əhatə edir. Xüsusilə didaktik, metodik və ya tərbiyənin müəyyən bir problem ilə bağlı məsələləri həll etmək üçün tətbiq olunur.
- Makrotexnologiyalar* - dərsin təşkili texnologiyasından başlayaraq fərdi tədris üslubunu nəzərə alaraq pedaqoqun öz tədris texnologiyasından istifadəyə kömək edir, təlim-tərbiyə prosesinin müəyyən istiqamətlərini, ümumpedaqoji və ümummetodiki səviyyədə fənnin tədrisi ilə əlaqəli fəaliyyət sahələrini özündə birləşdirir.
- Mikrotexnologiyalar* - öyrənənlərin bilik strategiyalarının müəllimin təşkil etdiyi təlim metodlarında və formalarında əks olunmasını təmin edir. Pedaqoji prosesin subyektləri arasındakı qarşılıqlı əlaqələrdə, xüsusilə yazı vərdişlərinin formalaşdırılması ilə bağlı fəaliyyət sahələrində özünü göstərir (Mehrabov, Abbasov, Zeynalov, Həsənov 2006, s. 11).

Sadaladığımız texnologiyalara idarəetmə səviyyəsində məktəb modelinin hazırlanmasında və idarə edilməsində rast gəlirik. Təhsil texnologiyalarının inkişaf səviyyəsində toplanmış təcrübəni nəzərə alsaq, müxtəlif təhsil modellərini və texnologiyalarını öyrənməyə, ümumiləşdirməyə, proqnozlaşdırmağa, inkişaf etdirməyə və düzəltməyə imkan verən bir elm sahəsi kimi qəbul edə bilərik.

Şəxsiyyətyönümlü təhsil paradıqları pedaqoji praktikada adekvat texnoloji tədqiqata ehtiyac duyur. Tədris zamanı texnologiyalardan istifadə dərslər materialının qavranılmasına, öyrənənlərin maraq dairələrinə uyğun olmasına, bir sözlə dərslərin keyfiyyətinin optimallaşmasına zəmin yaradır. Bu da öz növbəsində öyrənənlərin idrak fəaliyyətində şəxsiyyətyönümlü yanaşmadan istifadə etmək üçün ilkin əsas hesab olunur. İnkişafetdirici təhsilin təşkilində müəllimin rolu hər bir şagirdin şəxsiyyətinin açılmasına üçün əlverişli şərait yaratmaqdır. Şəxsiyyətyönümlü təhsilin təşkili ilə bağlı müasir fikirləri əks etdirən prinsiplər sistemi aşağıdakı müddəaları əhatə edir:

- Şagird - təhsil prosesinin subyektidir; hər bir öyrənənin münasibət dəyərləri və akademik nailiyyətləri dəyərləndirilməli, onlara qarşı tolerant münasibət göstərilməlidir;
- Hər bir şagird bənzərsiz və fərddir; təlim prosesi şagirdlərin qabiliyyət və meyllərini inkişaf etdirmək üçün bir vasitədir;
- Öyrənənlərə təhsilin müxtəlif formalarından və keçiriləcək mövzuların mürəkkəbliyi səviyyəsindən asılı olaraq seçim azadlığı verilməli, dərslər zamanı didaktik materialın qurulmasında induktiv və deduktiv metodlardan istifadə edilməlidir;
- Öyrənənlərdə tədqiqatçılıq bacarığı formalaşdırılmalı, yaradıcılıq qabiliyyəti inkişaf etdirilməlidir;
- Öyrənənlərə fərdi xüsusiyyətlərin nəzərə alınması şərtilə müxtəlif tədris metodlarından istifadə imkanı verilməlidir;
- Dərslər zamanı öyrənənlərin yalnız bilik səviyyələri deyil, eyni zamanda onların sinif daxili

fəallığı və fəaliyyəti qiymətləndirilməlidir;

- “Müəllim-şagird” və “şagird-şagird” münasibətlərində qarşılıqlı ünsiyyət motivasiya vasitəsilə təmin edilməlidir (Qalskova, 2009 (7), 9).

Beləliklə, şəxsiyyətyönümlü yanaşmanın həyata keçirilməsi, hər bir şagirdin fərdi xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla şəxsiyyətin inkişafına imkan yaradır. Konstruktivist didaktika ilə eyni məqsədi daşıyır: şagirdin şəxsiyyətinin və fərdiliyinin mümkün qədər yüksək inkişafı.

Şəxsiyyətyönümlü yanaşma və konstruktivizm pedaqogikasının məzmunu informativ və funksional cəhətdən spesifikliyi, özünəməxsusluğu ilə fərqlənir. Müəllimlə qarşılıqlı əlaqəsi olan şagirdin öz biliklərini fəal sürətdə çatdırmağı interaktiv bir proses kimi qəbul edən konstruktivist didaktika, təlimdə şəxsiyyətyönümlü yanaşmanın məqsədlərini müəyyənləşdirir və onlara çatmağın yollarını təklif edir. Eyni zamanda, təlimin təşkili prinsipləri dəyişməz olaraq qalır: fəaliyyət, subyektiv təcrübəyə güvənmək və şagirdin müstəqilliyi - inkişafetdirici təhsilin əsas amilləridir. Şəxsiyyət inkişafına diqqət yetirən konstruktivizm pedaqogikası, şəxsiyyətyönümlü təhsil paradigmasının strateji müddəaları çərçivəsində təhsil prosesinin taktikasını əks etdirən, təhsilin inkişafına yönəlmiş məqsədə nail olmağın yolunu təklif edir. Metodik ədəbiyyatlara nəzər saldıqda, ənənəvi birtərəfli tədrisin interaktiv tədris metodologiyası ilə əvəzləndiyini görürük. Əgər ənənəvi metodda pedaqoq öz fəaliyyətini yalnız izah etmək, tapşırıq vermək və yoxlamaq üzərində qururdusa, şəxsiyyətyönümlü paradigmlərin tətbiqi zamanı isə müəllim bilavasitə şagirdlə ünsiyyət yaradır, şagird isə əsas funksional fiqura çevrilərək bacarığını ifadə etmək imkanı qazanır. Xarici dil dərslərində bu fərqi rahatlıqla hiss edə bilirik, belə ki, şagird dil baryerlərini daha rahat aşır, onda yad dildə danışmaq kompleks zamanla aradan qalxır, nəticədə, dərslər zamanı həm də real situasiyalardan istifadə imkanı yaranır. Dərs vəsaiti kimi audio-video texnikalardan istifadə şagirdləri dərslərə daha da həvəsləndirir, onları maraqla yanaşmağa sövq edir. Fikrimi hər birimizin rastlaşdığımız bəzi nümunələr üzərində əsaslandırmaq istərdim. Dərsinə qarşı maraq yaratmayan müəllimin dərsləri şagirdlərə kabus kimi görünür, “mən bunu qavraya bilmərəm” deyərək yanlış düşüncələrlə dərslərdən uzaqlaşır. Bu tip öyrənmələrdə dərslərə qarşı həvəsləndirmək üçün pedaqoq motivasiyaverici, stimulyaradıcı vasitələrdən istifadə etməli, eyni zamanda şagirdlərin öz aralarındakı kommunikasiyanı da gücləndirməlidir. Bunun ən optimal yolu şagirdləri müxtəlif oyunların təşkilində, debatlar və müzakirələrdə iştirakə cəlb etməkdir. Xarici dil dərslərində şəxsiyyətyönümlü paradigmlərin tətbiqi imkanları yeni dərslərin müəllim tərəfindən xarici dildə yeni sözlərlə, qrammatik konstruksiyalar, mimika və jestlərlə yanaşı, şəkillər və digər vizual təqdimat vasitələri ilə də aparılmasını tələb edir. Belə metodlardan biri də kommunikativ metoddur. Xarici dil dərslərində şəxsiyyətyönümlü paradigmlərin tətbiqi zamanı:

- Nitq (yazılı və şifahi) inkişaf edir;
- İnkişaf etmiş nitq şagirdlərdə səlis danışmaq qabiliyyəti formalaşdırır;
- Qrammatika müxtəlif oyunlar, üsullar vasitəsilə öyrədilir;
- Yaş səviyyəsinə, söz ehtiyatlarına uyğun dialoqlar təşkil olunur;
- Sonda müəllim şagirdlərin qurduğu cümlələrə öz əlavələrini edir, yeni qrammatik qaydaları tətbiq etməklə həmin qaydaları şagirdlərə aşılrayır.

Mütəmadi olaraq qarşılıqlı sual-cavab və testlərdən istifadə xarici dil dərslərində şəxsiyyətyönümlü paradigmlərin üstünlüklərindən biridir. Bütün şagirdləri bu prosesə cəlb edərək onlar arasında rəqabət mühiti yaratmaqla həm öyrətmək, həm də ünsiyyət maneələrini aradan qaldırmaq olar. Bunun üçün müəllim, ilk növbədə seçdiyi tədris üslubunun düzgünlüyünü müəyyənləşdirməli, onları inkişaf etdirmək üçün bir sıra addımları nəzərə almalıdır:

- ✓ Təlim fəaliyyətinin ilkin vəziyyətini təyin etməli;
- ✓ Tədris üslubunu planlaşdırın zaman nümunə modeli hazırlamalı;
- ✓ Proqnozlaşdırılmış ilkin vəziyyətin və nəticənin uyğunluq dərəcəsinə müəyyənləşdirilməli;
- ✓ Seçilmiş tədris üslubunun və təlim fəaliyyətinin uyğunluğunun təhlili.

Tədqiqat nəticəsində tədris üslubunun ilkin vəziyyətində aşağıdakı punktlar müəyyən edilmişdir:

- dərslər materialının təşkili üçün audio və vizual metodlara üstünlüyün verilməsi;
- mühakimələrin müzakirələrlə əvəz olunması;

- motivasiyanın ötürülməsi;
- fəaliyyət prosesinə istiqamətləndirmə.

Şagirdyönümlü bir dərsin ilkin konseptual mövqələrini idrak prosesində subyektiv təcrübə, seçim azadlığı, çeviklik və tədris metodlarının (mikro və makro texnologiyalar) müxtəlifliyi, şagirdlərin idrak strategiyalarının istifadəsi, müsbət psixoloji atmosfer; kəmiyyət və keyfiyyət baxımından qiymətləndirmə metodlarının dəyişkənliyi izah edir. Şagirdyönümlü tədrisin həyata keçirilməsində iştirak edən prinsiplər qabaqcadan düşünülmüş, sistemlilik əsasında qurulur:

- Şagird şəxsiyyəti sistemli varlıqdır (təhsil, ətraf mühit, məktəb kollektivi, ailə) və sistemin inkişaf qanunlarına tabedir;
- Sistemin varlığı müxtəlifliyi ilə müəyyən edilir;
- Sistemin fərdi hissələri qarşılıqlı fəaliyyətin müxtəlif səviyyələrindəndir;
- Sistemin vəziyyəti uyğunlaşma və effektivlik mürəkkəb rəylə tənzimlənir;
- Sistemin mürəkkəblik səviyyəsinə uyğun rəydə gecikmə halları ola bilər.

Şagirdyönümlü təhsil modelində, müəllim və şagird şəxsiyyətinin inkişafında fərdi maraqların reallaşdırılmasına diqqət yetirir. Şagirdyönümlü yanaşmada idarəetmə fəaliyyətinin səmərəliliyini təmin etmək üçün rəyləri tarazlaşdırmaq, gücləndirmək və sabitləşdirmək nəzərə alınmalıdır.

Müasir pedaqogikada paradıqlar bir-biri ilə əlaqəli deyil, paralel olaraq mövcuddur. Təhsildə müstəsna bir paradıq yoxdur, paradıqların dəqiq bir şəkildə ayrılması yalnız nəzəri mənada baş verir. Pedaqoji paradıqların və modellərin təhlilinə edilən müraciət nəzəriyyəçilərin və praktikantların nəzəri fikirlərin onun mahiyyəti, təşkili, metodologiyası və nəticələri haqqında ümumiləşdirilmiş bir anlayışa ehtiyacı olduğunu ifadə edir. Nəzəri ümumiləşdirmə, sənaye elminin, bina modelləri və pedaqoji fəaliyyət texnologiyalarının inkişafının uzunmüddətli hədəflərini müəyyənləşdirən şərtlərdən biridir.

Yuxarıdakı fikirləri ümumiləşdirərək qeyd etmək istərdim ki, şəxsiyyətyönümlü təhsilin mühüm tələbi obyekt dünyagörüşlülüyün subyekt dünyagörüşlülüyü ilə əvəz olunmasıdır. İlk növbədə təlim-tərbiyə yolu ilə şagirdlərdə sosial əhəmiyyətli keyfiyyətlərin inkişaf etdirilməsi istiqamətində təlimin məqsədini müəyyən etmək vacibdir. Obyekt dünyagörüşlü insandan fərqli olaraq subyekt dünyagörüşlü insan başqasının fərdiliyini, qeyri-adiliyini qəbul etməlidir. Onun fəallığını, müstəqilliyini, daxili azadlığını müdafiə etməklə, səbəb-nəticə əlaqələrinə düzgün, onu həll etmək kimi yanaşmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Mehrabov A., Abbasov Ə., Zeynalov Z., Həsənov R. Pedaqoji texnologiyalar. Bakı: 2006, səh. 11
2. Ball H., Taranov L. The personal approach to education setting goals and ways to achieve them. *Psixologiya (Psychology)*, 1989, səh. 7-15
3. Bim, İ. L “Иностраннный язык в системе школьного филологического образования», “Иностранные языки в школе”, 2009/1. səh. 4–8
4. Dichek, N. The sources of the study of psychological and pedagogical support to the process of differentiation in high school, (2014). səh. 78-88
5. Krashen S. D. Second language acquisition theory. In principles and practice in second language acquisition. London: Pergamon Press, 1982, səh. 209
6. Qalskova N. D. “Новые технологии обучения в контексте современной концепции образования в области иностранных языков” *Иностранные языки в школе*, 2009/7. səh. 9.
7. Prabhu, N. S. (1987). Second language pedagogy. Oxford: Oxford University Press, 1987, səh.153
8. Richards J. C., & Rodgers, T. S. Approaches and methods in language teaching. New York: Cambridge University Press, 2001, səh.169

SUMMARY

Gulnar Abdullayeva

**POSSIBILITIES OF USING PERSONALITY-ORIENTED PARADIGMS IN
FOREIGN LANGUAGE LESSONS**

The practical application of developmental pedagogical technologies requires the study of pedagogical experience in different environments and in different directions. During the educational process, along with knowledge, skills and habits, individual, social qualities (thinking, speech, emotional-behavioral, communicative, physical, creative) also develop. At the same time, personality-oriented learning technologies are distinguished by their predominance, and its pragmatic orientation is strengthened. In such a situation, the learner becomes rich inwardly, develops and becomes a more valuable individual for society. In the modern age of information and communication, the amount of knowledge accumulated in various fields of science is growing so rapidly that it seems impossible to convey and assimilate information to the learner at the same time, based on traditional principles of teaching. In the past it was possible to persuade learners to acquire knowledge with two main sources of knowledge (teacher and textbook), but today these sources are overshadowed by numerous sources of information. For this reason, the main task of personality-oriented training is to teach learners how to acquire knowledge independently, how to learn. Renewal of training technologies and their application in school practice is associated with the strengthening of a personality-oriented component. The acquisition of knowledge and skills, methods of action, creativity and the emergence of new ideas form the basis of a personality-oriented paradigm. Due to the need for scientific and methodological substantiation of pedagogical activity, the application of pedagogical paradigms is relevant. It paves the way for the most promising integrative approaches for further scientific development.

РЕЗЮМЕ

Гульнар Абдуллаева

**ВОЗМОЖНОСТИ ПРИМЕНЕНИЯ ЛИЧНОСТНО-ОРИЕНТИРОВАННЫХ
ПАРАДИГМ НА УРОКАХ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА**

Практическое применение развивающих педагогических технологий требует изучения педагогического опыта в разных средах и в разных направлениях. В процессе обучения наряду со знаниями, навыками и привычками развиваются индивидуальные, социальные качества (мышление, речь, эмоционально-поведенческие, коммуникативные, физические, творческие). В то же время личностно-ориентированные технологии обучения отличаются преобладанием, а его прагматическая направленность усиливается. В такой ситуации учащийся обогащается внутренне, развивается и становится более ценной личностью для общества. В современную эпоху информации и коммуникации объем знаний, накопленных в различных областях науки, растет так быстро, что кажется невозможным одновременно передавать и усваивать информацию учащемуся, основываясь на традиционных принципах обучения. Если раньше можно было убедить учащихся получить знания с помощью двух основных источников знаний (учителя и учебника), то сегодня эти источники затмеваются многочисленными источниками информации. По этой причине основная задача личностно-ориентированного обучения - научить учащихся самостоятельно получать знания, как учиться. Обновление технологий обучения и их применение в школьной практике связано с усилением личностно-ориентированного компонента. Приобретение знаний и навыков, методов действия, творчества и появление новых идей составляют основу личностно-ориентированного парада. В связи с необходимостью научно-методического обоснования педагогической деятельности применение педагогических парадигм актуально. Это открывает путь для наиболее многообещающих интегративных подходов для дальнейшего научного развития.

SEVİNC BAXŞIYEVA
ADPU-nun Şamaxı filialı
sevinc.baxsiyeva65@gmail.com

İSMAYIL ŞIXLI YARADICILIĞININ DİL VƏ ÜSLUB XÜSUSİYYƏTLƏRİ

İ.Şıxlı yaradıcılığının dili onun fərdi xüsusiyyətlərini özündə cəmləşdirir. O, ümumxalq dilinin canlı ifadə vasitələrinə əsaslanaraq, güclü bədii estetik təsir gücünə malik olan nümunəvi bədii dil yaratmışdır. Ədibin istifadə etdiyi dil vahidləri obrazların səciyyələndirilməsi, təhkiyə üsulunun cazibəsi, təsvir edilən hadisələrin reallığı üçün böyük əhəmiyyətə malikdir.

İ.Şıxlı təhkiyəsinin dilinin leksik, semantik xüsusiyyətlərini aydın təsəvvür etmək üçün onun əsərlərində müxtəlif üslubi boyalarla verilən dil vahidlərinə diqqət yetirmək məqsədəuyğundur.

Sinonimlər dilimizin əsas semantik kateqoriyalardan biridir. Onlar dilin spesifik xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən və qoruyub saxlayan nitq vahidləridir.

İ.Şıxlı nəsr əsərlərində sinonimləri əsasən 2 formada işlətməmişdir:

1. Sinonim cütlərdən istifadə formasında

2. Sinonimlərin yanaşı, ardıcıl şəkildə bir-birini əvəz edərək işlədilməsi formasında.

İ.Şıxlı yaradıcılığında sinonim sözlərin hər birinin öz üslubi dəyəri vardır. Onlar yazıçının fikir və düşüncələrinin təcəssümü kimi çıxış edir. Azərbaycan ədəbi dilinə məxsus zəngin sinonim cərgəyə həssas və yaradıcı münasibət, buradan sözlərin mətləbə uyğun seçilməsi yazıçının əsərlərinin bədii gözəlliyini, səlisliyini təmin edən amilə çevrilir.

Dilin lüğət tərkibində özünə yer tutan sözlərin bir qismini dialekt və şivə sözləri təşkil edir.

İ.Şıxlı nəsr əsərlərində dialekt və şivə sözlərini elə məqamlarda işlətməmişdir ki, onlar mətnə yerinə düşmüş, obrazın xarakterini, yerini, məskənini açmağa kömək etmişdir. Yazıçının ustalığı ondadır ki, həmin sözlər və ifadələr oxucu tərəfindən asanlıqla başa düşülür, həm də ədəbi dil norması pozulmur.

İ.Şıxlı yaradıcılığında diqqəti cəlb edən söz qruplarından biri də frazeoloji birləşmələr və ya sabit söz birləşmələridir. Yazıçı frazeoloji vahidlər vasitəsilə bənzətmə əsasında poetik müqayisə yaradır.

Açar sözlər: *Nəsr, frazeoloji vahid, sinonimlər, dialektizmlər, üslub xüsusiyyətləri*

Key words: *Prose, phraseological unit, synonyms, dialectisms, stylistic features*

Ключевые слова: *Проза, фразеологизм, синонимы, диалектизмы, стилистические особенности*

Giriş. Bədii ədəbiyyat dil sahəsində novatorluq meydanıdır. Burada sözlərə yeni mənə vermək, sözə emosional çalar əlavə etmək və bunları müxtəlif formalarda uyğun məqam və vəziyyətlərdə işlətmək mümkündür. Bədii əsərlərdə müxtəlif söz qruplarına müraciət olunur və oradan mətləbə müvafiq sözlər seçilib işlədilir. Hər bir sözü yerli-yerində işlətmək, ideya xətti ilə mətləbə başlamaq şair və yazıçının ustalığının, onun dilə yaradıcı münasibətinin göstəricisidir. Söz əsərdə yazıçının əsas silahı və alətidir. O, öz fikir və məqsədini söz qiyafəsində oxucuya təqdim edir. Bütün dil vahidləri, o cümlədən leksik və frazeoloji vasitələr geniş mətn mühitində fəal üslubi mövqə qazanır.

İ.Şıxlı yaradıcılığının dili onun fərdi xüsusiyyətlərini özündə cəmləşdirir. O, ümumxalq dilinin canlı ifadə vasitələrinə əsaslanaraq, güclü bədii-estetik təsir gücünə malik olan nümunəvi bədii dil yaratmışdır. Ədibin istifadə etdiyi dil vahidləri obrazların səciyyələndirilməsi, təhkiyə üsulunun cazibəsi, təsvir edilən hadisələrin reallığı üçün çox böyük əhəmiyyətə malikdir. Yazıçının əsərlərində nəzərə çarpan rəngarəng obrazlılıq onun bilavasitə canlı xalq dilinin zənginliklərindən yaradıcı şəkildə istifadə etmək bacarığı ilə bağlıdır.

İ.Şıxlı təhkiyəsinin dilinin leksik semantik xüsusiyyətlərini aydın təsəvvür etmək üçün onun əsərlərində müxtəlif üslubi boyalarla istifadə olunan dil vahidlərinə diqqət yetirmək məqsədəuyğundur.

Sinonimlərdən istifadə üsulları. Sinonimlər dilimizin əsas semantik kateqoriyalarından

biridir. Onlar dilin spesifik xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən və qoruyub saxlayan nitq vahidləridir. Sinonimlər ümumxalq dilinin ifadə imkanlarını əks etdirən əsas milli vasitələrdəndir. Sinonimlərin zənginliyi dilin zənginliyinin əsas şərtlərindən biridir.

Azərbaycan dili zəngin sinonimlər sisteminə malikdir. Belə ki, onlar emosional mənə çalarlığı ifadə etmək üçün şifahi və yazılı nitqimizdə böyük əhəmiyyətə malikdir". Sinonimlərdən nitqdə aşağıdakı üslubi məqsədlər üçün istifadə olunur:

1. Eyni sözün təkrarına yol verməmək və üslubi səlislik yaratmaq üçün;
 2. Fikri daha təsirli etmək üçün;
 3. Fikrin ən incə mənə çalarlıqlarını ifadə etmək üçün;
 4. Nitqdə satira, yumor, komik ifadələr yaratmaq üçün;
 5. Mövcud varlığı və hadisələri daha aydın və gözəl təsvir etmək üçün;
 6. Nitqdə obrazlılıq yaratmaq üçün." (Xəlilov B. 2008, 185-186);
- İ.Şıxlı nəsrində sinonimlərin üslubi imkanlarından geniş istifadə edilmişdir. "Sinonimlər nitqdə üç formada işlənir:

- a) tək adı şəkildə;
- b) qoşa şəkildə
- c) sadalamaq şəkildə." (Xəlilov B., 2001, 186).

İ. Şıxlı nəsr əsərlərində sinonimləri, əsasən, 2 formada işlətmişdir:

1. Sinonim cütlərdən istifadə formasında;
2. Sinonimlərin yanaşı ardıcıl şəkildə bir-birini əvəz edərək işlədilməsi formasında

Xalq dilində bir sıra məfhumlar qoşa sözlərlə ifadə olunur. Bunların bir qismi sinonimlərin birləşməsi şəkildə özünü göstərir. "İki yaxın mənalı sözün qoşa işlənməsi nəticəsində həmin birləşən sözlərin hər birindən müəyyən qədər fərqlənən yeni ifadə yaranmış olur. Bu yeni ifadə əmələ gəlmiş sözlərin təklikdə hər birinə nisbətən daha geniş anlayış bildirir. Deməli, sinonimlərin birləşməsi ümumxalq dilinin və ayrıca bir əsərdə yazıçı dilinin lüğətinin zənginləşməsinə gətirib çıxarır" (Bağırov Ə.A.1985.33)

İ.Şıxlı fikrini məhz sinonimlərin qoşa işlənməsi yolu ilə ifadə edir, oxucunun diqqətini obrazın xarakterinə yönəldir. Həmin sinonimik birləşmələr xalq dilindən alınmışdır.Məsələn:

1. Dur şələ-küləni yığışdır, rədd ol buradan. (Şıxlı İ., 2005.12);
2. Yurduma-yuvama niyə su saldın? (Şıxlı İ.2005..22);
3. Evdə hər gün dava-dalaş düşəcəyini aydın görürdü. (Şıxlı İ.2005.22);
4. El- oba nə deyər? (Şıxlı İ. 2005.23);
5. Künc-bucağa dolmuş qarafatmaların qəmli cırıltısı çöldəki böcəklərin səsinə qarışmışdı. (Şıxlı İ. 2005, 28.);
6. İndi biz burda olsa da kökümüz-nəslimiz oradandı, dərdin alım. (Şıxlı İ.2005..42.).

İ.Şıxlı yaradıcılığında sinonim sözlərin hər birinin öz üslubi dəyəri vardır. Onlar yazıçının fikir və düşüncələrinin təcəssümü kimi çıxış edir. Azərbaycan ədəbi dilinə məxsus zəngin sinonim cərgəyə həssas və yaradıcı münasibət, buradan sözlərin mətləbə uyğun seçilməsi yazıçının əsərlərinin bədii gözəlliyini, səlisliyini təmin edən amilə çevrilir. Məsələn:

1. Onu qəhər boğdu (Şıxlı İ 2005. 17.);

Gənclik qürurunun tapdandığını hiss edib kövrəldi. (Şıxlı İ. 2005.17)

2.Gör nə günə qalmışam ki, mənim döydüyüm adam mənə qəhmər çıxır, mənə yazığı gəlir (Şıxlı İ. 2005.17.).

- 3.Bəlkə də lağa qoyub güləcək. Mənə məsxərə edəcək.(Şıxlı İ. 2005.18)

Dialekt və şivələrdən istifadə üsulları. Dilin lüğət tərkibində özünə yer tutan sözlərin bir qismini dialekt və şivə sözləri təşkil edir. "Ədəbi dil ilə yerli şivələr arasında indi çox mürəkkəb bir qarşılıqlı uzlaşma prosesi getməkdədir. Bir tərəfdən ədəbi dil şivələrdə işlənən lazımlı, həyatı əhəmiyyəti olan sözləri seçib öz lüğət tərkibinə daxil edir və onu zənginləşdirir. Digər tərəfdən ədəbi dil normaları yerli şivələrə daxil olur və onları sıxışdırır. Bunun nəticəsində şivələrin tədricən aradan çıxması və ədəbi dilin ümumiləşməsi prosesi baş verir". (Cəfərov S.2007.71). Dialektizmlər bir sıra üslubi məqamlarla bağlı olaraq bədii əsərlərdə işlənir.Bədii əsərdəki obrazın dialekt mənsubiyyətini

qabarıq nəzərə catdırmaq üçün dialekt və şivə sözlərindən istifadə olunur. Dialekt və şivə sözləri bədii ədəbiyyata yazıçılar vasitəsilə yol tapır, bununla da ədəbi dil ilə dialekt və şivələr arasında əlaqə yaranır. Dialekt və şivə sözlərindən daha çox nəsr əsərlərində istifadə olunur. İ.Şıxlı nəsr əsərlərində dialekt və şivə sözlərini elə məqamlarda işlətməmişdir ki, onlar mətnə yerinə düşmüş, obrazın xarakterini, yerini, məskəni açmağa kömək etmişdir. Yazıçının ustalığı ondadır ki, həmin sözlər və ifadələr oxucu tərəfindən asanlıqla başa düşülür, həm də ədəbi dil norması pozulmur. Məsələn :

1. Bir az o yandakı samanlıq, çardağın üstünə ilanyalı ot tayası yığılmış tövlə, həyətdə eşələnən toyuq-cücə aydınca görünürdü. (Şıxlı İ. 2005.8)
2. Zərnigar xanım qayığın suyun axarı ilə gedib, çiləkənə çırpılacağından qorxdu (Şıxlı İ. 2005.9)
3. Kərəntiyə dirənib suvadağı çıxdı. (Şıxlı İ. 2005.9)
4. Bəsdir, ay insafsız, yazıqda tutar qalmaq. (Şıxlı İ. 2005.14)
5. Atndan düşüb ovunu kənara çəkmiş, cələdə dalda bir yerdə gizlətməmişdi. (Şıxlı İ. 2005.19)
6. Cahandar ağa atını girmədən salıb sahilə çıxanda enişdən gələn araba ilə qabaqlaşdı. (Şıxlı İ. 2005.19).

Yazıçı öz əsərlərində obrazların nitqini fərdiləşdirmək, üslub rəngarəngliyi və xarakterləri yaratmaq, yerli koloriti, xalqın məişətini, həyat tərzini vermək üçün dialekt və şivə sözlərindən məharətlə istifadə etmişdir. İ.Şıxlının ustalığı ondadır ki, o xeyli dialekt sözlərini ədəbi dilə gətirmiş, lüğət tərkibini zənginləşməsi nə öz töhfəsini vermişdir.

Şıxlı yaradıcılığında diqqəti cəlb edən söz qruplarından biri də frazeoloji birləşmələr və ya sabit söz birləşmələridir” Frazeoloji vahidlər aşağıdakı xüsusiyyətlərə malikdir:

- 1) Frazeoloji vahidlər bir ümumi mənanı bildirir;
- 2) Frazeoloji vahidlərin əsas xüsusiyyətlərindən biri də onların obrazlı, emosional olmasıdır;
- 3) Frazeoloji vahidlər möhkəm milli xüsusiyyətə malikdir;
- 4) Frazeoloji vahidlərin mənasında sözlərin bir-birinə qaynayıb-qarışması və qovuşması özünü aydın göstərir;
- 5) Bir sıra frazeoloji vahidlərdə eyni söz təkrar olunur. Təkrar olunan sözlər, xüsusən insanın bədən üzvlərinin adını bildirən sözlərdir.

6) Frazeoloji vahidlərin tərəfləri məcazi mənada işlədilir.

7) Frazeoloji vahidlər dildə hazır şəkildə mövcuddur”. (Xəlilov B.2008, 261-262). Obrazlı dilin yaranmasında frazeoloji vahidlərin rolu az deyildir. Personajların fərdi xüsusiyyətlərini açmaqda, hadisələrin dinamik inkişafını çatdırmaqda, frazeoloji vahidlərdən məqsədlə şəkildə istifadə olunur. İ.Şıxlının nəsrində frazeoloji vahidlərlə ənənəvi müqayisə əsasında mətn daxilində təsvir olunan obyekt qarşılaşdırılır və poetik müqayisə yaradılır. Bir anlığa hamı daş kimi donub qaldı (Şıxlı İ. 2005.13).

Yazıçı frazeoloji vahidlər vasitəsi ilə bənzətmə əsasında poetik müqayisə də yaradır. Məsələn:

1. Kişi onun nəzərində getdikcə böyüyüb dağa döndü (Şıxlı İ. 2005.14)

2. Zərnigar xanım yaman günə düşmüşdü (Şıxlı İ. 2005.9).

Frazeoloji vahidlər möhkəm milli xüsusiyyətə malik olduğundan ədib Azərbaycan dilinin özünəməxsusluğunu əsas tutaraq daha çox sabit birləşmələrə müraciət edərək obrazlılığı artırmağa çalışır, üslubi rəngarəngliyə nail olur.

1. Nə Şamxal atasının üzünə ağ olmuş, nə də atası ona güldən ağır söz demişdi (Şıxlı İ. 2005.16);
2. Şamxal da dil altında qalan deyildi (Şıxlı İ. 2005.27);
3. Onun fikribayırda qalsa da, yerindən tərənmir, canını dişinə tutub dayanırdı (Şıxlı İ. 2005.35);
4. Niyə birdən-birə üzü döndü (Şıxlı İ. 2005.41).

Nəticə. İ.Şıxlı əsərlərinin leksikası üslubi cəhətdən xüsusilə əhəmiyyətlidir. Yazıçı leksik, frazeoloji materialların nominativ mənasından daha çox üslubi çalarlarından istifadə etmişdir. Onun xüsusi dinamikliklə seçilən leksikası müxtəlif münasibətlərdə yeni-yeni məna rəngləri yaratmağa qabildir.

ƏDƏBİYYAT

1. Bağırov Ə.A. Azərbaycan dilinin üslubiyatı. Bakı: 1985
2. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: 2007
4. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası. Bakı: 2008
3. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyatı. Bakı: 1962
5. Şıxlı İ. Seçilmiş əsərləri. Bakı: 2005

SUMMARY

Sevinc Baxshiyeva

LANGUAGE AND STYLE FEATURES OF ISMAIL SHIKHLI'S WORK

The language of I. Shikhli's creativity embodies its individual features. Based on the means of vivid expression of the national language, he created an exemplary artistic language with a strong artistic and aesthetic impact. The language units used by the author are of great importance for the characterization of images, the charm of the method of interpretation, the reality of the events described. In order to clearly imagine the lexical and semantic features of the language of I. Shikhli, it is expedient to pay attention to the language units given in his works with different stylistic colors. Synonyms are one of the main semantic categories of our language. They are units of speech that reflect and preserve the specific features of the language. I. Shikhli used synonyms in prose works in 2 forms: 1. In the form of using synonymous pairs 2. In the form of using synonyms side by side, successively substituting each other. In I. Shikhli's work, each of the synonymous words has its own stylistic value. They act as the embodiment of the writer's thoughts and ideas. Sensitive and creative attitude to the rich synonymous line of the Azerbaijani literary language. Some of the words in the vocabulary of the language are dialect and dialect words. In his prose works, I. Shikhli used dialect and dialect words at such times that they found their place in the text and helped to reveal the character, place and place of the image. , those words and phrases are easily understood by the reader, but also do not violate the norm of literary language. One of the groups of words that attracts attention in I. Shikhli's work are phraseological combinations or fixed word combinations. The writer creates a poetic comparison on the basis of analogy through phraseological units.

РЕЗЮМЕ

Севиндж Бахшиева

ЯЗЫКОВЫЕ И СТИЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ РАБОТЫ ИСМАИЛА ШИХЛИ

Язык творчества И. Шихли воплощает его индивидуальные черты: на основе ярких средств выражения национального языка он создал образцовый художественный язык с сильным художественным и эстетическим воздействием. Используемые автором языковые единицы имеют большое значение для характеристики образов, прелести метода интерпретации, реальности описываемых событий. Для того чтобы наглядно представить лексико-семантические особенности языка И. Шихли, целесообразно обратить внимание на языковые единицы, данные в его произведениях разной стилистической окраски. Синонимы - одна из основных семантических категорий нашего языка, единицы речи, отражающие и сохраняющие особенности языка. И. Шихли использовал синонимы в прозе в 2-х формах: 1. В виде использования синонимических пар 2. В форме употребления синонимов рядом, последовательно заменяя друг друга. В творчестве И. Шихли каждое из синонимических слов имеет свое стилистическое значение. Они выступают как воплощение мыслей и идей писателя. Чуткое и творческое отношение к богатой синонимичной линии азербайджанского литературного языка. Некоторые слова в лексике языка - это диалектные слова. В своих прозаических произведениях И. Шихли использовал диалектные слова в такие моменты, когда они занимали место в тексте и помогали раскрыть характер, место и место изображения. Эти слова и фразы легко понимаются читателем, и нормы литературного языка не нарушаются. Одна из групп слов, привлекающих внимание в творчестве И. Шихли, - это фразеологические сочетания или фиксированные словосочетания, на основе аналогии через фразеологизмы писатель создает поэтическое сопоставление.

SƏKİNƏXANIM XASIYƏVA
ADPU-nun Şamaxı filialı
sekine_117@list.ru

ƏDƏBİ DANİŞIQ ÜSLUBUNUN DİLÇİLİYİN BİR SIRA SAHƏLƏRİ İLƏ QARŞILIQLI ƏLAQƏSİ

Azərbaycan dilçiliyində üslubiyyatın yaranması ötən əsrin II yarısına təsadüf edir. Yarım əsrlik tarixə malik olmasına baxmayaraq, dilçiliyimizdə bu sahədə mühüm işlər görülmüşdür.

Ədəbi dilin funksional üslublarının, onların istifadə dairəsinin, dil xüsusiyyətlərinin tədqiq edilməsi dilimizin inkişaf səviyyəsinin öyrənilməsi baxımından əhəmiyyətlidir.

Azərbaycan dilçiliyində üslubiyyatın müstəqil bir elm kimi yaranması bilavasitə Ə.Dəmirçi-zadənin adı ilə bağlıdır. Azərbaycan ədəbi dilinin funksional üslubları müəyyən qədər tədqiq edilmişdir. Digər üslublara nisbətən ədəbi danışiq üslubu haqqında bir sıra fərqli fikirlər olmuşdur.

Üslubların inkişafı və müxtəlif növlərinin yaranması, ədəbi dilin yaranması, formalaşması və təşəkkülü ilə bilavasitə əlaqəlidir. Dilin müxtəlif səviyyələrinə aid olan üslubi vasitələrin əmələ gəlməsi də məhz bu proseslə bağlıdır.

Dilçilik tarixi boyu istər ümumi dilçilikdə, istərsə də Azərbaycan dilçiliyində üslubiyyat, üslub və onun növlərinə dair müxtəlif, bəzən də bir-birinə zidd fikirlər, mülahizələr irəli sürülmüşdür. Beləliklə, məlum olur ki, funksional üslubların sərhəddinin müəyyənləşdirilməsi haqqında hamının qəbul edəcəyi müştərək fikir yoxdur. Səbəb: hər üslub digərində az və ya çox dərəcədə özünü göstərir. Bir neçə üslubda ortaq dil əlamətləri mövcuddur. Funksional üslublar bir-birindən tam təcrid olunmuş halda mövcud deyil. Üslublararası sərhəd isə şərti olaraq göstərilir (İzahlı dilçilik terminləri 1989. 40).

Məqalədə ədəbi danışiq üslubunu dilçiliyin digər sahələri- mentalinqvistika, psixolinqvistika, neyrolinqvistika, paralinqvistika, sosiolinqvistika ilə qarşılıqlı əlaqəsi öz əksini tapıb. Ədəbi danışiq üslubunu hərtərəfli tədqiqatə cəlb etmək, öyrənmək, araşdırmaq üçün ona bu mövqedən yanaşmaq daha məqsədəuyğundur.

Bu sahədə hələ də həllini gözləyən məsələlər qalmaqdadır. Məsələn, ədəbi danışiq dilinin, üslubların digər dilçilik elmləri ilə əlaqəsi müstəvisində müqayisəli və təsviri tədqiqi vacib məsələlərdən biridir. Ədəbi danışiq üslubunun olduqca geniş istifadə dairəsinə malik olmasına baxmayaraq, tədqiqatə az cəlb olunmuşdur.

Açar sözlər: *ədəbi danışiq üslubu, mentalinqvistika, psixolinqvistika, neyrolinqvistika, paralinqvistika, sosiolinqvistika*

Üslub termini ərəbcə tərz, ifadə tərz, üsul anlamını verir. Bu sözə antik dövr filosof və natiqlərinin – Aristotelin (“Bələğət” adlı kitabında), Siseronun, Dionisin əsərlərində rast gəlmək mümkündür. Üslub sübutetmə vasitəsi olmuşdur. Hindlilər üçün isə nitq bəzəyi olmuşdur. Elm tarixinin klassik mərhələsində ritorikanın tərkibində izah edilmişdir. “İzahlı dilçilik terminləri” lüğətində verilir: “Üslub – ünsiyyət məqsədi ilə əlaqədar dil vasitələrinin seçmə, seçilən vahidləri əlaqələndirib birləşdirmə baxımından səciyyəolənən dil növüdür” (Xudiyev 2001. 297).

Qeyd etmək lazımdır ki, üslubların yaranma tarixi daha qədimdir. Demək olar ki, dilçilik üslubiyyatına dair bütün mənbələrdə üslublar yazıyaqədərki və yazı ənənəsindən sonrakı deyə iki qrupa ayrılmışdır. Yazıyaqədərki ədəbi dilin ədəbi söhbət funksional üslubunun tarixi daha qədimdir. Dilin inkişafı prosesində dil vahidlərinin müxtəlif məqsədlər üçün söz və ifadə seçib işlətmək prinsipinin yaratmış olan bu üslub uzun illər yazı ənənəsinin olmadığı şəraitdə yaranmış və iki mikroüslubu özündə ehtiva etmişdir: Məişət ədəbi söhbət üslubu (ananın oxşamağı, atanın söhbəti və s.) və rəsmi ədəbi söhbət üslubu (xahişlər, ricalar).

Ədəbi danışiq üslubunun mahiyyəti. Azərbaycan danışiq dili uzun tarixə malikdir. Ümumi dilçilik tarixində də danışiq dilinin öyrənilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdən olmuşdur. Müxtəlif dillərdə bu məsələ müvəffəqiyyətlə tədqiq olunmuşdur. Azərbaycan dilçiliyində isə bu sahədə ilk tədqiqat A. Qurbanova məxsusdur. Müəllifin 1965-ci ildə çap olunmuş “Azərbaycan ədəbi

və danışıq dili” əsərində danışıq dilinin beş əsas xüsusiyyəti göstərilir, ədəbi dillə danışıq dilinin fərqli və oxşar cəhətləri izah olunur. Azərbaycan danışıq dili dedikdə Azərbaycan dilinin yaranmasından bu günə qədər istifadə olunan dil nəzərdə tutulur, ədəbi danışıq dilindən ayrılan, onun tərkib hissəsi olan bir dildir. Ümumiyyətlə, “danışıq dili” termini olduqca geniş və əhatəlidir. Danışıq dili Azərbaycan dilinin tərkib hissəsi olsa da, yazılı dildən çox-çox sonralar tədqiq edilməyə başlamışdır.

Q. Bağirov “Azərbaycan nəsrində danışıq dilinin leksik xüsusiyyətləri”ni tədqiqi edərək danışıq dilinə aşağıdakıları daxil etmişdir:

1. Şifahi ifadə edilən bütün çıxış formaları – radioda, televiziya da çıxışlar, elmi mühazirələr, sinifdə aparılan dərslər, idman şərhləri və s.;
2. Müxtəlif şivə nümayəndələrinin məhəlli olmayan danışıqları;
3. Ailə-məişət sözləri (Bağirov 1987)

Müəllif doğru olaraq qeyd edir ki, şifahi ifadə olunan bütün çıxış formalarının konkret mövzusu olur və çox vaxt həmin mövzu əvvəlcədən hazırlanır. Danışan şəxs öncə hazırlaşır, plan tutur, mövzusunun necə ifadə edilməsini, hansı leksik və sintaktik vasitələrdən istifadə edəcəyini düşünür. Belə çıxışlar-mühazirələr, mətnlər, məruzələr, adətən, ədəbi dil normaları əsasında qurulur və buna görə də düzgün olaraq şifahi ədəbi dil nümunəsi sayılır.

A. Qurbanov isə ədəbi dilin funksional üslublarından bəhs edərək ədəbi danışıq üslubunu ayrıca bir üslub kimi göstərmişdir.

Ədəbi dilin şifahi qolu özünəməxsus normalara tabedir ki, bunun da bir hissəsini dilin orfoepiya şöbəsi öyrənir. Şifahi ədəbi dilin ifadə vasitəsi olan ədəbi danışıq üslubu da bu kimi normalara tabe olur.

Ümumən danışıq dilinə məxsus olan şivə xüsusiyyətləri, sərbəstlik isə ədəbi danışıq üslubunda arxa plana çəkilir.

Qeyd etdiyimiz kimi, ədəbi danışıq üslubu ədəbi dilin şifahi qoluna daxildir. Şifahi dilin yazılı dildən daha çox işlək olmasını nəzərə alsaq, ədəbi danışıq üslubunun da istifadə dairəsinin necə geniş və olduqca əhatəli olduğunu qeyd edə bilərik. İxtisasından, peşəsindən, nitqin mövzusunda asılı olmayaraq hər kəs bu üslubda danışa bilər.

Ədəbi danışıq üslubu normativ tələffüz üslubuna əsaslanır. “Normativ üslub. Bu, orfoepik tələblərə uyğun ədəbi tələffüz üslubudur. Şifahi ədəbi dilə, ümumiyyətlə, nitq mədəniyyətinə yiyələnməyin əsas şərti məhz bu üsluba orfoepik tələffüz üslubuna mükəmməl yiyələnməklə ölçülür” (Əfəndizadə 2010. 132).

Q.Mustafayeva “Azərbaycan dilinin üslubiyatı” kitabında bu barədə qeyd edir: “Ədəbi danışıq üslubu müstəqil keyfiyyətləri ilə funksional üslublar sistemində özünəməxsus yer tutur. Bu üslubun istifadə dairəsi çox geniş olub, ailə-məişət televiziya və radio verilişlərinin dili bu üsluba əsaslanır” (Mustafayeva 2010. 23).

Azərbaycan ədəbi dilinin funksional üslubları sistemində özünəməxsus mövqeyə malik olan ədəbi danışıq üslubu janr baxımından da rəngarəngdir. Bu üslubun məruzə, çıxış, mühazirə, söhbət, müsahibə və s. janrları məlumdur. Həmin janrlar həm məzmun və forma, həm də dil xüsusiyyətləri baxımından seçilir.

A. Qurbanov ədəbi danışıq üslubunu iki mikroüsluba ayırmışdır:

- a) rəsmi ədəbi danışıq üslubu;
- b) qeyri-rəsmi ədəbi danışıq üslubu.

Rəsmi ədəbi danışıq üslubu. Ədəbi danışıq üslubunun hər iki mikroüslubunun öz variantları var. Həmin üslub variantları “ünsiyyətin tələb və məqsədi ilə əlaqədar olaraq” fərqli dil xüsusiyyətlərinə malikdir. Rəsmi ədəbi danışıq üslubunun aşağıdakı üslub variantlarını göstərmişdir:

- Mühazirə üslubu;
- Məruzə üslubu;
- Televiziya üslubu;
- Radio üslubu;
- Çıxış üslubu.

Qeyri-rəsmi ədəbi danışıq üslubunun iki üslub variantı var:

- Ailə-məişət danışıq üslubu;

• İctimai-kütləvi danışiq üslubu. (Qurbanov 1992. 27)

Ədəbi danışiq üslubunun dilçiliyin bəzi sahələri ilə qarşılıqlı əlaqəsi. *Mentalinqvistika və ədəbi danışiq üslubu.* Dil və təfəkkür məsələsi nəzəri dilçiliyin tədqiqat sahələrindən biridir. Bu haqda qədimdən indiyə qədər mövcud olan dilçilik məktəblərində müxtəlif fikirlərə rast gəlmək mümkündür. Yeni dilçilik məktəblərində isə bu məsələyə iki baxış mövcuddur: dillə təfəkkürü eyniləşdirməyə çalışan (mentalinqvistika) və dillə təfəkkürü ayıran (ekstralinqvistika).

Mentalinqvistika dillə təfəkkürün qarşılıqlı əlaqəsini öyrənən dilçilik sahəsidir. Ədəbi danışiq üslubunun tədqiqində dilçiliyin bu sahəsinə diqqət yetirmək vacibdir. Çünki şifahi nitq, xüsusilə şifahi ədəbi dil bilavasitə təfəkkürlə əlaqəlidir. Danışanın hansı səviyyədə təfəkkürə sahib olduğu məhz nitq prosesində üzə çıxır. Həmçinin nitq zamanı insanda təfəkkürün hansı formasının (obrazlı, elmi, texniki) üstün olduğunu müəyyən etmək mümkündür.

Psixolinqvistika və ədəbi danışiq üslubu. Psixolinqvistika dilçiliyin nəzəri sahəsi olub, ünsiyyət prosesini və nitq fəaliyyətini öyrənir. Ədəbi danışiq üslubunda dil ilk növbədə kommunikativ funksiyasını yerinə yetirir.

Psixolinqvistikanın problemlərindən biri də dilin mənimsənilməsi məsələsidir. İnsanın dili qavraması nitq prosesində bəlli olur. Dilin mənimsənilməsi qrammatik quruluşun və onun formasının mənimsənilməsi kimi izah olunur.

Azərbaycanda doğulmuş, milli dəyərlərimizin qorunub saxlandığı, ana dilimizdə danışan bir ailədə böyüyən uşaqda dilin mənimsənilməsi prosesi daxilən baş verir. Bu məsələ insan psixologiyası ilə əlaqəli olub, dildə özünü göstərir. Buna görə də psixolinqvistikanın psixologiya ilə digər elmlərlə, həmçinin üslubiyyatla birləşdiyi nöqtədə yaranan elm sahəsi olduğu qeyd edilir. Müşahidələr göstərir ki, milliyətindən asılı olmayaraq yad ölkədə doğulan, ana dili kimi həmin ölkənin dilini mənimsəyən insan qeyri-ixtiyari olaraq milli ruhdan uzaq düşür.

Neyrolinqvistika və ədəbi danışiq üslubu. Neyrolinqvistika nəzəri dilçiliyin hələ yaranma mərhələsində olan ən yeni sahələrindən biridir. Bu elmin öyrənilməsi və inkişafı həm nevrologiya və psixologiya, həm də dilçilik baxımından əhəmiyyətlidir.

Ə. Rəcəbli “Nəzəri dilçilik” əsərində ümumi dilçiliyə məlum olan bəzi nevroloji faktları təsvir etmişdir. Göstərilən faktlar bilavasitə ədəbi danışiq üslubunun dil normalarının pozulması səbəblərinin fizioloji tərəflərinin öyrənilməsi baxımından əhəmiyyətlidir. Belə ki, insan beyninin normal və patoloji fiziologiyasının öyrənilməsi ilə canlı nitqin yaranması prosesində meydana çıxan problemlərin tədqiqi neyrolinqvistikanın əsas predmetini təşkil edir.

Ədəbi danışiq üslubu şifahi nitq olduğu üçün leksik vahidlərin düzgün, səlis tələffüzü, leksik və qrammatik normaların qorunması, nitq axınının tənzimlənməsi üçün şərtidir. Neyrolinqvistikanın bəzi problemlərini ədəbi danışiq dili müstəvisində təhlil etmək mümkündür.

Belə ki, sol gicgah nahiyəsinin yuxarı arxa şöbələri zədələndikdə, şiş olduqda, yaxud qan sızdıqda xəstə fonem müxalifətini fərqləndirmək qabiliyyətini itirir, lakin xəstə kobud şəkildə fərqlənən fonemləri (məsələn, r və t) fərqləndirir. Beyin qabığının sol gicgah nahiyəsinin törəmə tərəfləri zədələndikdə isə yaxın səsləri fərqləndirmək olmur. Beynin sol yarımkürələrinin arxa-alın şöbələri ilə insan fikrinin rabitəli nitqə çevrilməsini təmin edilir.

Paralinqvistika və ədəbi danışiq üslubu. Ədəbi danışiq üslubunda emosionallıq-ekspressivlik yaratmaq üçün dilə yardımçı olan vasitələrdən istifadə olunur. Bu kimi vasitələri dilçiliyin yeni yaranmış sahələrindən biri – paralinqvistika öyrənir. Paralinqvistik vasitələr – jest və mimika yalnız şifahi nitqə aid olub, kommunikativ funksiya daşıyır. Bədən üzvlərinin hərəkətlərini öyrənən elm kinesika (Ç. Darvin) adlanır.

Jest və mimika hələ qədim zamanlardan dilçiləri maraqlandırmış, lakin paralinqvistika müstəqil bir elm kimi XX əsrdə yaranmışdır.

Şifahi nitq yaranandan bəri fikir həm də bədən üzvlərinin hərəkətlərinin köməyi ilə ifadə olunmuşdur. Dilçilik ədəbiyyatında insanın bədən üzvlərinin hərəkətləri iki qrupa bölünmüşdür:

- a) boğazdan yuxarı üzvlərin hərəkətləri – mimika;
- b) boğazdan aşağı üzvlərin hərəkətləri – jestlər.

Ədəbi danışiq üslubunda paralinqvistika hərəkətlər nəzi funksiyaları yerinə yetirir:

- Nitqə espressivlik, canlılıq gətirir;
- Nitqi müşahidə edir;
- Bəzən nitqə qənaət prinsipini həyata keçirir;
- Nitqi yığcamlaşdırır;
- Dinləyicinin yorulmasının qarışısını ala bilir;
- Nitqə emosionallıq gətirir;
- Mimika vasitəsilə danışanın mövzuya münasibətini aşkar etmək olur və s.

Ədəbi danışiq üslubunun dil xüsusiyyətlərində olduğu kimi, paralingvistik vasitələrdə də fərdilik hiss olunur. Hər bir xalqın, hətta hər insanın özünəməxsus jest və mimikaları ola bilər. Paralingvistik vasitələr nitqə yalnız yardımçı vasitələrdir, dili əvəz edə bilməz. Şifahi nitq olmasa, paralingvistik vasitələr öz əhəmiyyətini itirir.

Ədəbi danışiq üslubunda nitqin gözəl olması üçün jest və mimikadan düzgün, yerində istifadə etmək lazımdır.

Sosiolinqvistika və ədəbi danışiq üslubu. Məlumdur ki, dil cəmiyyət tərəfindən yaradılır və cəmiyyətdə inkişaf edir. Sosiolinqvistika sosiologiya və dilçilik elmlərinin qovşağında yaranmış elm sahəsidir, dil və cəmiyyət münasibətlərini öyrənir.

Ədəbi danışiq dilinin inkişafı ilk növbədə cəmiyyətin inkişafı ilə bağlıdır. Televiziya, radio kimi kütləvi yayım vasitələrinin timsalında aydın görünən bu prosesin inkişafı bir çox ekstralingvistik amillərdən asılı olmasına baxmayaraq, əsasən, sosiolinqvistikanın predmetini təşkil edir.

Nəticə. Ədəbi danışiq üslubu haqqında Azərbaycan dilçiliyində bir çox fikirlər mövcuddur. Əvvəlcədən qeyd etdiyimiz kimi, bu üslub Azərbaycan dilinin funksional üslublar sistemində ilk dəfə “Ədəbi danışiq üslubu” adı ilə A. Qurbanov tərəfindən təqdim edilmişdir.

“Danışiq üslubu. Bu üslubda danışan öz fikrini ifadə etmək üçün yalnız söz, ifadə və cümlələrdən deyil, həm də köməkçi vasitələrdən – mimika, əl-qol hərəkəti, intonasiya, fasilə və s. istifadə edir. Burada xalq danışiq dilinin ünsürləri, leksik-qrammatik xüsusiyyətləri, ifadə tərzii üstünlük təşkil edir. Danışiq üslubu sadə, anlaşılıqlı olmalıdır. Bu üslub ədəbi dilimizə XX əsrin əvvəllərində daxil olmuşdur” (Həsənov 1999. 256).

Ədəbi danışiq üslubu ümumxalq dilinin bir hissəsidir və digər funksional üslublardan ən başlıca fərqi əhatə dairəsinin geniş olmasıdır. Məhz bu xüsusiyyətinə görə ədəbi danışiq üslubu funksional üslublar sistemində ilk sırada durur.

Həmçinin ədəbi danışiq üslubu ümumxalq danışiq dilinə daha yaxın olduğu üçün dil xüsusiyyətləri də digər üslublardan əsaslı şəkildə fərqlənir. Ədəbi danışiq üslubunun dil əlamətləri özünü fonetik, leksik və qrammatik səviyyədə göstərir. Bu üslubda orfoepik normaları gözləmək lazımdır. Ancaq kitab dilindən fərqli olaraq, ədəbi danışiq üslubunda sərbəstlik olduğu və nitq hazırlıqsız baş verdiyi üçün bəzən orfoepik normaların pozulması halları da özünün göstərir.

Dilçiliyin tədqiqat obyektii dildir. Məhz buna görə də dilçiliyin bütün şöbələri bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədədir. Üslubiyyat da dilçiliyin digər şöbələri ilə əlaqədədir. Bu qarşılıqlı əlaqə funksional üslublarda da özünü göstərir. Belə ki, funksional üslublardan biri ümumdanişiq dilinin tərkib hissəsi olan ədəbi danışiq üslubu dilçiliyin bir sıra sahələri-mentalingvistikaa, psixolingvistikaa, neyrolinqvistikaa, paralingvistikaa, sosiolinqvistikaa və s. ilə qarşılıqlı əlaqədədir.

ƏDƏBİYYAT

1. Bağirov Q. Azərbaycan nəsrində danışiq dilinin leksik xüsusiyyətləri. Bakı: 1987, 171 səh.
2. Əfəndizadə Ə. Orfoqrafik-orfoepiya lüğəti. Bakı: 2010, 144 səh.
3. Həsənov H. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın əsasları. Bakı: 1999, 288 səh.
4. Xudiyev N. Radio, televiziya və ədəbi dili. Bakı: 2001, 650 səh.
5. İzahlı dilçilik terminləri. “Maarif” nəşriyyatı. Bakı: 1989, 360 səh.
6. Qurbanov A. Dil və üslub. Bakı: 1992, 46 səh.
7. Mustafayeva Q. Azərbaycan dilinin üslubiyyatı. Bakı: 2010, 390 səh.

SUMMARY

Sakinakhanim Khasiyeva

INTERRELATION OF LITERARY STYLE WITH A NUMBER OF AREAS OF LINGUISTICS

The emergence of style in Azerbaijani linguistics dates back to the second half of the last century. Despite having a history of half a century, important work has been done in this area in our linguistics.

The study of functional methods of literary language, their scope, language features is important in terms of studying the level of development of our language.

The emergence of stylistics as an independent science in Azerbaijani linguistics is directly connected with the name of A. Demirchizade. Functional styles of the Azerbaijani literary language have been studied to some extent. There were a number of different opinions about the style of literary discourse compared to other styles.

It is directly related to the development and emergence of different types of styles, the emergence, formation and formation of literary language. The formation of stylistic devices belonging to different levels of language is connected with this process.

Throughout the history of linguistics, both in general linguistics and in Azerbaijani linguistics, various, sometimes contradictory, views and opinions have been put forward on stylistics, style and its types. Thus, it turns out that there is no consensus on the definition of the boundaries of functional styles. The reason: each style manifests itself more or less in the other. There are common language signs in several styles. Functional styles do not exist in complete isolation from each other. The inter-style boundary is indicated conditionally.

The article reflects the interaction of literary style with other fields of linguistics - Mentalinguistics, Psycholinguistics, Neurolinguistics, Paralinguistics, Sociolinguistics. It is more expedient to approach the literary style of speech from this point of view in order to involve it in a comprehensive research, study and research.

There are still issues to be resolved in this area. For example, a comparative and descriptive study of the relationship of literary colloquial language and style with other linguistic sciences is one of the important issues. Although literary discourse has a very wide range of uses, it has received little research.

РЕЗЮМЕ

Сакинаханым Хасиева

ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ ЛИТЕРАТУРНОГО СТИЛЯ С РЯДОМ ЛИНГВИСТИЧЕСКИХ ОБЛАСТЕЙ

Возникновение стиля в азербайджанском языкознании относится ко второй половине прошлого века. Несмотря на полувековую историю, в нашей лингвистике была проделана важная работа в этой области.

Изучение функциональных приемов литературного языка, их объема, языковых особенностей важно с точки зрения изучения уровня развития нашего языка.

Возникновение стилистики как самостоятельной науки в азербайджанском языкознании является прямым это связано с именем А. Демирчизаде. Функциональные стили азербайджанского литературного языка в некоторой степени изучены. Существовал ряд различных мнений о стиле литературного дискурса по сравнению с другими стилями.

Это напрямую связано с развитием и возникновением разных типов стилей, возникновением, становлением и становлением литературного языка. С этим процессом связано формирование стилистических приемов, относящихся к разным уровням языка.

На протяжении всей истории языкознания, как в общем языкознании, так и в азербайджанском языкознании, высказывались различные, иногда противоречивые, взгляды и мнения

о стилистике, стиле и его типах. Таким образом, получается, что нет единого мнения об определении границ функциональных стилей. Причина: каждый стиль более или менее проявляется в другом. Есть общие языковые знаки в нескольких стилях. Функциональные стили не существуют в полной изоляции друг от друга. Граница между стилями указана условно.

В статье отражено взаимодействие литературного стиля с другими областями лингвистики - менталингвистикой, психолингвистикой, нейролингвистикой, паралингвистикой, социол-ингвистикой. С этой точки зрения целесообразнее подходить к литературному стилю речи, чтобы вовлечь его в комплексное исследование, изучение и исследование.

В этой области еще есть проблемы, которые необходимо решить. Например, одним из важных вопросов является сравнительное и описательное исследование взаимосвязи литературного разговорного языка и стиля с другими лингвистическими науками. Хотя литературный дискурс имеет очень широкий спектр применения, он мало изучен.

ОСНОВНЫЕ СПОСОБЫ ТЕРМИНООБРАЗОВАНИЯ С КОСМОНИМАМИ
«СОЛНЦЕ, ЗВЕЗДА //GÜNƏŞ, GÜN, ULDUZ» В РУССКОМ
И АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКАХ

Статья посвящена систематизации и сравнительному анализу терминов с компонентом-космонимом солнце, солнечный / звезда, звездный, gün, günəş/ ulduz, относящихся к различным областям науки и техники (медицина, география, геология, ботаника, технология и др.) на материале русского и азербайджанского языков. Особое внимание уделено образованию сложных слов – одному из древних и универсальных способов словообразования в русском языке. Отмечается, что современные исследования терминологии позволяют изучать новые внутренние проблемы терминов, где основным фактором является проблема отношения человека к окружающему миру и стремление обозначить результат познания в языке.

Açar sözlər: *termin formalaşması, söz formalaşması, termin, vasitə, kosmonim, Günəş, ulduz*

Keywords: *term formation, word formation, term, way, cosmonym, sun, star*

Ключевые слова: *терминообразование, словообразование, термин, путь, космоним, солнце, звезда*

Говоря о способах терминообразования, необходимо особо подчеркнуть роль внутренних ресурсов языка. «Основным источником создания новых терминов, обогащения терминологического фонда и усовершенствования отдельных терминологических систем языка являются его внутренние ресурсы. Словарное пополнение языка науки новыми словами происходит путем использования существующих в языке морфем и их новой комбинации» [4].

Среди морфологических способов образования терминов с компонентом «солнце/звезда» особо следует отметить аффиксальный способ образования. Нами было выявлено всего 6 слов, образованных путем присоединения суффиксов к корню «солнеч-/звезд-»:

Солнечник – «I. 1. Морская рыба из отряда рыб, близких к окунеобразным, с плоским телом и двойным спинным плавником. 2. Простейшее животное класса саркодовых с шаровидным телом, от которого в виде лучей отходят нитевидные отростки. II. «Травянистое растение сем. сложноцветных, родственное подсолнечнику» [5]. Термин образован путем присоединения словообразовательного суффикса – ник: Возможно, именно этим объясняются согласованные действия крохотных солнечников при охоте на многоклеточную дичь – коловраток и мелких рачков (В. Левитин, Удивительная зоология); Иногда под ламинариями видели солнечников — многолучевых звёзд, которые в диаметре достигают обычно 20–25 сантиметров. (В. Погребов, «На Белом море»); В богородичном рождестве, например, святая Анна, как по греческому подлиннику назначено, на одре лежит, пред нею девицы тимпанницы стоят, и одни держат дары, а иные солнечник, иные же свечи (Лесков Н. С., Запечатленный ангел);

Звездач – «военнослужащий в офицерском чине» [5]. Термин образован путем присоединения словообразовательного суффикса - ач, обозначающего существительное со значением носителя предмета, обладателя предмета.

Звездица – «предмет церковной утвари, представляющий собой две металлические крестообразно соединённые дуги» [5]. Произошло от греческого слова «ἀστερίσκον, ἀστερίσκος». Термин образован путем присоединения словообразовательного суффикса –иц, обозначающего вместилище чего-нибудь: Плавали-плавали да испуганно пялились на расшитую стеклярусом восьмиугольную салфетку в виде рождественской звездицы, которой этот аквариум был накрыт (М. Гуреев, Тайнозритель).

Звездовик (земляная звездочка или геаструм) – «гриб» [5]. Последнее научное название происходит от лат. *geo* — «земля» и *aster* — «звезда». Термин образован путем присоединения двух словообразовательных суффиксов: словообразовательного суффикса *-ов* – образующего прилагательное в значении «сделанный из чего-либо, относящийся к кому-либо, чему-либо», и словообразовательного суффикса *-ик* – предмет, предназначенный для чего-либо. Свое название получил из-за плодов, которые при созревании становятся похожими на звезду.

Звездчатка – «род трав семейства гвоздичных» [5]. Термин образован путем присоединения двух словообразовательных суффиксов: суффикса *-чат-* со значением «обладающий чем-нибудь, имеющий в большом количестве» и суффикса *-к-* в значении «результат действия». Получила свое название из-за форм своих цветков: ...затем звездчатку водяную с характерными для нее бледной листвой и узловатым стебельком и пышный белокопытник, образующий большие заросли громадных жирных листьев, напоминающих лопасти рогов сохатого (Арсеньев В. К., Дерсу Узала); В невысокой траве белеет звездчатка, которую дети почему-то называют «часики», синее вероника, начинают расцветать колокольчики и ромашки (Т. П. Софронова, Приезжайте в Плишкари).

Звездочка - 1. Условный знак для передачи воссозданных слов и форм в древних рукописях; 2. Особый типографический знак; 3. Шестерня с крупными и редкими зубьями; 4. Метательное холодное оружие; 5. Термин в шахматной композиции; 6. Элемент знаков различия на погонах у военнослужащих [5]: Сколько звездочек надето, сколько снято, сколько Анн, Владимиров, сколько розовых гробов и полотняных покровов! (Толстой Л. Н., Севастопольские рассказы); Солнце беззаботно улыбалось на звездочках поручика, на белых стволах берез, на кучах битого стекла, разбросанных там и сям по двору (Чехов А. П., Тина); В лавочке продаются и звездочки к погонам, и рахат-лукум, и пилы поперечные, и серпы, и «шляпы дамские, летние, самые модные, лучших фасонов от 4 р. 50 к. до 12 р. за штуку» (Чехов А. П., Остров Сахалин); 7. Низовая ячейка в организации октябрат.

В уменьшительно-ласкательном значении от слова «звезда» термин образован при помощи словообразовательного суффикса *-очк*, выражающего отношение говорящего к объекту действительности: Нет, еще сыры... Вишь, плеснула, — прибавил он, повернув лицо в направлении реки, — должно быть, щука... А вон звездочка покатила (Тургенев И. С., Записки охотника); Все стояла весна, все были дни погожие и ночи теплые, роскошные, без луны, с одними звездочками на синем небе (Лесков Н. С., Житие одной бабы); Уже было далеко за полночь; небеса были темны, и маленькие звездочки мелькали кое-где (Гоголь Н. В., Вий); После двух подъемов на леса западная часть неба из серой превратилась в темно-синюю — сверкнула звездочка, пахнуло ветром, который торопливо гнал тяжелые тучи (Мамин-Сибиряк Д. Н., Дикое счастье).

Известно, что словосложение – один из древних способов терминообразования, где значение слова играет важную роль. Словосложение является одним из широко употребляемых моделей словообразования в русском языке. Рассмотрим конкретные примеры сложных слов с компонентом «солнце»:

Солнцеворот – «древнерусское название астрономического явления солнцестояния» [5]. Термин образован путем соединения слов «солнце» и «ворот». Происхождение слова «ворот» до конца не раскрыто. По мнению некоторых исследователей, слово «ворот» образовано от «поворота», что означает совершение кругового движения солнца из дня в день. Согласно некоторым источникам, слово «ворот» произошло из слова «возвращение», т.е. возвращение солнца в летнее и зимнее солнцестояние: Следующий день, день зимнего солнцеворота, принёс хорошую погоду и ещё более крепкий мороз (Иван Ефремов, Сердце змеи); Противник был таким же, как и он сам, – вероятно, ему не было ещё и двадцати солнцеворотов (Т. Кононова, На заре земли русской); Некоторые историки считают, что в древности масленица была связана с днём весеннего солнцеворота (Е. Прокофьева, Православные праздники).

Солнцепек – «место, где сильно печет солнце» [5]. Термин «солнцепек» образован

путем сложения основ (солнце и печет) в узком смысле, т.е. соединение основ при помощи интерфикса и усечения основы пече-. В словаре В. Даля также отмечена устаревшая форма слова солнцепек – солнопек [5]. Например: Как-то даже немного жутко делается, когда прямо с солнцепека войдешь в густую тень вековых елей и пихт и кругом охватит мертвая тишина, которой не нарушают даже птичьи голоса (Мамин-Сибиряк Д. Н., Золотуха); Горячее солнце, выкатываясь на небо, жгло пыльные улицы, загоняя под навесы юрких детей Израиля, торговавших в городских лавках; «факторы» лениво валялись на солнцепеке, зорко выглядывая проезжающих... (Короленко В. Г., В дурном обществе); Летом изюбр держится по тенистым склонам лесистых гор, а зимой — по солнцепекам и в долинах, среди равнинной тайги, где полянки чередуются с перелесками (Арсеньев В. К., По Уссурийскому краю); Почти половину суток придворные провели без пищи, на адском солнцепёке (В. Пикуль, Слово и дело);купаются в пыли на солнцепёке куры (В.И. Люков, Северное сияние).

Солнцецвет – «кустарнички, полукустарники или однолетние травы» [5]. Термин «солнцецвет» образован путем чистого сложения основ (солнце и цвет). Название растение получило из-за того, что цветки всегда обращены к солнцу: Между прочим, обыкновенный и золотистый солнцецвет у нас уже растёт, их восстановили (М. А. Клыков, Там, где цветёт огнецвет); Золотоцвет, или горный золотарник никто не считал родственником легендарного солнцевета (М. А. Клыков, Там, где цветёт огнецвет).

Солнцerez – «архитектурный элемент, уменьшающий приток солнца внутрь здания» [5]. Термин «солнцerez» образован путем сложения основ (солнце и резать) в узком смысле, т.е. соединение основ при помощи интерфикса и усечения основы реза-.

Звездолёт – «летательный аппарат для полетов в космос» [5]. Термин «звездолет» образован путем сложения основ (звезда и летать) в узком смысле, т.е. соединение основ при помощи интерфикса и усечения основы лета-: Стражи унялись, основная их масса улетела, осталось трое, наблюдавших за чужим звездолётом с вершин откуда-то взявшихся шестов (В. Головачев, Отклонение к совершенству); Во-вторых, мы сворачиваем строительство новых звездолётов и сосредотачиваем усилия на достройке уже начатых кораблей (Р. Злотников, Сквозь Тьму и... Тьму);

Звездоносец – «награжденный звездой» [5]. Термин «звездоносец» образован путем соединения основ (*звезда* и *носить*), а также добавлением к основе носить словообразовательного суффикса –ец-: Самая большая куча самых влиятельных звездоносцев направилась влево – в пустую залу, где происходили обыкновенно советы (П. Петров, Белые и черные); Стрелой мчались щегольские кареты, унося заключенных в них звездоносцев... (Салтыков-Щедрин М. Е., Культурные люди); Приходится сидеть в стороне и смотреть, как безнаказанно гибнет народ с несомненной исторической ролью и как его нищенский скарб расхищается на пользу различных звездоносцев... (А. Эртель, Волхонская барышня); Самая большая куча самых влиятельных звездоносцев направилась влево – в пустую залу, где происходили обыкновенно советы (П. Петров, Белые и черные); Досадно мне на наших звездоносцев; кажется, можно бы сбросить эти пустые регалии и явиться запросто в свой прежний круг (Пушин И. И., Записки о Пушкине).

Звездонос – «крот» [5]. Термин *звездонос* образован путем чистого сложения основ (звезда и нос), в буквальном понимании нос в форме звезды. Также у данного животного есть другое название *звездорыл*. Термин образован путем сложения основ (звезда и рыть) в узком смысле, т.е. соединение основ при помощи интерфикса и употребления формы рыть в 3-ем лице единственного числа.

Звездопад – «обильное падение метеоров» [5]. Термин «звездопад» образован путем сложения основ (звезда и падать) в узком смысле, т.е. соединение основ при помощи интерфикса и усечения основы пада-: Августовские прибрежные вечера славились неповторимостью: чудесными оттенками неба и тихими звездопадами; славились они и прохладой, что приносила покой разгорячённому телу после жаркого дня (Д. Билык, Сквозь туманы); Братья любовались августовским звездопадом с пришкольной спортивной

площадки, куда пришли упражняться на турниках (Ю. Н. Аржановский, Украинское солнце); Фонари отключают лишь в августе на один день, в последнюю ночь пионеров, когда на землю обрушивается звездопад, дабы насладиться космическим представлением (М. Васечко, Трепет); Здесь, внизу, не было бурь, они зарождались намного выше, лишь изредка залетевший поток ветра вздымал голубую пыль, подбрасывая, а потом отпуская, создавая вокруг нечто подобное звездопаду (М. С. Бондарчук, Фируз).

При рассмотрении материала прежде всего обращает на себя внимание тот факт, что наиболее распространенным видом составных терминов с компонентом «солнечный/звездный, звездчатый» является двухкомпонентное атрибутивное словосочетание. Рассмотрим конкретные примеры:

1. Физическая терминология: *солнечная корона* (внешняя, наиболее горячая и разреженная часть атмосферы Солнца); *солнечная вспышка* (самое мощное проявление солнечной активности); *солнечная батарея/панель* (устройство, непосредственно преобразующее энергию солнечного излучения в электрическую); *солнечная постоянная* (суммарная мощность солнечного излучения); *солнечные часы* (устройство для определения времени по изменению длины тени).

2. Космическая терминология: *солнечный парус* (приспособление, использующее давление солнечного света или лазера на зеркальную поверхность для приведения в движение космического аппарата).

3. Зоологическая терминология: *солнечная цапля/птица* (птица отряда журавлиных), *звездчатый сом*, *звездчатый анциструс*, *звездчатая цихлида* (рыба), *звездчатый пиллельщик-ткач* (насекомое, вредитель хвойных пород), *звездчатые бактерии*, *звездчатая камбала*, *звездчатая черепаха*, *звездчатая пугловка* (вид лучепёрых рыб).

4. Медицинская терминология: *солнечная крапивница* (аллергия на солнце); *солнечный удар* (особая форма теплового удара), *солнечное сплетение* (сеть нервов, расположенных в брюшной полости), *звездчатая клетка* (жирозапасающая клетка печени), *звездчатые нейроны*, *звездчатые гемангиомы* (поверхностная сосудистая доброкачественная опухоль), *звездчатые венулы* (мелкие кровеносные сосуды), *звездчатая катаракта* (заболевание глаз), *звездная болезнь* (деформация личности с явно завышенным отношением к себе)

6. Геологическая терминология: *солнечный камень* (гелиолит), *звездчатый рубин*, *звездчатый сапфир*, *звездчатая шпинель* (минерал).

7. Химическая терминология: *солнечная желчь* (органическая искусственная краска).

8. Ботаническая терминология: *звездчатый анис/бадьян* (пряность), *звездчатые флоксы*, *звездчатая герань*.

9. Астрономическая терминология: *звездный месяц* (промежуток времени, за который Луна совершает оборот вокруг Земли), *звездная туманность* (участок межзвёздной среды, выделяющийся своим излучением или поглощением излучения на общем фоне неба).

Как справедливо указывает Х. Гасымова, «Наблюдения последних лет, проводимые над различными азербайджанскими словарями позволяют утверждать, что термины, образованные морфолого-синтаксическим способом, отмечены большим преимуществом, чем термины, образованные лексико-синтаксическим. Это естественно, так как в каждом языке использование морфологических и синтаксических способов при создании новых терминов намного эффективнее, чем получение готового термина из другого языка» [1].

В азербайджанском языке с компонентом «ау» нами выявлено 9 терминов, относящихся к морфолого-синтаксическому способу сложения путем соединения основ. Рассмотрим конкретные примеры:

Günağası – “gün düşən yer” [2]. Термин используется в диалектной речи Шамкирского района: *Gəlin bu günağasıda oturuf bir əz qızınax*. Термин образован путем соединения словоформ *Gün+ağası* и добавлением ко второму компоненту формообразующий суффикса –*ı*.

Günəbaxan – “Tumundan yağ alınan uzungövdəli, iri sarı, güllü birillik bitki” [2]: – *Nəyətdə iki-üç günəbaxan gözə çarpırdı*. M.S.Ordubadi. Термин образован путем соединения словоформ

Günə+baхан, где к первому компоненту добавлен формообразующий суффикс -ə, второй же компонент выражен суффиксом причастия –an.

Günəbaханlıq – «Günəbaхан əkilmiş yer, günəbaхан tarlası» [2]. Термин образован путем соединения словоформ *Günə+baханlıq*, где к первому компоненту добавлен формообразующий суффикс -ə, а второй компонент выражен суффиксом причастия –an и словообразовательным суффиксом –lıq.

Günəvər – «Gün düşən yer, gün tutan yer; günəşli yer» [2]: Anası [Tapdığı] qolundan tutub, həyatə, günəvər bir yerə çıxartdı. Ə.Vəliyev. Термин образован путем соединения словоформ *Günə+vər*, где к первому компоненту добавлен формообразующий суффикс -ə.

Gündönümü – «Günəşin göy ekvatorunun ən uzaq ekliptika nöqtəsindən keçməsi vaxtı» [2]. Термин образован путем присоединения словоформ *Gün+dönümü*, где второй компонент выражен формообразующим суффиксом –ü.

Günvurma – «Günəş şüalarının təsirindən beyin mərkəzinin zədələnməsi» [2]. Термин образован путем соединения словоформ *Günə+vurma*, где к первому компоненту добавлен формообразующий суффикс -ə, а второй компонент выражен суффиксом причастия –ma.

Ulduzaoxşar /Ulduzşəkilli – “Ulduz şəklində olan” [2]. Термин *Ulduzaoxşar* образован путем присоединения к первому компоненту словоформы суффикса –a, а во втором термине ко второму компоненту словоформы добавляется словообразующий суффикс –li.

Ulduznişan – «Üstündə ulduz şəklində nişanı olan» [2]: – İndi Əşrəf də ulduznişan bir təyyarədə uçur(du). Mir Cəlal. Термин *Ulduznişan* образован путем чистого сложения основ (*ulduz* и *nişan*)

При рассмотрении терминов, образованных синтаксическим способом в азербайджанском языке, нами были выявлены три лексико-тематические группы:

Географическая терминология: *günəş enerjisi* (günəşin yaydığı işıq və istilik), *günəş fəallığı* (günəşin səthində və atmosferində baş verən dəyişikliklərin məcmusu), *günəş küləyi* (günəşdən planetlərarası fəzaya süzülən plazma axını, kosmik mənşəli yüklənmiş hissəciklərin fəzada hərəkəti), *günəş məşəli* (günəşin səthində müşahidə edilən xüsusilə parlaq sahələr), *günəş tutulması* (günəşin qismən, yaxud tamamilə Ayın kölgəsində qaldığı və Yerdən baxan müşahidəçi üçün görünməz olduğu astronomik hadisə).

Ботаническая терминология: *günəbaхан yağ* (günəbaхан tumundan alınan yağ).

Историческая терминология: *günəş oğlu* (qədim misirdə fironun titullarından biri)

Подводя итоги, всему вышесказанному, отметим, что «*в основе каждого термина обязательно лежит определение обозначаемой им реалии, благодаря чему термины представляют собой точную и в то же время сжатую характеристику предмета или явления. Каждая отрасль знания оперирует своими терминами, составляющими суть терминологической системы данной науки*» [3].

В результате проведенного нами исследования получен материал, анализ которого позволил заключить, что количество терминологической базы с компонентом «солнце, солнечный/ звезда, звездный, звездчатый» составляет 51 термин, с компонентом же «gün, günəş/ulduz» - 16 терминов.

Анализ материалов показывает, что в терминообразовании с компонентом «солнце, солнечный/ звезда, звездный, звездчатый» в русском языке синтаксический способ словообразования занимает центральное место. Из рассмотренных 51 терминов данный способ словообразования составил больше половины – 36 терминов (52 %).

Второе место по продуктивности занимает морфологический способ словообразования. Он включает 15 терминов, что составляет 23 % от общего количества выбранного материала.

Из рассмотренных терминов азербайджанского языка с компонентом «ay» число терминов, образованных морфологическим способом, невелико – 9 терминов, образованных же синтаксическим способом – 7, что составило 25 от общего количества исследуемого материала.

ЛИТЕРАТУРА

1. Qasımoğlu, X. A. Müstəqillik illərində Azərbaycan dilində termin yaradıcılığının əsas istiqamətlər: [monografiya] /X. Qasımoğlu – Bakı: Elm – 2009. – 125 s.
2. Orucov, Ə., Axundov, A., Abdullayev, B., Rəhimzadə, N.. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: I cild, II cild, III cild, IV cild. – Bakı: Şərq-Qərb – 2006. [Электронный ресурс]. URL: <https://www.azleks.az/dictionaries/4/azerbaycan-dilinin-izahli-lugeti>
3. Величкова, С. М., Таранова, Е. Н. Структурно-семантические особенности медицинской терминологической лексики (на материале немецкого языка) // Белгород: Вопросы журналистики, педагогики, языкознания. – 2012 – №18 (137). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/strukturno-semanticheskie-osobennosti-meditsinskoj-terminologicheskoy-leksiki-na-materiale-nemetskogo-yazyka>
4. Шамсеева, Г. Х. Морфологический способ образования терминов права в английском языке // Башкирия: Вестник Башкирк. ун-та – 2009. №2. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/morfologicheskij-sposob-obrazovaniya-terminov-prava-v-angliyskom-yazyke>
5. <https://slovar.cc/rus/tolk/109962.html>

XÜLASƏ

S.Rəsulova

RUS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ " СОЛНЦЕ, СОЛНЕЧНЫЙ / ЗВЕЗДА, ЗВЕЗДНЫЙ //GÜNƏŞ, GÜN, ULDUZ" KOSMONİMLƏRİ İLƏ TERMIÑOLOGİYANIN ƏSAS ÜSULLARI

Məqalə rus və Azərbaycan dillərinin materialında elm və texnikanın müxtəlif sahələrinə aid olan kosmonim солнце, солнечный / звезда, звездный gün, günəş/ ulduz terminlərinin (tibb, coğrafiya, geologiya, botanika, texnologiya və s.) sistemləşdirilməsinə və müqayisəli təhlilinə həsr edilmişdir. Rus dilində söz formalaşmasının qədim və universal yollarından biri olan mürəkkəb sözlərin formalaşmasına xüsusi diqqət yetirilir.

Qeyd olunur ki, terminologiyanın müasir tədqiqatları terminlərin yeni daxili problemlərini öyrənməyə imkan verir, burada əsas amil insanın ətraf aləmə münasibəti problemi və dil biliyinin nəticələrini müəyyən etmək cəhdidir.

SUMMARY

S.Rasulova

THE MAIN WAYS OF TERM FORMATION WITH THE COSMONYM “SUN\STAR” IN THE RUSSIAN AND AZERBAIJANI LANGUAGES

The article deals with the systematization and comparative analysis of the terms with the component-cosmonym солнце, солнечный/ звезда, звездный, звездчатый, gün, günəş/ulduz “sun\star” related to the different fields of science and technology (medicine, geography, geology, botany, technology etc.) on the material of the Russian and Azerbaijani languages. Special attention is paid to the formation of compound words – one of the ancient and universal ways of word formation in the Russian language. It is noted that the modern researches on terminology allow to study the new internal issues of terms where the main factor is the problem of human attitude to the world around and desire to designate the result of cognition in the language.

ŞAMAXI ŞİVƏLƏRİNDƏ İŞLƏNƏN FEİLİ BAĞLAMALARIN MORFOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Feili bağlama feilin təsriflənməyən forması olub, özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir. Həm zərflə, həm də feilə aid əlamətləri özündə birləşdirən feili bağlama əsas feili müxtəlif cəhətdən izah etməyə xidmət edir. Ədəbi dildə olduğu kimi Şamaxı şivələrində də feili bağlama müxtəlif şəkilçilərin köməyi ilə yaranır. Şivələrdəki feili bağlama şəkilçilərinin bəzisi ədəbi dildə mövcud olan şəkilçilər və onların müxtəlif fonetik variantlarıdır. Feili bağlama şəkilçiləri öz işləkliyinə görə də fərqlənir. Belə ki –ib, –iban, –dığcan, –diycən şəkilçiləri çox, –anı, –əni, –cağın, –cəgin, –cəyin şəkilçiləri isə daha az işlənir. Bəzi şəkilçilər isə arxaik olub, yalnız dialekt və şivələr üçün xarakterikdir.

Şamaxı şivələrində işlək şəkilçilərdən olan –ib şəkilçisi yazılı abidələrdə işlənməklə yanaşı, digər türk dilləri üçün də xarakterikdir. Həmçinin şəkilçinin –iban, –ıbanı, –ıbannarı arxaik variantları da işlənməkdədir. Türkoloqlar belə hesab edir ki, –iban, –ıpan şəkilçisi daha qədim olmuş, sonralar –ib feili bağlama və –an feili sifət şəkilçiləri yaranmışdır.

Şamaxı şivələrində az işlənən –anı, –əni şəkilçisi ədəbi dildə mövcud olan –alı, –əli şəkilçisinin dialekt variantıdır. XIX əsrə qədər yazılı abidələrin dilində işlək şəkilçi artıq şivələrdə də arxaikləşməkdədir.

Feili sifət –dıq və zaman mənalı –ca şəkilçilərindən törəyən –dığcan, –diycən şəkilçisi XVIII əsrdən sonra daha fəal olmuşdur. Zaman məzmunlu –cağın, –cəyin//–cəgin feili bağlama şəkilçisi ədəbi dildə işləklik dairəsi məhdud olan –caq, –cək feili bağlama şəkilçisinin ifadə etdiyi mənaya uyğun gəlir. Vaxtilə fəal şəkilçilərdən olsa da, indi yalnız abidələrin dilində və şivələrdə işlənməkdədir.

Açar sözlər: Şamaxı şivələri, ədəbi dil, feili bağlama, şəkilçi

Key words: Shamakhi dialects, literary language, verb conjugation, suffix

Ключевые слова: Шамахинские диалекты, литературный язык, спряжение глаголов, суффикс

Feilin təsriflənməyən formalarından olan feili bağlama həm feilin, həm də zərfin xüsusiyyətlərini daşıyır, “əsas feili tərz, zaman, səbəb, kəmiyyət, bəzən şərtə görə izah edir və zərfin cümlədə daşdığı funksiyaları yerinə yetirir”(Hüseynzadə, 2007, 190).

Feili bağlama şəkilçiləri türk dillərində, həmçinin Azərbaycan dilində müxtəlifliyi ilə seçilir. Türk dillərində işlənən feili bağlama şəkilçiləri qədim türk yazılı abidələrinin dilində rast gəlinir. Bu arxaik şəkilçilər içərisində –ıp, –ıpan, –ı, –yıp, –qınça, –ğalı şəkilçilərinin izlərini Şamaxı şivələrində görmək olur.

Ədəbi dildə olduğu kimi Şamaxı şivələrində də feili bağlama şəkilçiləri zəngin və müxtəlifdir.

Şamaxı şivələrində təsriflənməyən feillər içərisində feili bağlama həm şəkilçilərinin müxtəlif variantlılığına, həm arxaikliyinə görə seçilir.

–ib feili bağlama şəkilçisinin mənşəyi və işlənmə xüsusiyyətləri. Ədəbi dildə daha çox işlənən –ib, –ib, –ub, –üb şəkilçisi hal, vəziyyət, tərz-i-hərəkət, səbəb, zaman məzmunlu feili bağlamalar yaradır. “Bu şəkilçi ilə əmələ gələn feili bağlamalar həm forma, həm məzmun, həm sintaktik vəzifə, həm də işlənmələrinə görə başqa şəkilçilərlə əmələ gələn feili bağlamalardan çox üstün və fərqlidir” (Hüseynzadə 2007, 193)

–ib, –ib, ıp, –ip şəkilçisi ədəbi dillə yanaşı, Şamaxı şivələrində də rast gəlinən feili bağlama şəkilçilərindəndir. Yazılı abidələrin dilində işlənən şəkilçi müasir türk dillərində məhsuldar sayılır. Türk dilləri içərisində müstəsna hal kimi çuvaş və yakut dillərində –ib⁴ şəkilçisi işlək deyildir (Serebrennikov 2002, 292; Əliyev 1989, 49).

–ib ilkin feili bağlama şəkilçisinin mənşəyi ilə bağlı türkoloji ədəbiyyatda müxtəlif fikirlər mövcuddur. Şəkilçinin daha qədim variantının –ıban, –ıpan olduğu, sonralar –ib, –ıp feili bağlama və

-an feili sifət şəkilçilərinin yarandığı və ya bu prosesin əksinin baş verdiyi, bol//ol feilinə –a/-e feili bağlama və n qədim feili sifət şəkilçisi artırılaraq meydana gəldiyi və s. söylənilən fikirlər arasındadır (Əliyev 1989, 50).

Qədim türk yazılı abidələrində -(i)pan//-(i)pen mənşəli feili bağlamalara rast gəlmək olur: olunpan “oturaraq”, gözderüben “göstərərək”. (Serebrennikov 2002, 293)

Qədim türk yazılı abidələrində -ipən, -ıpan, -pən şəkilçisi ilə yanaşı, qədim uyğur abidələrində -ban, -bən variantı işlənir. Ə.Şükürlü bu şəkilçilərlə yaranan feili bağlamanın müəyyən mənə çalarları yaratdığını qeyd edir: “Əvvəlcə icra olunmuş iş, hərəkət haqqında müəyyən məlumat verməklə icra edilən növbəti işin, hərəkətin tərzini bildirir; birinci işin davamı olaraq icra olunan ikinci işin və ya hərəkətin zamanını bildirir” (Şükürlü 1993, 116).

-ıb feili bağlama şəkilçisi ilə yanaşı, Şamaxı şivələrində -ıban//ıbən//uban//übən, -ıbanı//ıbəni//ubanı//übəni, -bannarı//ıbənnəri//ubannarı//übənnəri (bəzən şəkilçinin sonuna m samiti də əlavə edilir: Oxıyıbannarım adam olarduz. Gəlibənnərim özdəri görəllərdi) şəkilçiləri də işlənir. A bala, bı qapı açıban pıçı yandıreydun, öy-eşiy qızıydu.

-ıbən, -ubən, -übən şəkilçisi XIX əsrin əvvəllərinə qədər yazılı abidələrin dilində fəal işlənmiş və -ıb, -ib feili bağlama şəkilçisinin ifadə etdiyi mənanı bildirmişdir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında -ıbanı variantı daha çox qalqmaq sözlünə qoşulur və cümlənin əvvəlində işlənir. (Azərbaycan ədəbi dil tarixi 2007, 219) Qalqubanı yigitlərim yerinizdən urı durun. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dilində həm -ıban, həm də -ıbanı variantının işlənməsi.

-ıb şəkilçisinin daha çox işləndiyi Kişvərinin dilində -ubən və -ubəni variantlarına çox az rast gəlmək olur:

Yardin ayru bulubən canü dildən müdfəri,
Öz-özümni öldürürmən kim, nişə qaldım diri,
Uşibən yarə yetaydim bilsə irdim sahəri. (Eyvazova 2005, 44)
Nəsiminin dilində də eyni şəkildə işlənir:
Daş alubani dilbər, könlüm şişəsin atar,
Qarşu tutaram, şişə bilməm qala ya sına.

Tədqiqatçılar bu qədim şəkilçinin -ıb⁴ və -an² şəkilçilərinin birləşməsindən yarandığını və keçmiş zamanda olub-bitmiş hərəkətin tamamilə icra olunduğunu bildirirlər (Şirəliyev 2008, 272).

Azərbaycan ədəbi dili üçün XI əsrdən aktiv olan -ıban⁴ feili bağlama şəkilçisinə artıq XIX əsrdə o qədər də təsadüf edilmir. Lakin bununla belə S.Ə.Şirvaninin əsərlərinin dilində bu şəkilçinin işlənməsinə rast gəlmək olur.

Dönübən həcv edə axırda vəliyyün-nəəmin,
Bu sitəm gəbrü nəsaravü müsəlmanə dəyər (Şirvani 2005, 161).

Şəki dialektində isə şəkilçinin -ıvanı, ıvəni, -ıvəni, -ıvəni, -üvəni formasında işlənməsinə rast gəlinir (İslamov 1968, 153).

Artıq dialekt və şivələr üçün də -ıban, -ıbanı şəkilçiləri arxaikləşməyə başlamışdır.

Şamaxı şivələrində zaman məzmunlu feili bağlama şəkilçiləri. -anı//əni feili bağlama şəkilçisi -alı, -əli şəkilçisinin dialekt variantıdır. Bu şəkilçinin köməyi ilə yaranan feili bağlamalar “hərəkət və hadisənin hansı zamandan başladığını, birinci işlə ikinci işin (yaxud hadisənin) arasında nə qədər zaman olduğunu göstərir”. (Hüseynzadə 2007, 197) Bakı dialektində fəal işlənən şəkilçidir (Şirəliyev 1957, 125). Digər türk dillərində işlənməsinə təsadüf edilməyən -alı, -əli şəkilçisi Azərbaycan dilində də XIX əsrə qədər məhsuldar olmuş, artıq arxaikləşməkdədir. Şəkilçi ədəbi dildə və dialektlərdə -andan, -əndən, -annan, -ənnən formasında ifadə edilsə də, yazılı abidələr üçün xarakterik olmamışdır. -əli+dən, -alı+dan şəkli də təsadüfi hallarda işlədilmişdir. (Mirzəzadə 1990, 175)

Yay girəni sumız kap-kap kəslib. Kişi gedəni mal-heyvana, ota-sua böyi gədə baxıb.

-ıncan//incən feili bağlama şəkilçisi Şamaxı şivələri ilə yanaşı, Bakı, Şəki, Naxçıvan qrupu dialekt və şivələrində də işlənir. (Şirəliyev 1957, 125; İslamov 1968, 153)

Sən gəlib öyə çıxıncan uşağın zəhri çatdıyar. Helə orya gedincən anongilə get da.

Ədəbi dildə işlənən –ınca feili bağlama şəkilçisinin fonetik variantıdır. Feili bağlama kimi formalaşma mərhələsində olan şəkilçinin tərkibindəki –ın şəkilçisi -an feili sifət şəkilçisinin qapalı formasıdır. (Kazımov 2010, 302)

-dığcan//–diycən feili bağlama şəklisi ədəbi dildə olan –dıqca, -dikcə, -duqca, -dükcə şəkilçisinin fonetik variantıdır. –dıqda, -dikdə, -duqda, -dükdə feili bağlama şəkilçiləri ilə eyni mənşəli olan bu şəkilçinin birinci hissəsi –dıq feili sifət və ikinci hissəsi isə çağ//çaq sözündən törəyən zaman məzmunlu –ca şəkilçilərindən yaranmışdır. (Tanrıverdi 2012, 318) Yazılı abidələrin dilində XVIII əsrdən sonra daha çox işlənməyə başlanmışdır.

Şamaxı şivələri ilə yanaşı, Şəki dialektində də işlənməsi müşahidə edilir. (İslamov 1968, 154)
Yolda gəldiyən hər şeyi demişəm.

-cağın, -cəyin//–cəgin feili bağlama şəklisi ədəbi dildə işləklik dairəsi məhdud olan –caq, -cək feili bağlama şəkilçisinin ifadə etdiyi mənaya uyğun gəlir.

Eyni fonetik variantda Xətəinin dilində rast gəlinir:

Saçın küfrilə olmuşdur giriftar

Üzini görcəkin imanə yetdim (Mirzəzadə 1990, 176).

Şamaxı şivələri üçün xarakterik olan feili bağlama şəkilçilərindən biri də -cağın, -cəyin, -cəgin feili bağlama şəkilçisinə S.Ə.Şirvaninin əsərlərində təsadüf edilir. Vaxtilə fəal olan, indi yalnız dialekt və şivələrdə saxlanılan şəkilçiyə “Kəşkül” qəzetinin dilində də rast gəlmək olur (Azərbaycan ədəbi dili tarixi 2007, 187).

Şairin lirik əsərlərinin dilində şəkilçinin hər üç variantına: -cağın, -cəgin, -cəyin variantlarına rast gəlinir.

-cəyin:

Görcəyin xəlq oları, söylədi, ey bari-xuda (Şirvani 2005, 16).

-cağın:

Çıxcağın bəbi-qətdən o nəbil,

Pasibanlar onu edirdi qətil (Şirvani 2005, 31).

-cəgin:

Yetcəgin nemətə inkar elədi fəyyazi,

Qisseyi-maziyə eylər özü inkar bu gün (Şirvani 2005, 11).

Nəticə. Beləliklə, Şamaxı şivələrinin lüğət tərkibində işlənən feili bağlamalar məsdər və feili sifətdən səciyyəvi xüsusiyyətlərinə, şəkilçilərin müxtəlifliyinə və arxaikliyinə görə seçilir.

Feili bağlamalar əsas feili səbəb, tərz, zaman və s. cəhətdən izah edir. Şamaxı şivələrində isə daha çox zaman məzmunlu feili bağlama şəkilçilərinin işlənməsi müşahidə edilir. Məlumdur ki, bu şəkilçilərin böyük əksəriyyəti zaman məzmunlu feili sifət şəkilçilərindən törəmişdir.

Feili bağlama şəkilçiləri içərisində –ıb şəkilçisi və onun müxtəlif arxaik formaları diqqəti cəlb edir. Yazılı abidələrin dilində, eləcə də türk dillərində məhsuldar olan şəkilçinin –ıban, -ibən, -ıbanarı, -ibənnəri variantları da Şamaxı şivələrində işlənir. Lakin bu şəkilçilər ədəbi dildə olduğu kimi, şivələrdə də arxaikləşməyə doğru gedir. Şəkilçinin arxaik formasının işlənməsi İ.Nəsimi, Kışvəri, Xətəyi, S.Ə.Şirvaninin əsərlərində müşahidə edilir.

Şamaxı şivələrində ədəbi dildəki feili bağlama şəkilçilərinin müxtəlif fonetik variantlarına rast gəlinir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu dialekt və şivələri. Bakı: 1962, 326 səh.
2. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Dörd cildə. III cild. Bakı: 2007, 336 səh.
3. Eyvazova Roza. Kışvəri “Divan”ın dili (morfoloji xüsusiyyətlər). Bakı: “Elm”, 2005, 370 səh.
4. Əliyev V. H. Azərbaycan dilində feili bağlama. (Dərs vəsaiti). V.İ.Lenin adına API-nin nəşri, Bakı: 1989, 96 səh.
5. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. III hissə. Morfologiya. Bakı: 2007, 280 səh.
6. İslamov M. Azərbaycan dilinin Nuxa dialekti. Bakı: 1968, 274 səh.

7. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. Bakı: 2010, 400 səh.
8. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı: 1990
9. Serebrennikov B.A., Hacıyeva N.Z. Türk dillərinin müqavisəli tarixi qrammatikası. Bakı: Səda, 2002, 380 səh.
10. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı: 2008, 416 səh.
11. Şirəliyev M. Bakı dialekti. Bakı: 1957, 226 səh.
12. Şirvani S.Ə. Seçilmiş əsərləri. 3 cildə. Bakı: 2005
13. Şükürlü Ə. Qədim türk yazılı abidələrinin dili, Bakı: "Maarif", 1993, 336 səh.
14. Tanrıverdi Ə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı: 2012, 464 səh.

SUMMARY

S.Shukurova

MORPHOLOGICAL FEATURES OF VERB CONJUGATIONS USED IN SHAMAKHI DIALECTS

The verb conjugation is an indefinite form of the verb and has its own characteristics. Verb conjugation, which combines both adverbial and verb features, serves to explain the main verb in different ways. In the Shamakhi dialects, as in the literary language, the verb conjugation is formed with the help of various suffixes. Some of the verb conjugation suffixes in dialects are suffixes that exist in literary language and their various phonetic variants. Verb conjugators also differ in their function. Thus, the suffixes -ib, -iban, -dıǵcan, -diycən are used a lot, and the suffixes -anı, -əni, -caǵın, -cəgin, -cəyin are used less. Some suffixes are archaic and are unique to dialects and dialects.

The suffix -ib, one of the active suffixes in Shamakhi dialects, is used in written monuments as well as in other Turkic languages. Archaic variants of the suffix -iban, -ibani, -iban are also being developed. Turkologists believe that the suffix -iban and -ipan became older, and later the suffixes -ib and the adjective -an appeared.

It is a dialect variant of the suffix -alı, -əli, which is rarely used in Shamakhi dialects. Until the 19th century, the suffix used in the language of written monuments was already archaic in dialects.

The suffix -digcan, -diycən, derived from the adjective -dıǵ and tense -ca suffixes, became more active after the 18th century.

The verb conjugation -caǵın, -cəyin // -cəgin with the content of time corresponds to the meaning expressed by the verb conjugation -caǵ, -cəg, which has a limited scope in the literary language. Although it was once an active suffix, it is now used only in the language and dialects of monuments.

РЕЗЮМЕ

С.Шукурова

МОРФОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ СПРЯЖЕНИЯ ГЛАГОЛОВ В ШАМАХИНСКИХ ДИАЛЕКТАХ

Спряжение глагола является неопределенной формой глагола и имеет свои особенности. Спряжение глаголов, сочетающее в себе характеристики наречия и глагола, по-разному объясняет основной глагол. В Шамахинских диалектах, как и в литературном языке, спряжение глаголов образуется с помощью различных суффиксов. Некоторые из суффиксов спряжения глаголов в диалектах являются суффиксами, которые существуют в литературном языке и их различных фонетических вариантах. Спряжения глаголов также различаются по своему назначению. Таким образом, суффиксы -ib, -iban, -dıǵcan, -diycən используются часто, а суффиксы -anı, -əni, -caǵın, -cəgin, -cəyin - меньше. Некоторые суффиксы архаичны и характерны только для диалектов и диалектов.

Суффикс -ib, один из активных суффиксов в шамахинских диалектах, используется в письменных памятниках, а также в других тюркских языках. Также развиваются архаичные

варианты суффикса -iban, -ibani, -iban. Тюркологи считают, что суффиксы -iban и -iran стали старше, а позже появились суффиксы -ib и прилагательное -an.

Это диалектный вариант суффикса -али, -али, который редко используется в шамахинских диалектах. До XIX века суффикс, использовавшийся в языке письменных памятников, был уже архаичным в диалектах.

Суффикс -diğsan, -diysən, образованный от суффиксов прилагательного -diq и времени -sa, стал более активным после 18 века. Спряжение глаголов -sağın, -səyın // - səgin с содержанием времени соответствует значению, выраженному спряжением глаголов -sağ, -çək, которое имеет ограниченную область применения в литературном языке. Хотя когда-то это был активный суффикс, теперь он используется только в языке и диалектах памятников.

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNİN ORTA DÖVRÜNDƏ HƏRBİ LEKSİKANIN İNKİŞAFI

Dilin leksikasında müxtəlif sahələrə aid sözlərin yaranıb inkişaf etməsi müxtəlif leksik növlərin əmələ gəlməsinə səbəb olur. Bu baxımdan, ictimai-siyasi leksikanın formalaşması təbii proseslərdən biridir. Leksikanın bu sahəsindəki söz qruplarından biri də hərbi sözlərdir. Bu sözlər dilin leksikasında ümumilik ifadə edən digər sözlərdən seçilərək özünəməxsus xüsusiyyətləri ifadə edir, yəni sahə cəhətlərinə malik olur. Dildəki hərbi sözlər döyüş əməliyyatları ilə bağlı tarixi hadisələrin zəruriliyi nəticəsində yaranmışdır, yəni hərbi sözlərin meydana çıxması hər hansı bir tələbatla əlaqəli olmuşdur. Xalqımızın döyüş sənəti həmin sahəyə aid spesifik leksemlərin yaranıb formalaşmasını zəruriləşdirmişdir.

Dünyadakı hər bir cəmiyyətin sə mübarizə tarixinin az və ya çox dərəcədə izi vardır. Mübarizə məqsədi ilə xalqlar çeşid-çeşid alət və vasitələr haqqında düşünmüş və onlardan istifadə üsullarını müəyyənləşdirmişlər. Bu proses dildə yeni sözlərin yaranması ilə nəticələnmişdir ki, həmin sözlər hərbi leksika termini ilə bağlıdır. Qədim zamanlardan başlayaraq bizim dövrümüz də daxil olmaqla hərbi sahəyə müəyyən qədər maraq olmuşdur. Ona görə ki, insanın təbii fəlakətlərdən, vəhşi heyvanlardan, nəhayət, düşmənlərdən qorunması təbiidir. Qoruyucu alətlər isə hərbi vasitələrin adını ifadə edir. İnsanların hərbi sənətindəki alətlər daş silahdan sürətli odlu silahlara qədər inkişaf etmiş, çağdaş dövrümüzdə isə daha təkmilləşmişdir. Bu uzun zaman ərzində hərbi leksika xeyli dərəcədə zənginləşmişdir.

Azərbaycan dilinin hərbi leksikası müxtəlif tarixi dövrlərdə yeni inkişaf xüsusiyyətlərinə malik olmuşdur. Bu baxımdan, hərbi leksikanın tarixinin zamanlar üzrə araşdırılması işin aktuallığını göstərir. Sözsüz ki, hər bir dövrün ictimai-siyasi leksikaya aid sözləri vardır. Bu baxımdan Azərbaycan ədəbi dilinin orta dövrünə aid çox sayda leksik-qrammatik vahidlər həmin dövrdə dilimizin leksikasının inkişaf və zənginləşməsində əhəmiyyətli rol oynamışdır. Araşdırmada orta dövr ədəbi dilindəki hərbi leksika elmi-nəzəri təhlilə cəlb edilir.

Açar sözlər: *hərb, leksika, söz, ifadə, dil*

Key words: *war, vocabulary, word, expression, language*

Ключевые слова: *война, лексика, слово, выражение, язык*

Məlumdur ki, bəşər cəmiyyəti qədim dövrlərdən indiyə qədər yaşamı boyunca bir çox uğurlara imza atmış, tarixi mərhələlər dəyişdikcə, əsrlər, qərinələr bir-birini əvəz etdikcə nailiyyətlərin sayı da çoxalmışdır. Böyük bir zaman ərzində insanın mədəni səviyyəsi yüksəlmiş, şüur inkişaf etdikcə həyatda çox sayda yeniliklər qazanılmışdır. Bu baxımdan, xalqımızın tarixində onun döyüş sənəti mühüm yer tutur.

Döyüş sənəti türk xalqlarının mədəniyyət nümunələrinə daxil olmuş bir göstəricidir. “Əgər ibtidai insan döyüşmək bacarığına yalnız özünü müdafiə və qida əldə etmək üçün yiyələnirdisə, artıq sivilizasiya mərhələsində döyüş sənəti fəlsəfi və etik dünyagörüşünü özündə əks etdirən mədəni dəyərlərdən birinə çevrilmişdir” (Namazov). Deməli, döyüş sənəti özünümüdafiədən yurdu və dövləti qorumaq kimi müqəddəs işə çevrilmişdir.

Döyüş sənəti məxsus olduğu xalqın, millətin özünəxas xüsusiyyətlərini əks etdirə bilir və bu sənətlə bağlı sözlər dildə müəyyən qədər yer tutur. Bu sənətin, təbii ki, özünəməxsus leksikası vardır və dilin lüğət tərkibinin bollaşmasında onun rolu danılmazdır. Türk xalqlarında döyüş sənətinin qədim tarixə malik olması ona aid leksikanın da qədimliyini təsdiq edir. “Türklərin tarix boyu qazandığı zəfərlərin kökündə mənəvi amillərlə yanaşı həm də onların hərbi sənətini gözəl bilməsi, dövrünün ən yeni və mütərəqqi taktikalarına sahib olmaları dururdu. Təsədüfi deyil ki, odlu silah çıxanadək türklərin tətbiq etdiyi aypara, qurd oyunu, qaçdı-qovdu taktikaları həmişə onlara az qüvvə

ilə çoxsaylı düşmən üzərində zəfər qazandırmışdır. Qədim türklər döyüş meydanında deyil, xəstələnərək yataqda ölməkdən utanar və xəcalət çəkərdilər” (Məmmədli, 2019). Həyatı döyüşlərdə keçən İ.Həsənoğlu ilə İ.Nəsimi arasındakı tarixi mədəniyyətimizin göstəricilərindən biri hesab edilən Qazi Bürhanəddinin aşağıdakı tuyuğu yuxarıdakı fikri təsdiq edən bədii örnəkdir:

Özini əş-şeyx görən sərdar bolur,
Ənəlhəq dəvi qılan bərdar bolur.
Ər oldur, həqq yolına baş oynaya,
Döşəkdə ölən yigit murdar bolur (Qazi Bürhanəddin, 2005, 687).

Dövləti qoruyub saxlamaq zərurəti döyüş sənətinə, döyüş mədəniyyətinə xüsusi bir münasibət formalaşdırmışdır. Bu proses hərbi leksikanın da güclənməsinə öz təsirini göstərmişdir. Hələ Mahmud Kaşqarlının “Divani-lügət-it Türk” əsərində akıncı (qəflətən gələn döyüşçü), alpaqut (təklidə düşmən üzərinə yürüyən əsgər), aşuk (dəmirdən olan döyüş papağı, dilimizdəki “dəbilqə” sözünün sinonimi), atış, atım, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının leksikasında şeşpər, tumar (qamçı), qama (iki ağızlı bıçaq, kiçik xəncər), qılinc, boru, gürz, çalış (zərbə, vuruş, döyüş), cida (nizə, süngü), cidalu (mizraqlı, nizəli), cəbbəxana (silah anbarı) və s. kimi hərbi sözlər göstərir ki, dilimizin leksik qatında döyüş və müdafiə prosesləri ilə bağlı leksik-qrammatik vahidlərin sayı az deyil. Bu, bir tərəfdən də, türk, o cümlədən də Azərbaycan hərbi leksikasının zənginlik və qədimliyini əsaslandırır:

Qazan qamçı ilə köpəyi vurdu (Kitabi-Dədə Qorqud, 2004, 192).

Sakitə kafirin üstünə at saldılar, qılinc çaldılar. Gumbur-gumbur nağaralar döyüldü.

Burması qızıl tunc borular çalındı (Kitabi-Dədə Qorqud, 2004, 200).

Sol tərəfdə Buğacıq Məliklə Dəli Budaq qarşılaşdı. Altı pərli gürz ilə təpəsinə möhkəm zərbə vurdu (Kitabi-Dədə Qorqud, 2004, 200).

Ədəbi dilimizin orta dövründə də (XIII-XVI yüzilliklər) Azərbaycan hərbi leksikası inkişafını davam etdirmişdir. Dövrün sözügedən leksik mənzərəsi hökmdar-şair Qazi Bürhanəddinin yaradıcılığında öz əksini tapa bilir. Həmin qaynaq dövrün hərbi leksikasının mahiyyət və kəmiyyətini üzə çıxarmaqda layiqli mənbələrdən biridir. Şairin təkcə tuyuqlarında döyüş sənəti ilə bağlı çox sayda leksik-qrammatik vahidlərlə qarşılaşırıq:

Həqqə şükür, qoçların dövranıdır,
Cümlə aləm bu dəmin heyranıdır.
Günbatandan gündoğan yerə dəgin
Eşq ərinin bir nəfəs seyranıdır (Qazi Bürhanəddin, 2005, 677).

Burada “qoçlar” günbatandan gündoğana qədər qəhrəmanlığı ilə seçilən *türk igidləri* anlamında işlənmişdir.

Bir sıra döyüşlərdə xüsusi xidmət göstərən Qazi Bürhanəddinin dilində hərbi leksikanın bolluğu təbiidir. “O, xüsusilə ox atmaqda, qılinc oynatmaqda, at minməkdə və şahmatda məharət göstərmişdir” (Səfərli, 2005, 12). Şairin dilində *igid, qəhrəman* əvəzinə *ər* sözünün aktivliyi diqqəti çəkir:

Həmişə aşıq könlü büryan bolur,
Hər nəfəs qərib gözü giryən bolur.
Sufilərin diləgi mehrab, namaz,
Ər kişinin arzusu meydan bolur (Qazi Bürhanəddin, 2005, 678).

Xalqımızın tarixində ordu mədəniyyəti yüksəldikcə, hərbi leksikanın inkişaf və zənginləşməsi faktları da çoxalmışdır. Tarixi faktorlar təsdiq edir ki, türk xalqlarının ordu quruculuğu da uzaq tarixə dayanır. “Bu millətdə elə bir düşüncə hakim olmuşdur ki, yer üzündə nizam, əmin-amanlıq yalnız ordunun sayəsində bərqərar edilə bilər. Böyük türk cahangiri Mete xaqan nizam-intizamın bir ordu üçün igidlikdən də üstün olduğunu anlayaraq tarixin ən intizamlı ordusunu qurmuşdu. O, igidlik və hərbi məharəti sərt intizamla birləşdirərək türk irqini əbədiləşdirmişdi. Təsadüfi deyildir ki, bu gün də türk ordusu öz nizam-intizamı, bacarıq və məharəti ilə seçilir” (Məmmədli 2019). Bu məharətin dildəki izlərinə Qazi Bürhanəddinin tuyuq yaradıcılığında bol-bol rast gəlirik:

Yenə can bir ümmüna talısardır,
Talıban köp gühərlər alısardır.
Otanuzdan çıxıban qara qılıc
Düşməndən köp illəri alısardır (Qazi Bürhanəddin, 2005, 679).

Ərənlər düşmənləri avlaşırılar,
Gənzələr bir-birini qovlaşurlar.
Bən quliyam dünyada ol nərlərin
Kim, bu dəm meydanımda kükrəşirlər (Qazi Bürhanəddin, 2005, 684).

Şairin dilində *ərən* sözü də *ər* leksik vahidi qədər fəallığı ilə seçilir:

Oturub cəm içən yarənlərdir,
Kim bunu bilir isə ərənlərdir.
Kimə kim baxar isən, təhi baxma,
Qancaru baxar isən ərənlərdir (Qazi Bürhanəddin, 2005, 684).

“Ərən” sözü qədim türk leksikasının aktiv vahidlərindəndir. Bu söz qədim və orta dövr ədəbi dilində daha çox işlənmiş, hazırda türk dilində geniş mövqeyə malik olsa da, bizim dilimizdə, əsasən, bədii üslubda işlənir. Qazi Bürhanəddinin dilində ən çox işlənən hərbi sözlərdəndir:

Ərənlər meydanlarda cövlan edər,
Düşmənin eli sarı seyran edər.
Yaxşı-yaman, xeyr az, şərri qamu
Dutam qamu kimsədən dövrən edər (Qazi Bürhanəddin, 2005, 685).

Ərənlər öz yolunda ertək gərək,
Meydanda ərəkək kişi nertək gərək.
Yaxşı-yaman, qatı-yumşax olsa xoş,
Sərvərəm deyən kişi ərəkək gərək (Qazi Bürhanəddin, 2005, 688).

Döyüşlə bağlı sözlər hər bir xalqın nitq və təfəkkür mədəniyyəti ilə əlaqəlidir. Həmişə doğruluq və dürüstlüyü ilə seçilən türklər bu xüsusiyyətlərini döyüş mədəniyyətində də qorumuşlar:

Dünya ərinin başın kim çətər,
İşini toğrı qılan sərvər, sərvər (Qazi Bürhanəddin, 2005, 679).

Orta dövrlərin ədəbi dilində *ər*, *ərən*, *igid*, *sərvər*, *qoçlar* sözlərindən başqa, döyüş alətlərinin adını ifadə edən leksemlərlə də qarşılaşırıq. Bu baxımdan, *ox*, *qılınc* sözləri səciyyəvidir:

Dərdümüzün həqq bilür dəvasını,
Tabaqda gördi düşmən bəhasını.
Sidq ilə oxu qılıc urursax.
Qoparalım Misr eli qayasını (Qazi Bürhanəddin, 2005, 687).

Ox türklərin ən çox işlətdiyi döyüş sursatı olmuşdur. Əvvəllər oxdan ov (qida) və vəhşi heyvanlardan qorunmaq məqsədi ilə istifadə edən türklər sonralar onu döyüş alətinə çevirmişlər. “Oxları hədəfi sərrast vursun deyə savaş zamanı yağış yağmasından xoşları gəlməzdi” (Məmmədli, 2019).

Maraqlıdır ki, orta dövrlərin hərbi leksikasında *ər* və *igid* sözlərinin yanaşı işlənərək mənanı daha da qüvvələndirməsi hallarına da rast gəlirik:

Ər yigit qayda ürkər ürkülərdən?
Yaxşı at bəlinləməz ilkülərdən.
Düşmənlər bir də bolsa ditrəşsünlər,
Qağan aslan qaypınmaz dilkülərdən (Qazi Bürhanəddin, 2005, 686).

Orta dövrlərin hərbi leksikasında “qurşanmaq” feili ilə də sıx-sıx qarşılaşırıq. Məlumdur ki, bu feil qılinc sözü ilə bağlı olaraq “qılinc qurşanmaq” ifadəsini formalaşdırmışdır. Qazi Bürhanəddinin dilində “quşaq quşanmaq” kimi diqqəti çəkir:

Seyl axar hələ bu dəm yaşum bənim,
Yürəgim qanıyladır aşum bənim.
Qeyrət üçün bir *quşax quşanalım*.
Anın üçün gedisər başum bənim (Qazi Bürhanəddin, 2005, 688).

Qədim Türklərin döyüş mədəniyyətini, milli döyüş ənənələrini inkişaf etdirən, siyasi proseslər nəticəsində yaranan leksik vahidlər bütün zamanlarda dilin lügət tərkibində mövqeli olmuşdur. Lakin tarixi dövrlər üçün onlarda kəmiyyət fərqi özünü göstərir. Belə ki, odlu silahların kəşfinə qədər türk xalqlarının ortaq döyüş sözləri təxminən bərabər səviyyədə inkişaf etmişdir. Silahlar çoxaldıqca onların ifadəçisi olan sözlər də artmışdır. Lakin hərbi sözlərin hamısı bədii dildə eyni səviyyədə işləmə bilməmişdir. *Ox, qılinc, yay* kimi sözlər bədii dildə həmişə aktiv mövqeyə malik olmuşdur. Bu mənada, XIII yüzilə aid olan “Dastani-Əhməd Hərami” poeması da diqqəti çəkir. Həmin məsnəvinin dilində hərbi leksika örnəklərindən ilk dəfə və daha çox “qılinc” sözü ilə qarşılaşırıq:

Qılıc salsa, bin ərə təpinəydi,
Qağan aslan kibi kim çırpınaydı (Dastani-Əhməd Hərami, 2004, 23).

Qılıc quşandı ol dəmdə belinə,
Görün kim nə gəlir anın yoluna (Dastani-Əhməd Hərami, 2004, 98).

Orta dövrlərin ədəbi dil tarixində ilk dəfə olaraq “Dastani-Əhməd Hərami” poemasının leksikasında “hərbçi” sözünə rast gəlirik. Bu söz əsərin dilində “hərbə” şəklində işlənmişdir:

Ol oturaqda kim qullar oturmuş,
Qılıcı hərbələr əldə götürmüş (Dastani-Əhməd Hərami, 2004, 100).

Maraqlıdır ki, çağdaş dilimizdə -casın² şəkilçisi ilə işlənən bir sıra düzəltmə zərflər orta dövrlərdə ər sözünə qoşulmuş -anə şəkilçili leksik-qrammatik vahid kimi özünü göstərir. Bu mənada, Qazi Bürhanəddinin dilində “igidcasinə”, “şircəsinə” anlamlarında işlənən “əranə”, “şiranə” sözləri səciyyəvidir:

Ərənlərin hər işi ərənədür,
Qaplanlar tutduğu iş şiranədir (Qazi Bürhanəddin, 2005, 686).

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dilində işləkliyi ilə seçilən “sapand” (sapan) sözünə Qazi Bürhanəddinin dilində də rast gəlirik.

Aləmdə bin qarğaya bir *sapan* pəs,
Dünyada sərvər gərək, sərvər, sərvər (Qazi Bürhanəddin, 2005, 684).

Qazi Bürhanəddinin dilində döyüşlə bağlı sözlərdən – leksik vahidlərdən başqa, sintaktik vahidlər – söz birləşmələri də işlənmişdir. Bu mənada, “sərvər yigit” ifadəsi səciyyəvidir:

Dünya bir keçitdürür, gələn geçər,
İlla sərvər yigidə sərmayədir (Qazi Bürhanəddin, 2005, 687).

Orta dövr ədəbi dilimizi layiqlincə təmsil edən Qazi Bürhanəddinin dilindəki hərbi sözlər daha çox şairin tuyuqlarında işlənmişdir. Bu baxımdan, professor Ə.Səfərlinin aşağıdakı fikri diqqəti cəlb edir: “Ayrı-ayrı igid ərnləri, qoç və qaplan ərənləri sevib öyən qoşunların, yeniçərilərin döyüş lövhəsi ilə divanını tamamlayır” (Səfərli, 2005, 12). Doğrudan da, Qazi Bürhanəddinin divanı “çəri” “qoşun”, “top” sözləri olan aşağıdakı tuyuqla sona çatır:

Qoşunlar bir-birinə qaxnaşmaşda,
İki aləm çərisi şaxnaşmaşda.

Topumuz bolınsar xalqa ümid,

Bu cəhan xalqı işi oxşayışda (Qazi Bürhanəddin, 2005, 696).

Dildə elə hərbi sözlər olmuşdur ki, onların da bir sıra leksemlər kimi işlənmə dairəsi daralmış və nəticədə ya dilin leksikasını tərk etmiş, ya da məna dəyişməsi ilə işlənmişdir. Bu baxımdan, “bukavul” leksik-qrammatik vahidi diqqəti çəkir. Bu söz dilçilik elmində bir sıra mübahisəli fikirlər yaratmış, onun haqqında çox sayda mülahizələr irəli sürülmüşdür. Professor Bəkir Çobanzadə həmin sözü “səhiyyə məmuru” mənasında işlənən vəzifə adı kimi izah etmişdir. “Bukavul” sözü etimoloji lüğətlərdə yer almasa da, orfoqrafiya lüğətlərinə düşmüşdür. Maraqlı tarixizm kimi türk və Azərbaycan araşdırmaçıları onun təhlil və izahına müəyyən qədər yer vermişlər. Akademik M.Nağısoylu “Orta əsr Azərbaycan-türk tərcümə əsərlərinin səciyyəvi dil xüsusiyyətləri” adlı əsərində “bukavul” sözünü hərbi leksika örnəyi hesab edərək onun “əsgəri bölük”, “əsgəri birləşmə” mənalarına malik olduğunu göstərmişdir (Nağısoylu, 2013, 54). Türk alimi Qalib Güner də həmin sözə müraciət etmiş və onun vəzifə adı daşdığına aid fikir söyləmişdir. Belə ki, Qalib Güner sözün “tapşırığı, əmri icra edən məmur” anlamında işlənməsini iddia etmişdir. Bundan başqa, onun araşdırmasında sözün monqol dilindən türk dilinə keçməsi haqqında fikir də öz əksini tapmışdır. “Bukavul” türk dillərinin çoxunda hərbi termin kimi işlənmişdir. A.Balayevin “Tarix terminləri lüğəti”ndə sözün hərbi termin kimi yer aldığını görürük: bukavul - Orta əsrlərdə bəzi Yaxın Şərq ölkələrində, o cümlədən Azərbaycanda hərbi vəzifə. Əsasən, Elxanilər dönməndən (XIII) başlayaraq, baş əmirdən sonra orduda ən böyük vəzifə hesab edilib. O, orduda nizam-intizamı qoruyub, təyinatlarla, maaşların və yürüşlərdə ələ keçirilən qənimətlərin hərbi hissələr və əsgərlər arasında bölüşdürülməsi ilə məşğul olub (Balayev, 2017, 244).

Dilimizdən çıxan hərbi sözlərdən biri kimi “çəndəvul” leksemi də maraqlıdır. Onun orta dövrlərdə hərbi termin kimi işlənməsini düşünürük. “Çəndəvul” sözünə orfoqrafiya lüğətində rast gəlməsək də, bədi dildə bu terminlə qarşılaşırıq. Məsələn, Hüseynbala Mirələmovun Azərbaycan ədəbi mühitində hadisəyə və ciddi müzakirə obyektinə çevrilən “Sonuncu fateh” adlı tarixi romanının dilində aşağıdakı cümlə diqqəti çəkir: “İçəridə çəndəvul adlanan əsgərlər papaqlarına bir, nəşəçilərin başçısı üç xoruz lələyi taxmışdı” (Mirələmov, 2012, 465). Monqol dilində “çəndəvul” sözünün “qoruyan, casus, gizli məlumat verən” anlamları da vardır. Türk tədqiqatçısı E.Gül “Baburnamə” əsərindəki hərbi terminləri izah edərkən sözün bir sıra variantlarını diqqətə çatdırmışdır: çəndəvul, çağdəvul, çəngdəvul və s. Araşdırmaçı sözün mənasını “ordunun ardınca gedən süvari” kimi izah etmişdir. O, əsərində Baburun məlumatına əsasən çəndəvul əsas vəzifəsini göstərmişdir: yuxu zamanı ordunun qorunmasını təmin etmək (Gül, 2014, 57).

Deməli, “bukavul” və “çəndəvul” sözləri XIII yüzilliyin hərbi terminləri sırasına daxildir.

Dilin leksikasında təkə adı sözlər yox, eyni zamanda terminlər də yaranır. Bu baxımdan, hərbi terminlərin də yaranması təbii proseslərdən biridir. Ola bilər ki, həmin terminlərin hamısı döyüş prosesləri ilə bağlı olmasın. Məsələn, XX yüzilin ikinci yarısından işlənməyə başlayan “soyuq müharibə” termini beynəlxalq münasibətlərlə bağlı olan söz birləşməsidir.

Hər bir xalqın döyüş sənəti, bir tərəfdən də, onun mədəniyyətini ifadə edir.

Vətən varsa, onu qorumaq da var. Türklər həmişə vətənli olmuşlar. Və “Türklər heç zaman dövlətsiz olmamışlar” (Namazov). Vətənin də, dövlətin də müdafiəsi müqəddəs işdir. Bu iş davam etdikcə hərbi leksika da zənginləşəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Balayev A. Tarix terminləri lüğəti. Bakı: Altun Kitab, 2017
2. Dastani-Əhməd Hərəmi. Bakı: Şərq-Qərb, 2004
3. Gül E. “Baburnamə”de Geçən Askeri Terimler Üzerine. Türk Dili Araştırmaları. Belleten. TDK, 62, 2014, s. 27-103

4. Güner G. Kıpçak Türkçesindeki Meslek Adları Üzerine İçerik ve Yapı Bakımından Bir Sınıflandırma Denemesi. *International Periodical for languages. Literature and history of Turkish of Turkic*, 2010, s. 1217-1448
5. *Kitabi-Dədə Qorqud*. Bakı: Öndər, 2004
6. Qazi Bürhanəddin. *Divan*. Bakı: Öndər, 2005
7. Mirələmov H. “Sonuncu fateh” Bakı: Nurlar, 2012
8. Məmmədli A. Qalib türk ordusu sülhün təminatçısıdır / *Respublika qəzeti*, 30 avqust 2019
9. Nağısoylu M. Orta əsr Azərbaycan-türk tərcümə əsərlərinin səciyyəvi dil xüsusiyyətləri. “Orta əsr əlyazmaları və Azərbaycan mədəniyyəti tarixi problemləri” mövzusunda XIII Respublika Elmi Konfransının Materialları. Bakı: Elm və təhsil, 2013, s. 49-58.
10. Namazov V. Alpaqut turan döyüş sənəti / *zim.az > idman*
11. Səfərli Ə. Ön söz / Qazi Bürhanəddin. *Divan*. Bakı: Öndər, 2005, s. 4-18

SUMMARY

Elnara Javadova

DEVELOPMENT OF MILITARY VOCABULARY IN THE MIDDLE AGE OF AZERBAIJANI LITERARY LANGUAGE

The emergence and development of words in different areas of the lexicon of the language leads to the formation of different lexical types. From this point of view, the formation of socio-political vocabulary is one of the natural processes. One of the groups of words in this area of vocabulary is military words. These words are distinguished from other words that express commonalities in the lexicon of the language and express their specific features, ie they have field features. Military words in the language arose as a result of the necessity of historical events related to hostilities, that is, the emergence of military words was associated with any need. The martial arts of our people have necessitated the emergence and formation of specific lexemes related to this field. Every society in the world has more or less a trace of the history of the struggle. In order to fight, nations have thought of a variety of tools and means and have identified ways to use them. This process has resulted in the emergence of new words in the language, which are associated with the theme of military lexicon. Since ancient times, there has been a certain interest in the military, including our time. Because it is natural to protect people from natural disasters, wild animals, and finally enemies. Protective equipment is the name of military equipment. The tools of human martial arts have evolved from stone weapons to rapid firearms, and have become more sophisticated in modern times. During this long time, military vocabulary has been significantly enriched.

The military lexicon of the Azerbaijani language has had new development features in different historical periods. In this regard, the study of military vocabulary in historical times shows the urgency of the work. Of course, each period has its own words related to the socio-political lexicon. From this point of view, many lexical-grammatical units belonging to the middle period of the Azerbaijani literary language played an important role in the development and enrichment of the lexicon of our language at that time. The research involves scientific-theoretical analysis of military lexicon in the medieval Azerbaijani literary language.

РЕЗЮМЕ

Эльнара Джавадова

РАЗВИТИЕ ВОЕННОЙ СЛОВА В СРЕДНЕМ ВЕКЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЛИТЕРАТУРНОГО ЯЗЫКА

Возникновение и развитие слов в различных областях лексики языка приводит к формированию различных лексических типов. С этой точки зрения формирование социально-политической лексики - один из естественных процессов. Одна из групп слов в этой области

лексики - военные слова. Эти слова отличаются от других слов, которые выражают общие черты в лексиконе языка и выражают их специфические особенности, т. Е. Имеют полевые особенности. Военные слова в языке возникли в результате необходимости исторических событий, связанных с боевыми действиями, то есть появление военных слов было связано с какой-либо необходимостью. Боевые искусства нашего народа потребовали появления и формирования специфических лексем, относящихся к этой области.

Каждое общество в мире имеет более или менее следы истории борьбы. Для того, чтобы сражаться, нации придумали множество инструментов и средств и определили способы их использования. Результатом этого процесса стало появление в языке новых слов, связанных с темой военной лексики. С давних времен существует определенный интерес к военным, в том числе и в наше время. Потому что естественно защищать людей от стихийных бедствий, диких животных и, наконец, врагов. Защитное снаряжение - это название военной техники. Инструменты боевых искусств человека превратились из каменного оружия в быстрое огнестрельное оружие и стали более изощренными в наше время. За это время военный словарный запас значительно пополнился.

Военная лексика азербайджанского языка в разные исторические периоды имела новые особенности развития. В связи с этим изучение военной лексики в исторические времена показывает актуальность работы. Конечно, в каждый период есть свои слова, относящиеся к социально-политической лексике. С этой точки зрения многие лексико-грамматические единицы, относящиеся к среднему периоду азербайджанского литературного языка, сыграли важную роль в развитии и обогащении лексики нашего языка того времени. В рамках исследования проводится научно-теоретический анализ военной лексики средневекового азербайджанского литературного языка.

MÜNDƏRİCAT

1. Əbülfəz Quliyev, Aliyə Musayeva. Naxçıvan dialekt və şivələrinin öyrənilməsi məsələləri.....	3
2. Sədaqət Həsənova. Azərbaycan dilinin problemləri.....	8
3. Qənirə Əsgərova. Bədii dilin zənginləşməsində təkrarların rolu.....	19
4. Arifə Zeynalova. Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında professor y.seyidovun bəzi elmi mülahizələri.....	24
5. Mehriban Əsədullayeva (Quliyeva). XIX əsr Naxçıvan ədəbi mühiti nümayəndələrinin yaradıcılığında satirik üslub.....	27
6. Гусейн Адыгезалов. Современный взгляд на проблему «А.С.Грибоедов и Азербайджан»	33
7. Nəzakət İsmayilova. Uşaq ədəbiyyatı və yazılan əsərlərin dili.....	41
8. Nicat Yaqubov. Bədii dil və köhnəlmiş sözlər.....	44
9. Firudin Rzayev. Miladdan öncəki minilliklərə aid Naxçıvan oykonimlərində leksik və qrammatik Azərbaycan dili elementləri.....	51
10. Nuray Əliyeva. Azərbaycan dilinin dialekt sistemində Naxçıvan dialekt və şivələrinin yeri.....	57
11. Ramiz Qasımov. Tənqidi realistlərin tərcüməçilik fəaliyyəti.....	62
12. Zülfüyyə İsmayıl. Müasir cəmiyyətdə dilin inkişafına təsir edən amillər.....	67
13. Pərvin Abdullabəyova. Ədəbi dil və rənglər.....	71
14. Bahar Khalilova. National leader Heydar Aliyev and the concept of “justice”	76
15. Gülnar Abdullayeva. Xarici dil dərslərində şəxsiyyətyönümlü paradigmlərin tətbiqi imkanları.....	81
16. Sevinc Baxşiyeva. İsmayıl Şıxlı yaradıcılığının dil və üslub xüsusiyyətləri.....	86
17. Səkinəxanım Xasıyeva. Ədəbi danışiq üslubunun diçiliyin bir sıra sahələri ilə qarşılıqlı əlaqəsi.....	90
18. Садагат Расулова. Основные способы терминообразования с космонимами «солнце, звезда //günəş, gün, ulduz» в русском и азербайджанском языках.....	96
19. Sənubər Şükürova. Şamaxı şivələrində işlənən feili bağlamaların morfoloji xüsusiyyətləri.....	102
20. Elnarə Cavadova. Azərbaycan ədəbi dilinin orta dövründə hərbi leksikanın inkişafı.....	107

Nəşriyyat direktoru:	Samir Tarverdiyev
Mətbəə müdiri:	Vidadi Kazımov
Baş mühəndis-proqramçı:	Sahilə Abbasova
Aparıcı redaktor:	Günəl Məmmədova
Aparıcı redaktor:	Sitarə Əlizadə

Yığılmağa verilib: 05.02.2021
Çapa imzalanıb: 17.02.2021
Formatı: 60/90, 32/1, həcmi 6,75 ç/v
Sifariş № 146, sayı 100 nüsxə

REDAKSİYANIN ÜNVANI: 7000. Naxçıvan şəhəri,

*Universitet şəhərçiyi,
Naxçıvan Dövlət Universiteti,
Əsas bina, I mərtəbə,
“Qeyrət” nəşriyyatı*

TELEFON:

(00994 036) 545-45-59

(00994 036) 544-08-61

E-mail:

elmi.hisse@mail.ru